

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ

Владимир
Кривошејев

Едиција
Sine ira et studio
Без гнева и пристрастности

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2024

Објављивање ове публикације подржали су
Телеком Србија и Фондација Музеја жртава геноцида

Владимир Кривошејев

ШПАНСКА
ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ
ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ

Београд,
2024.

УВОД

Као што је наглашено у првом тому монографије *Шпанска грозница у Србији, од занемарене, преко пољубне до заборављене болести*, од шпанске грознице која је 1918. и 1919. а делом и током 1920. године, захватила целу планету, оболело је око пет стотина, а умрло је око педесет милиона људи, што је представљало око 3% тадашње светске популације. Шпанска грозница је само у Индији однела десет милиона, а могуће и више живота. У мексичкој држави Чионас умрло је 10% становништва, а у селу Бревинг на Аласци, од 82 одрасла житеља умрло је њих 70. Процењено је да је у Европи страдао 1,1% становништва.

Други том књиге *Шпанска грозница у Србији – последице пандемије* посвећен је квантификацији жртава пандемије у Србији. Састоји се од седам делова. Прво су дати раније изношени, успутни и штурни подаци о демографским последицама пандемије у изолованим деловима Србије (*Претходна сазнања*). Потом су изнета методолошка упутства за истраживање последица пандемије (*Методологија истраживања*). Даље (*У различитим деловима Србије*) су, на основу претходних истраживања, презентоване последице пандемије на делу Бачке, а на основу нових истраживања у Кикинди. Даље, приказани су резултати истраживања о умрлима од последица пандемије прво за делове територија бугарске окупационе зоне: Врање, Алексинац, Зајечар, Болевац, и околине Књажевца и Пожареваца, као и за Ђуприју, уз поређење са суседном Јагодином која се налазила у оквиру аустроугарског

окупационог гувернмана. Потом је приказано стање у источном делу аустроугарске окупационе зоне: у Трстеничком срезу, које је било познато одраније, као и у околинама Крагујевца, Аранђеловца, Смедеревске Паланке и Плане. Затим је, као егземплар са веома великом стопом смртности, изнет пример Азбуковице из западне Србије.

У наставку књиге (*У Ваљевском округу*) презентовани су резултати истраживања везаних за ваљевски крај – округ. Ту су, на основу детаљних анализа књига умрлих, презентоване последице пандемије у скоро стопостотном узорку са територије Ваљевског среза, у шездесетопостотном узорку Каменичког среза и на територији Мионичког среза, укључујући данашњу општину Љиг, као и на територији општине Уб, из Убског – Тамнавског среза.

Наредно поглавље (*У Ужичком округу*) садржи резултате анализа које се односе на већи део територије Ужичког округа, укључујући и ранија истраживања Златиборског среза и околине Бајине Баште (Рачански срез), као и нова истраживања везана за Ужички, Косјерићки и Пожешки срез.

Следећи део (*Број жртава епидемије у Србији*) посвећен је презентацији утицаја последица заборављене епидемије шпанске грознице на демографску слику Србије, као и упоређивању тих чињеница са много познатијом епидемијом три тифуса из 1915. године.

Завршни део рада садржи закључна разматрања са изношењем рекапитулације сазнања, процена, претпоставки и закључака везаних за број жртава пандемије шпанске грознице у Србији.

ПРЕТХОДНА САЗНАЊА

И без снажног удара трећег, а потом и четвртог таласа, пандемија шпанског грипа је у Србији имала тешке последице и у великој мери је утицала на целокупан директан ратни губитак становништва. Потребно је да се нагласи да постоје статистичке претпоставке, без потврде у емпиријским истраживањима, изнете уз назаку да не постоје прецизни подаци, да је на територији „југоисточне Европе“, коју чине: „Југославија, Румунија и Турска“, умрло 462.800 становника.¹ Уз то, већ је наведено да се у литератури може пронаћи мишљење да су у Европи највише страдале балканске земље у којима је умрла отприлике свака тридесета особа,² као и да је у Бугарској умрло више од 2%, а у Грчкој 2,5% становништва.³

На истом месту наглашено је да је од последица шпанске грознице у Србији страдало чак 4,2% становништва (!?).⁴ Нажалост, до изворних истраживања на основу којих су изнети овакви ставови, нисмо успели да дођемо, тако да, за сада, наведеним информацијама треба прићи са великом резервом, тим пре што у Србији до 2020. године није било темељног изучавања ширења шпанске грознице и последица које је она оставила.⁵ Многи ра-

¹ Patterson and Pyle, 1991; видети и: Johnson and Mueller, 2002.

² Князев, 2018.

³ Цеков, 2020.

⁴ Исто.

⁵ Видети детаљније у првом тому и у: Кривошејев, 2021г.

дови који су се шире бавили тематиком Великог рата, па и ратног санитета, нису ни забележили њену појаву у било каквом контексту. Са друге стране, у неким од радова је ова пандемија регистрована, али само као један од елемената различитих ратних и поратних потешкоћа, углавном као део скупа различитих болести, у које спадају тифус, дизентерија, маларија... Радови који су већу пажњу усмерили баш на шпанску грозницу били су веома ретки и презентовали су ситуацију на узорцима који нису давали ни полазне основе за изношење процена о укупном броју умрлих.

Па и данас, после четворогодишњих истраживања овог, као и других аутора, немогуће је, на основу достигнутих сазнања, одредити број жртава које је пандемија однела на целој државној територији, али је могуће установити последице за њене одређене делове и, сходно томе, изнети почетну процену.

Видели смо да је по завршетку ратних дејстава, до времена обиласка војних болница од стране др Сондермајера, током новембра 1918. године, у болници у Митровици умрло 57 лечених пацијената, у Краљеву 42, а нешто касније у Чачку 24.⁶ Такође, постоје парцијалне информације које указују на податак да је током октобра 1918. године у Земуну регистровано 300, а у Старој Пазови 408 смртних случајева.⁷ Познато је и да је у Бајиној Башти и околним селима крајем 1918. године од шпанске грознице умрла 121 особа,⁸ а у Ечкој 45.⁹ Наглашено је и да је у болницама у Врању лежао велики број оболелих, али број умрлих није по-

⁶ Недок, Тодоровић и Микић, 2018б; према оригиналу: АСАНУ, Историјска збирка, 14559 I-1.

⁷ Радусин, 2012б; видети и Кривошејев, 2020а.

⁸ Лукић, 2014: 96. Остаје нејасно да ли се изнети податак односи на Бајину Башту и села која су припадала црквеној парохији тамошње цркве или на целокупну општину са пет насељених места. Према попису из 1916. године, општина Бајина Башта је имала 2.923, а сама варошица само 561 становника (Поповић, 1985). Ако наведени број преминулих применимо на целу општину, могли бисмо да претпоставимо да је на њеној територији од шпанске грознице умрло 4,14% становништва, а ако се тај број односи на целу парохију цркве, проценат је мањи.

⁹ Балаш, 1974.

знат.¹⁰ Ова сазнања, уз информације из дневника Наталије Матић Зрнић,¹¹ али и сећања појединих страних лекарки,¹² указују на веома тешко стање у Брању и околини, где је страх био „попут нарастајуће плиме“.¹³

Нешто конкретнији и опширнији подаци могу се пронаћи за пријепољски крај, тачније један његов већи део, али само за хришћански живаљ. Јован Брашанац је пре три деценије анализирао црквене књиге умрлих које су сачуване, а приказују стање у двадесетак села толачке, пријепољске, сељанске и дубочичке парохије. У њима су се, током периода од 1912. до краја 1918. године, упокојиле 1.953 особе. Највећи број жртава је однео *тифус* – 624, односно 31,95% од свих упокојених, потом *врућица* (синоним за грозницу) и *срчана слабост* – 354 (18,13%), па *старост* и *изнемоћеност*, као и *шпанска грозница* – по 213 (10,90%), затим *гушобоља* и *јевтика* – по 166 (8,50%) и *кашаљ* – 161 (8,25%).¹⁴

Имајући у виду наведене податке, неопходно је да се нагласи да овакав збирно приказан пресек узрока смрти током шест година не говори много о међусобном односу смртности од различитих болести. Шпанска грозница је харала само неколико месеци, на крају 1918. године, док су све остале пошасте, било ендемијски, било епидемијски, као шире или локалне епидемије, биле присутне током свих седамдесетак месеци ратовања. Уз то, искуство указује да су за многе жртве шпанске пандемије као узрок смрти уписиване дијагнозе: запаљење плућа, али и врућица, и сл.

Да би се дошло до прецизних података о броју жртава шпанске грознице, неопходна су додатна истраживања, фокусирана

¹⁰ Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

¹¹ Матић Зрнић, 2002.

¹² Антић и Вуковић, 2008; Крипнер, 1986: 222–225.

¹³ Кујачић, 1929: 33–34; према Кнежевић, 2000.

¹⁴ Брашанац, 1992.

само на време њеног трајања, а посебно на последње месеце 1918. године, када се ширио други, најморталнији пандемијски талас. Таква истраживања морталних последица пандемије су до скоро рађена само за одређене делове територије Бачке,¹⁵ као и за Трстенички¹⁶ и Златиборски срез,¹⁷ а последњих година делимично и за Крагујевац¹⁸ и бајинобаштанско село Стрмово.¹⁹ Она су реализована коришћењем исте врсте извора – књига умрлих, али уз примену различитих методологија.²⁰

Као последица „великог страха“ из 2020. године, изазваног пандемијом *COVID*-а 19 настали су и нови радови везани за ужа или шира окружења територија општина Бајина Башта,²¹ Алексинац,²² Зајечар,²³ Кикинда,²⁴ као и за Ужице²⁵ и различите делове територија Ваљевског округа.²⁶

На наредним страницама презентоване су до сада познате информације о броју жртава у наведеним крајевима, на основу објављених радова, уз додатне анализе, као и нове,²⁷ које се одnose на више парохија ужичког краја и окружења Бољевца, Кња-

¹⁵ Гавриловић, 1995.

¹⁶ Миленковић, 2007.

¹⁷ Ђенић, 1985.

¹⁸ Степановић, 2019.

¹⁹ Јосиповић, 2015, 2016.

²⁰ Како ћемо даље видети, негде је дат број умрлих од шпанског грипа као и број становника, али без извођења закључака, на другом месту је презентован број умрлих од шпанског грипа и укупан број умрлих у 1918. години, али без броја становника, док су у трећим дате потпуније информације.

²¹ Јосиповић, 2020, 2021.

²² Кривошејев и Никезић, 2021.

²³ Илић, 2021а, Илић, 2021б и Илић, 2021в.

²⁴ Сивчев, 2021.

²⁵ Кривошејев, 2020г.

²⁶ Кривошејев, 2020а, 2020б, 2020в; Кривошејев, Радосављевић и Кривошејев, 2020; Krivošejev and Lović Obradović, 2020; Кривошејев, 2020/1 и Радојичић 2020б.

²⁷ Нису биле презентоване у првом издању.

жевца, Љига, Уба, Аранђеловца, Пожаревца, Паланке, Јагодине и Ђуприје. Поред тога додатна пажња је посвећена и територији Азбуковице, за коју је у локалној монографији само констатовано да је шпанска болест харала на крају рата, без дискусије и коментара везаних за бројне жртве.²⁸

Пре изношења чињеница о броју жртава епидемије из 1918. године, неопходно је да се презентује и методологија истраживања, која би могла да представља и путоказ за будуће истраживаче ове, као и сродних тематика.

²⁸ Младеновић, 2015.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА²⁹

Расположиве информације о демографским последицама пандемије шпанског грипа у ранијим радовима односе се на неколико мањих области у Србији. Због непостојања познате, доступне архивске грађе било је немогуће да се утврди број оболелих у било којем делу територије Србије. У турбулентним околностима завршетка ратних дејстава, такве евиденције или нису вођене, а ако и јесу, за сада су непознате истраживачима. Уз то, хипотетички, вероватно би се односиле на број регистрованих оболелих који су се за помоћ обратили лекарима, што би представљало мали проценат у односу на укупни број оних које је болест оборила у постелу. Лекара је било премало и њихов рад се углавном базирао на градове, док је апсолутна већина становника живела и оболевала по селима, од којих су многа била забачена и удаљена од града.

Док нам број оболелих остаје скривен иза густих велова заборава, које је за сада немогуће разгнати, оно што може да се сазна, уз потешкоће које могу да доведу до извесних, али вероватно не великих непрецизности, о којима ће даље бити више речи, јесте број преминулих од последица епидемије. За то је неопходан комплексан истраживачки приступ у чијем средишту

²⁹ Методологија истраживања је приказана и у првом издању, а детаљније презентована у септембру 2022, на *XIII конгресу Секције за историју медицине Српског лекарског друштва*: Кривошејев 2022г.

мора да буде преглед и анализа уписа у црквене књиге умрлих,³⁰ уз упоређивање тих бројева са стањем уоченим у пописима становништва из 1916. године.³¹ При томе је потребно да се анализира свака црквена парохија посебно и да се издвоје подаци за свако село које јој је припадало, а потом да се добијене информације синтетизују у складу са тада важећом административном поделом на округе, срезове, среске општине и насеља у оквиру њих.³² Неопходно је да се поведе рачуна на разлике у државној и црквеној администрацији, будући да су се поједина села, која су припадала једној црквеној парохији, налазила не само у склопу различитих среских општина, већ понекад и различитих срезова, па и округа. Уз то, уочава се и пракса да су малобројни становници скрајнутих делова једног села гравитирали парохији друге цркве у односу на остале сусељане.³³

При реализацији истраживачких активности потребно је да се уочи да ли током лета 1918. године, када је наишао први, бенигнији талас епидемије, има смртних случајева од последица респираторних болести: запаљења плућа пре свега, али и гушобоље, бронхитиса, кашља, па и врућице – грознице и грипа. У то време, *шпанска грозница* / *трип*, и други сродни појмови (који ће бити даље поменути), углавном нису били у употреби. Истовремено је потребно да се утврди однос броја упокојених током

³⁰ Али уз свест да увек постоје и могућности грешке и пропуста! Конкретније у: Кривошејев, 2022г.

³¹ За аустроугарску окупациону зону: *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917; резултати пописа за Ваљевски округ су заједно са резултатима претходног пописа из 1910. године презентовани у: Поповић, 2000, за ужички крај у: Поповић, 1985, за Азбуковицу у: Група аутора, 1985. За бугарску окупациону зону: *Списъкът на населениите места въ Македония, Моравско и Одринско*, София 1917; публикувано у: Видановић, 2021.

³² Уз то треба да се нагласи да се у књигама умрлих неће пронаћи имена многих војника, али и интернираца и других појединаца који су умирали и сахрањивани ван својих парохија. Њихови уписи су могући ретроактивно, током каснијих година.

³³ Видети пример Пријездиха у: Кривошејев, 2020а.

1918, са бројем упокојених у истом периоду током претходних и наредних година, како би се видело да ли је први талас имао иоле изразитије морталне последице уочљиве кроз повећање смртности. При томе је неопходно да се обрати пажња и на евентуалне појаве локалних епидемија других болести, које би измениле општу статистичку слику.

Наредни истраживачки корак је утврђивање броја умрлих приликом ширења другог, морталног таласа, који је оквирно трајао око два месеца, и који је фактички однео највећи број живота. Починао је, како где, крајем септембра, у октобру па и новембру, а завршавао се у новембру или децембру. Затим је потребно да се утврде последице трећег таласа који је био знатно мање моралан. Он почиње на самом крају 1918. или почетком 1919, а завршава се почетком пролећа 1919. године. Али ту постоји одређени проблем. Код појединих болесника изнемоглост је трајала доста дуго, тако да постоји могућност да су поједине жртве пандемије оболеле у време удара другог, а упокојиле се током трајања трећег таласа.

Будући да се шпанска грозница, у виду удара сезонског грипа, појавила и током зиме 1919/20, када је квалификована као четврти талас, али и наредних година, потребно је да се додатна пажња обрати на тај период, као и на наредне зиме.

Сходно наведеном, основни циљ истраживања је да се утврди број умрлих од шпанске грознице на конкретној територији, а потом проценат умрлих у односу на укупан број становника. Ради упоређивања неопходно је да се констатује и:

- укупан број умрлих током лета (време дејства првог таласа), током последња три месеца (време трајања морталног удара пандемије) и током прва три месеца (време могућег дејства трећег таласа 1919), у годинама које су претходиле пандемији (1917, 1916, ...);
- исте информације за године које следе (1919, 1920, ...);
- укупан број умрлих у години пандемије (1918);
- укупан број умрлих у првих девет месеци године пандемије (1918), када мортални талас још није почео, уз обраћање пажње

на могуће сумњиве смрти (пре свега запаљење плућа, али и велики кашаљ, бронхитис, гушобоља и сл. болести које указују на респираторне проблеме, као и врућица, грозница и грип) током летњих месеци када се појавио први, бенигнији талас;

– укупан број умрлих у последња три месеца 1918. године, када је харао мортални талас;

– укупан број умрлих од узрока пандемије на почетку (прва три до четири месеца) наредне 1919. године, како би се утврдило присуство и морталност трећег таласа.

При томе мора да се има у виду да ће се бројеви умрлих на одређеној територији у већини случајева односити на преминуле у свом хабитату, а који су пописани аустроугарским пописом из 1916. године. Ван овако изведених истраживања остаће војници (пописани 1910), који су умирали, углавном, по војним болницама дуж свих линија продора, као и интернирци и други становници Србије који су се у време ударног таласа пандемије затекли ван отаџбине и својих кућа. Релативно мањи број и једних и других, у односу на већину умрлих, у јеку епидемије је стигао до свога дома и ту преминуо. А они нису били пописани 1916. године, тако да ће у извођењу процента умрлог становништва њихово укључивање представљати статистичку грешку.

Приликом извођења процента умрлих од шпанског грипа у односу на број становника, неопходно је да се нагласи да се добијени податак односи на број становника пописаних 1916. године, а да је реалан проценат вероватно нешто већи. Током периода од 1916. до 1918. године, вероватно је био негативни природни прираштај, а уз то, у појединим крајевима су избијале локалне епидемије које су довеле до тога да број становника у време епидемије шпанске грознице буде додатно смањен у односу на број становника из времена пописа.

Поред наведеног, потребно је да се обрати пажња и на начин датирања времена смрти, што је битно како би се уочио почетак и завршетак масовног умирања на различитим територијама а

тиме, евентуално, и кретање епидемије. Будући да је реч о години аустроугарске окупације, анализом књига умрлих је неопходно да се утврди да ли су датуми уписивани по јулијанском календару, што је најчешће случај, упркос наредби окупационих власти да се користи грегоријански календар, или су уписивани двојно, по оба календара, или су на почетку месеца или неког другог пресека, уписивани двојно, а даље по једном од два календара (најчешће јулијанском), или су пак уписивани само по грегоријанском календару, што у случају даље презентованих анализа није уочено, бар не за 1918. годину.

Следећа, а суштински прва битна истраживачка обавеза је препознавање узрока смрти везаног за епидемију, будући да су различити свештеници пандемијску болест различито именovali. Тако се у пракси најчешће срећу уписи: *шпанска грозница*, *шпански грип*, *шпанска инфлуенца*, *шпанска болест*, па и *шпанска слабост*, *шпанска пробад* и *шпанска маларија*. Коришћен је и назив *заразна инфлуенца*, а у појединим случајевима, попут црквених књига из Крчмара и Причевића, свештеници су током трајања пандемије доследно уписивали *тифус*, односно *тифусна грозница*, и *настиупна грозница* у Брезовику, док је свештеник у Јовањи доследно писао *запаљење плућа*. Индикативан је пример из парохије цркве у Памбуковици у којој су истовремено администрирала два пароха. Као узрок масовног помора свештеник Љ. Марковић уписује *тифус*, а М.Ј. Жујовић *грип*. У субјелској парохији, у време морталног удара шпанске грознице, један свештеник као узроке смрти доследно уписује *шпанска грозница*, а други *грип*.

У Алексинцу се не помињу ни инфлуенца, ни грозница, већ да народ масовно умире од *тифуса*, *маларије*, као и неконкретизованог *запаљења*. У Зајечару и неким другим местима се, уз *шпанску грозницу* и *шпанску инфлуенцу*, уписује само *грип* или само *инфлуенца*, у Крајини између Зајечара и Неготина, у цркви из Метриша *шпанска* – *шпанолска пробад*, а у Баничини се упо-

требљава и појам *назеб*. Сусрећу се и скраћени појам *грозница* и његови синоними *врућица*, *ваџра* („од *ваџре* – *трица*“) и *пробад*. При квантификацији умрлих од шпанске грознице у Трстеничком срезу, Миленковић је у смрти од последица пандемије, током октобра, новембра и децембра 1918, уврстио и уписе као што су *назеб* и *кашаљ*.³⁴ У појединим парохијама у околини Смедеревске Паланке и Ћуприје, у време масовног умирања од последица шпанске грознице, свештеници за велики број узрока смрти уписују *непознаџа болесџ*. Нису ретки ни двојни уписи типа *шпанска грозница – триџ*, али и *триџ са заџаљењем плуџа*, *шпанска грозница са заџаљењем плуџа* и сл.

Без обзира на поменуте различитости, ако се неки од оваквих уписа доследно понављају у време трајања пандемије, не би требало да буде сумње да је скоро увек реч о шпанској грозници. Ипак, у таквим случајевима је неопходна додатна обазрива процена.

Када је реч о сеоским црквама, у којима су свештеници и родбина самоиницијативно одређивали узрок смрти за људе умрле код својих кућа, и скоро апсолутно без лекарског прегледа, углавном је уписивана нека од наведених формулација; други узроци су ретки. Са друге стране, када је реч о књигама умрлих из варошких цркава, потребно је да се обрати додатна пажња на уписе узрока смрти *заџаљења плуџа*, односно *пнеумоније*, будући да је то била најчешћа компликација инфлуенца, која је доводила до фаталног исхода.

Како је већ наглашено, уз пнеумонију, до фаталног исхода од шпанске грознице доводила је и *слабост срца*, а и такви и слични узроци смрти се такође сусрећу у време харања пандемије, али знатно ређе од запаљења плуџа. Примера ради, Милица Јаковљевић детаљно описује разбољевање своје мајке и њену смрт од шпанске грознице, уз напомену да је лекарка

³⁴ Миленковић, 2007: 160–162.

констатовала: „Срце је ослабило услед грипа“, ³⁵ а у књизи умрлих Нове крагујевачке цркве за њу је као узрок смрти уписано *мана срца*. Исти узрок је уписан и једној њеној суграђанки умрлој неколико дана раније.

Између осталог, мора да се има на уму и неажурност у вођењу црквених књига из различитих, углавном објективних разлога. У регуларним временима, на територији једне парохије дешавало се неколико смртних случајева месечно и свештеници су могли да исповеде умируће, да сахране преминуле и да темељно попричају са најближима. Понекад су имали и увид у лекарске налазе, а по закону су морали добити и смртваницу. Зато су могли да, на основу претходне припремљености, са великим процентом исправности, хронолошки евидентирају све смртне исходе, са експлицитним констатовањем узрока смрти. ³⁶

Према *Закону о уређењу санишешке струке и чувању народног здравља* из 1881. (члан 9а) преглед умрлих и давање писмене сагласности за сахрану, која се није смела извршити пре истека 24 сата од смрти, били су у надлежности општинских, односно окружних лекара. Са друге стране, вођење матичних књига умрлих (као и рођених и венчаних) од стране цркве је регулисано прописима донетим током 30-тих година 19. века. А и током окупације, аустроугарске власти су инсистирале на вођењу црквених матичних евиденција. Забележени су случајеви новчаних казни за родбину која није благовремено пријавила смрт својих ближњих. ³⁷

У ратним околностима, број свештеника у једној црквеној парохији је био смањен, или их није ни било. Неретко, свештеник из једне парохије замењује одсутног колегу из друге. Тако су, примера ради, у парохији цркве у Бранковини била два све-

³⁵ Јаковљевић, 2009: 232–249.

³⁶ Видети: Арсић, 2000. и Живковић, 2011.

³⁷ Поповић, 2000.

штеника, Светозар Петровић и Чедомир Вићентијевић, али су они 1916. године интернирани у Нежидер. Парохија је остала без свештеника и административне послове вођења црквених књига обављале су њихове колеге из других парохија.

Ваљевски парох М. Јеротић, рабровички Лукић и грачанички А. Јеремић су, уз своје, водили и књиге не само из Бранковине већ и из Јовање. У време масовног умирања, као узрок смрти уписивали су *заразна инфуенца*, а када су се бранковачки свештеници вратили из логора, они у исту књигу доследно уписују *шпанска грозница*. Тако и у цркви у Докмиру, на почетку масовног умирања, свештеник Марковић као узрок смрти уписује *тифус*, а када вођење књиге и ту преузима бранковачки прота Светозар, он региструје *шпанску грозницу*.

У таквим околностима, нарочито у ситуацији када је услед епидемије умирање постало свакодневно, свештеници нису могли да имају увид у ток болести. Уз то, масовно умирање, као и недостатак лекара, доводили су до тога да се упокојени сахрањују без издатих смртовница, што у руралним крајевима ни пре рата није било неуобичајено. Умирући су на онај свет одлазили без причешћа, а у већини случајева сахране су обављане без свештеника. Зато ни уписи нису могли да буду хронолошки ажурни. Упокојени су уписивани са закашњењем од више дана, неретко недеља, па и месеци. Било је и случајева, попут оних из Бољевца и Стрмова, да одсутне свештенике нико није мењао, па су они по повратку са фронта, из интернације или избеглиштва, обилазили парохију и ретроактивно вршили уписе за дужи период уназад. Зато су могуће грешке у утврђивању и датума и узрока смрти. Узрок су неретко уписивали по изјавама са описима симптома које је давала родбина, али и по аутоматизму. Са друге стране, постоје и могућности да неки од преминулих нису регистровани. Тако се на гробљу у Стрмову налази споменик преминулом од шпанске грознице чије име није унето у књигу умрлих. Према породичном сећању које преноси Снежана Симеуновић, само из куће

њене породице Петронијевић из Лукавца умрле су четири особе, али њих нема уписаних у рабровичкој књизи умрлих.

Посебан проблем представљају књиге умрлих са територија бугарске окупационе зоне. Почетком окупације, крајем 1915. године, црквене послове преузимају свештеници Бугарске православне цркве који воде своје књиге. Након капитулације Бугарске после пробоја Солунског фронта 1918. године, српски свештеници, од којих су се поједини налазили на фронту, у избеглиштву или интернацији, враћају се и настављају да воде своје књиге; неки од октобра, неки од новембра, а неки и касније. Период од краја 1915. до јесени 1918. углавном остаје непокривен, мада има и примера да су те празнине ретроактивно попуњаване, било да су свештеници обилазили парохију и скупљали информације, било да су расписали дописе да им се подаци доставе, било да су на неки начин дошли у посед бугарских књига. Зато је реална претпоставка да у овим крајевима не мали број преминулих није пописан.

Због свега наведенога, у даље изнетим статистичким анализама генерално су третирани смртни случајеви до којих је дошло услед експлицитно наведене епидемијске болести, али је наглашавано и умирање услед запаљења плућа, фаталног пратиоца шпанске грознице, с тим што таквих уписа по селима није било много у време трајања главног морталног удара пандемије, али се срећу касније. Такође је узето у обзир и умирање од неких других болести (тифус, маларија, врућица...), којима је могла да се припише смрт од непознате нове болести, под условом да су ти појмови, у време масовне смрти током морталног удара пандемије, доследно коришћени. Уз то мора да се има на уму могућност погрешног препознавања узрока смрти, било да је у тренутку масовног умирања смрт због друге болести приписана актуелној пандемији, било да је умрлима од шпанске грознице уписан неки други узрок смрти (ранија хронична болест, или додатна компликацијска болест?). У вези са тим, занимљиви су примери из цркве

у Јагодини где наилазимо на додатно прецизиране уписе попут: *шпанска и старост*, или *шпанска – и раније била претешно болесна*, *шпанска и мана срца*, *шпанска и туберкулоза*.

Из наведених разлога, информацијама до којих долазимо увидом у књиге умрлих треба прилазити са појачаним опрезом. Ипак, генерално, пропусти до којих може да дође не би требало да у већој мери утичу на општу слику (изузев на територији бугарске окупационе зоне?!). У сваком случају, епидемија је косила масовно, тако да овакве погрешке могу да спадају у ниво статистичке грешке, тим пре што би се две врсте погрешки (пропуштена регистрација и погрешно приписана смрт) међусобно потирале.

Што се тиче анализа црквених књига умрлих из варошких цркава, потребно је обратити додатну пажњу. Становништво вароши, као и приварошких села, имало је лакши и чешћи приступ лекарима. Неки су се у болници и упокојили. У таквим случајевима у црквене књиге је узрок смрти преписиван из лекарских налаза, неретко и на латинском језику. Како је фатална компликација пандемије била *пнеумонија*, односно *запаљење плућа*, таква дијагноза је и уписивана, и потребно ју је увести у статистике. Зато у књигама из варошких цркава углавном нема доследности као код сеоских. Као узрок смрти су уписивани неки од раније поменутих синонимних назива за пандемијску болест, вероватно ако оболели није имао претходног контакта са лекаром, али су веома чести уписи запаљења плућа, ако је лекар то установио као директан узрок смрти. *Запаљење плућа* се доследно наводи као узрок смрти и у неким сеоским парохијама, попут Јовање.

Једна од потешкоћа која се сусреће у практичном истраживачком раду везана је и за препознавање узрока смрти у повезаним епидемијама. Конкретно, у појединим руралним парохијама, између осталог у околини Љига, Осечине, Косјерића, Аранђеловца, Пожареваца и слично, током друге половине лета 1918. године избиле су локалне епидемије срдоболе – дизентерије, од-

носећи бројне животе. Оне су потрајале до дубоко у јесен, и на њих се наставило масовно умирање од шпанске грознице. У појединим парохијама се прецизно могу утврдити датуми, углавном током октобра, када „као ножем пресечено“ престаје умирање од срдоболе, а почиње од шпанске грознице. Такав нагли прекид упућује на могућност постојања некаквог административног незваничног договора или локалне одлуке. Зато би могло да се деси да поједине раније смрти од шпанске грознице буду приписане срдоболи, а касније, од срдоболе, шпанској грозници.

Са друге стране, у неким парохијама је упокојавање од последица срдоболе настављено и у време умирања од пандемијске болести и потрајало је све до краја новембра, тако да се у књигама умрлих упоредо срећу оба узрока смрти. То, опет, отвара слично питање: како су и да ли су уопште свештеници, у време масовног умирања, када су углавном накнадно добијали информације о смрти сељана из удаљенијих села, који током боловања никакве контакте са лекарима нису имали, могли да упишу прави узрок смрти. У конкретним случајевима наведени проблеми остају отворени, али је неопходно да буду констатовани.

Неопходно је да се нагласи да чињенице до којих се долази на наведене начине неће бити потпуне. Многи становници Србије су и у време пописа из 1916. године, као и у време морталног удара пандемије 1918. године, били ван својих домова. Војници су се налазили на Солунском фронту, а потом прво у продору ка Србији, па у различитим гарнизонским местима широм новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Не мали број становника Србије пандемија је затекла и у интернацији, у логорима широм Аустроугарске, Немачке и Бугарске. Неки су били и у избеглиштву, на раду или школовању у иностранству... И они су умирали од шпанске грознице, али већина њих није регистрована у књигама умрлих њихових парохија, а ако јесу, то је чињено са релативно већим закашњењем, у делу књиге са упокојеним током наредне, или неке од следећих година. Зато

ће однос процента смртности у односу на број становника пописаних 1916. године бити делимично адекватан,³⁸ а генерално је био нешто већи него што је уочено,³⁹ те би и проценат учешћа шпанске грознице у укупним директним ратним губицима реално морао да буде већи од исказаног.

Несачуваност или недоступност црквених књига умрлих може да представља и додатни истраживачки проблем. Примера ради, Ваљевски срез је обрађен у скоро стопостотном узорку а Каменички у узорку од око шездесет посто.

Дефинитивним утврђивањем броја умрлих од шпанске грознице и извођењем процента у односу на број становника утврђен пописом из 1916. године, за различите, веће или мање територије, главни истраживачки задатак је окончан, а могућа су и друга додатна истраживања. Она се односе на утврђивање учешћа шпанске грознице у укупним ратним губицима.⁴⁰ При томе мора да се прави разлика између броја ратних жртава и директног ратног мањка становништва.

Директни ратни мањак⁴¹ је статички инструмент који не указује на број морталних исхода, већ на разлику у броју становника између два пописа, оног начињеног 1910, са додатком посткумановског пописа из 1913, и пописа из 1921. године. А број људи упокојених у наведеном периоду, од свих могућих узрока, знатно је већи. Фактички, он одговара збиру исказаног броја ратног мањка, са за сада неутврђеним бројем новорођених у периоду између два пописа, који у површној статистици „маскира“ укупан број жртава, привидно их умањујући.

³⁸ Регистровани су релативно малобројни случајеви војника и интернираца који су умрли код својих кућа.

³⁹ Због претходно поменутог негативног природног прираштаја, а у појединим местима и због локалних епидемија.

⁴⁰ Видети: Мравић–Вигњевић и др. 2019; Јагодић, 2015.

⁴¹ Јагодић, 2015.

Конкретно, посткумановска Србија је 1921. имала нешто више од пола милиона становника мање него 1910/13. године (526.430), али током међупописне деценије, било је не само одлива већи и прилива становништва. Зато тај мањак указује да је за наведену бројку одлив био већи од прилива, а укупно страдање од свих узрока током тог периода је било знатно веће, оквирно мање од једног милиона. У складу са тим, реални подаци о морталитету шпанске грознице могу да се добију само ако се број њених жртава упореди са укупним бројем страдалих а не са бројем ратног мањка на одређеној територији, мада би и такви проценти (учешће преминулих у ратном мањку) могли да пруже извесне показатеље, ако се они упореде за различите територије.

У РАЗЛИЧИТИМ ДЕЛОВИМА СРБИЈЕ

Квантификација жртава пандемије шпанске грознице у Србији у потпуности зависи од анализа црквених књига умрлих, што представља велики, дугогодишњи посао за групу истраживача. На страницама које следе презентовани су, уз додатне анализе, подаци до којих су дошли ретки истраживачи који су се раније бавили овом тематиком, као и најновија истраживања аутора и његових сарадника. На самом почетку изложен је приказ истраживања везаних за делове Бачке, што за сада представља једини прилог ове врсте за територије Војводине, која је у време почетка пандемије припадала Аустроугарској. Он указује да је ту, бар у обрађеној области, смртност била релативно мала. Доступне информације указују да је од последица пандемије умрло мање од 1% становништва, мада се, без темељнијих истраживања, не могу доносити прецизни закључци.

Наредни сегменти рада везани су за источну територију Србије која се налазила у оквирима бугарске окупационе зоне, Моравску војно-инспекцијску област, Инспекторат. Анализирана је ситуација у Врању, широј околини Алексинца, у Зајечарском и Бољевачком срезу, изолованим селима данашње књажевачке општине и делу Пожаревачког округа. На овим територијама утврђена смртност је била нешто већа него у Бачкој: регистрована је смрт око 1% становника, али будући да је реч о територији која је до капитулације Бугарске била под ингеренцијама њене цркве, могуће је да смрт многих није регистрована.

Знатно већа смртност уочена је у централним деловима Србије који су се налазили у оквиру аустроугарске окупационе зоне, Војно-генералног гувернмана. Овде су презентоване студије случаја које се односе на Трстенички срез, Крагујевац и његову непосредну околину, Аранђеловац са ближим и удаљенијим селима и већи део Смедеревског округа, али без Смедеревског среза. У овим деловима Србије смртност је била осетно већа (изузимајући Смедеревски округ), а још већа је била у западним областима Србије који су се такође налазили у оквирима аустроугарске окупационе зоне. Први пример за то је територија Азбуковице, где је шпанска грозница, према расположивим подацима, однела животе више од 7% становника. Потом, у наредним, посебним поглављима презентоване су анализе последица пандемије у Ваљевском и Ужичком округу, које су биле нешто блаже.

У ДЕЛУ БАЧКЕ

Из литературе су одраније познате чињенице да је у селу Товаришеву у Бачкој масовно умирање отпочело 15. септембра, завршило се 28. новембра, а да је школа затворена 23. октобра. Од шпанског грипа умрло је око 100 људи, од којих је 55 уписано у књиге умрлих тамошње православне цркве, што је представљало 2,20% укупног православног становништва овога села.⁴²

Педесетак километара источно од Товаришева налази се Шајкашка, област сачињена од петнаест блиских села. Неопходно је да се нагласи да је овде реч о ушореним, полуурбанизованим сеоским насељима, у равници, са добром међусобном комуникацијом, као и комуникацијом са већим урбаним центрима, у којима је живело становништво са релативно развијенијом здравствено-хи-

⁴² Radusin, 2012b, према: Радојчин, 1991.

гијенском културом. Према истраживањима Живојина Гавриловића,⁴³ у њима су, током целе 1918. године, умрле 1972 особе, а од тога је 18,71%, конкретно 369 појединаца, умрло крајем године од последица шпанског грипа. Њих 12 је умрло у септембру, 231 у октобру, 111 у новембру а 15 у децембру. Очигледно, главни мортални удар је и овде, као и у Товаришеву, наступио знатно пре доласка српских трупа. Умирале су особе свих старосних структура, при чему много више деце (40% умрлих је до 15 година) него стараца, и више жена него мушкараца: 203 : 166, односно 55% : 45%.

Генерално гледано, проценат од 18,71% умрлих од последица пандемије током три месеца, у односу на целу годину са различитим узроцима смрти, указује на велике последице пандемије, али не толико велики колико у Товаришеву и, како ћемо даље видети, у већини села јужно од Саве и Дунава. Индикативно је да се тај проценат знатно разликовао од села до села. Тако је у Гардиновцима, који се налазе уз Дунав, умрла само једна особа (2% у односу на 50 умрлих током целе године), у блиском Ковиљу 35, и то 6 у Доњем (8,95% од свих умрлих током године), а 29 (28,43%) у Горњем Ковиљу. У Каћу, који је најближи Новом Саду као урбаном центру и потенцијалном жаришту „прокуживања“, умрло је 10 људи (7,63% од 131 умрлог током целе године), а у њему блиској Будисави 18 људи (20,45%). У Жабљу су умрле 74 особе, што је 24,74% у односу на 299 умрлих током целе године. У Госпођинцима је умрло 36 особа, 28,12% у односу на 128 преминулих током целе године. Највише жртава је шпански грип однео у Надаљу, где је 31 жртва пандемије представљала 51,67% од 60 упокојених током целе 1918. године. Тако је ово шајкашко место, најближе Бечеју, било највише погођено пандемијом, слично, ако не и теже од Товаришева.

Наведени подаци се односе на период главног удара епидемије, са краја 1918. године, мада је појединачних, спорадичних

⁴³ Гавриловић, 1995.

умирања са назначеним узроком смрти *шпанска грозница* било и током 1919, па и 1920. године, али не у свим селима. Тако је 1919. године регистровано седам умрлих у Каћу и пет у Госпођинцима, док је током 1920. године умрла једна особа у Каћу, две у Госпођинцима и пет у Будисави.

У овом тренутку не располажемо информацијама о укупном боју становника Шајкашке и њених села у времену пандемије, тако да није могуће утврдити проценат умрлих од шпанског грипа и упоредити морталне последице у Шајкашкој са последицама епидемије у другим деловима Србије. Али драгоцен параметар за даље паушално, хипотетичко упоређивање размера смртности на различитим територијама представља наведени проценат умрлих услед епидемије у односу на умрле од свих узрока током целе 1918. године. На основу њега бисмо могли да изнесемо претпоставку да је шпанска грозница однела од 0,3% до 0,4% становника Шајкашке,⁴⁴ у неким селима мање, а у неким знатно више.

Очигледно је у овој области у целини смртност од последица пандемије била знатно нижа, са изузетком Надаља, него у релативно блиском Товаришеву. Ипак, остаје отворена претпоставка да је и овде пандемија однела више живота. Анализе које је изнео Гавриловић односе се на оне случајеве код којих је као узрок смрти уписано: *шпанска грозница*, *шпанска кијавица* (на мађарском: *spanyol láz*, *spanyolnátha*) и *инфлуенца*. Шире обухватна истраживања са других територија указала су да је у многим случајевима као узрок смрти уписивана главна компликација основне

⁴⁴ Полазни параметар за ову претпоставку је утврђена чињеница да је у рабровичкој парохији код Ваљева током целе 1918. године умрло 77 особа, а да је шпанска грозница однела 29 живота (са онима којима је током трајања пандемије као узрок смрти уписано и запаљења плућа), односно 37,66% свих умрлих током године (видети даље у тексту). Наведених 29 умрлих је представљало 0,71% становништва. У складу са тим, 18,71% умрлих од последица пандемије у Шајкашкој, у односу на целу годину, могло би да представља 0,3–0,4% целокупног живља, мада се уочавају веома велике разлике међу различитим насељима.

болести која је доводила до морталног исхода – *запаљење плућа*, односно *пнеумонија*. Ако је тако било и у Шајкашкој, могуће је да је извештај број умрлих остао необухваћен истраживањима, те да је број жртава пандемије био већи.

У равничарској Шајкашкој, са ушореним, донекле урбанизованим селима и релативно добрим комуникацијама, шпанска грозница је однела 18,71% свих жртава у 1918. години. Насупрот тога, што ће у даљем тексту бити детаљније изложено, у ваљевском крају се такав однос разликовао од парохије до парохије. У долињским, приступачним крајевима, попут парохије цркве у Рабровици (Дивци), проценат умрлих од епидемије у односу на смртност у целој години је био двоструко већи него у Шајкашкој (37,66%) и она је однела животе 0,71% становништва, рачунајући и упокојене са узроком смрти: запаљење плућа. Са друге стране, у удаљенијим, неприступачнијим, брдско-планинским крајевима, тај проценат је био вишеструко већи, будући да је у појединим парохијама достигао преко 70%, па и 80% од укупног броја умрлих, а сама епидемија однела је животе и до 8% па и више у односу на број становника,⁴⁵ што указује да је епидемија у „питоминама“ оставила знатно мање последице него у „забитим“ пределима.

У КИКИНДИ

Светска пандемија *COVID-19* иницирала је колегу Срђана Сивчева да истражи појаву пандемије шпанске грознице у Кикинди, односно Великој Кикинди, како се до половине прошлога века звало ово место.⁴⁶ Резултати његових истраживања указују да ни у Кикинди, ни у већини других делова Србије, сем књига умрлих,

⁴⁵ Кривошејев, 2020а, 2020б и 2020в; видети даље.

⁴⁶ Сивчев, 2021.

нема других значајних извора који би помогли у анализи појаве и последица пандемије. Локалне новине су крајем рата престале да се штампају, а једини познати архивски документ који је потврђивао присуство пандемије је циркуларни допис торонталског поджупана, датиран на 8. октобар 1918. године, којим се градоначелници упозоравају на нагло ширење вируса шпанског грипа.

Анализа књига умрлих указује да је за мање од месец дана (од 20. октобра до 13. новембра) 25 мештана преминуло од *инфлуенце* (*influenza*) односно, у једном случају, *шпанске прехладе* (*Spanyolnátha*). Сивчев сматра да је број жртава пандемијске болести вероватно знатно већи, на шта указује прекомерна смртност током 1918, у односу на претходну годину. Током 1917. године у Великој Кикинди умрло је 752, а наредне 938 мештана. Истовремено, уочава и да је током јесени 1917. године 19 особа умрло од туберкулозе, а 6 од упале плућа, док је у истом периоду (од 20. октобра до краја децембра 1918) туберкулоза (*tüdövesz, tüdőgümökór*) усмртила 73, а упала плућа (*tüdőgyuladás*) 81 особу. Аутор са правом закључује да је вероватно већи део ових упокојеника страдао услед последица пандемијске болести, на шта у појединим случајевима указују и двојне дијагнозе – смрт услед инфлуенце повезане са упалом плућа (*influenza kapcsán tüdőgyuladás*).

Поред локалног становништва, у Кикинди су од последица шпанске грознице умрли и појединци са стране, војници аустроугарске и немачке монархије, али и ратни заробљеници. Умрло је 6 руских заробљеника, 6 немачких и 7 аустроугарских војника; укупно 19, мада Сивчев сматра да списак којим располаже није потпун.

Посебна категорија жртава шпанског грипа била су деца из Босне и Херцеговине без родитељског старања, смештена у Кикинди. Међу њима су забележена два смртна случаја услед шпанске грознице и два због запаљења плућа.

Расположиве информације из Кикинде не указују на уочљиве смртне последице трећег таласа, у зиму 1919. године, када је

већи здравствени проблем представљало ширење пегавог тифуса. Што се тиче четвртог таласа, Сивчев сматра да би један податак из штампе могао да наведе на размишљање и могућност да се шпански грип поново јавио у Великој Кикинди у марту 1920. године. Аутор новинског чланка наводи: „Истина да код нас бесни грипа, али других зараза нема. Министарство за народно здравље је наредило обавезно пријављивање грипе, али се оно код нас не врши. Самртници умрли од грипе сахрањују се као и сви други самртници, носе се у цркву, прати их мноштво света”. Међутим, у матичној књизи умрлих за 1920. годину, Сивчев не проналази експлицитне податке да су у почетним месецима 1920. године Кикинђани умирали од шпанске грознице. Стога је потребно да се у даљим истраживањима додатна пажња обрати на другачије уписе узрока: *трип, инфлуенца, заглавање плућа...*

У ВРАЊУ

За разлику од стања током епидемије представљеном у претходној области, као и на територијама које ће даље бити приказане, за које постоје информације о последицама које су могле да се квантитативно искажу, за територију Врања за сада нема релевантне доступне документације која би то омогућила, али постоји мемоарска грађа чији изводи указују да је ту ситуација била веома трагична и да је владао велики страх.

Непуних недељу дана по пробоју Солунског фронта, до Врања су почели да стижу гласови о очекиваном брзом ослобођењу, што је могло да се наслути и по понашању окупатора. Мештани су са радошћу и нестрпљењем ишчекивали долазак српске војске, не слутећи опасност која прети. Индикативно је да је у то време почело оболевање. Већ 5/18. септембра, Наталија Матић Зрнић је у свој дневник записала: „Озебла сам на путу и добила инфлуенцу, ноћас полудех од главобоље и

кијавице“. Наталија бележи да и Ружа Таксидарева „такође има кијавицу“, а да „лежи и „гђа Марковић, директорка“.⁴⁷ Ови случајеви болести јесу индикативни, али је спорно да ли могу да се повежу са актуелном пандемијом, тим пре што ће се, три недеље касније, Наталија поново разболети, а за њом и чланови њене породице, којима је установљена дијагноза: „грип, шпанска тешка инфлуенца“.

По свему судећи, вирус „грипа, шпанске тешке инфлуенце“, у Врање је стигао са ослободиоцима. Наталија је у свом дневнику, на примерима из личног окружења, детаљно и хронолошки, описала важна догађања у Врању. Записала је да је 22. септембра (5. октобра) организован велики дочек војске, да је било „пуно људи на улицама“ који су дочекивали и испраћали све јединице које су пролазиле кроз њихову варош.

Док борбене јединице настављају победоносни поход, Врање постаје значајан војно-санитетски центар. У њему се стационирају српске санитетске формације, као и болнице страних лекарских мисија. Њима у раду помажу многи мештани.

Као добровољна болничарка, Наталија се већ 25. септембра (8. октобра) прикључила раду болнице, а дан касније је у дневник записала: „Цео дан су доношене понуде за рањенике. Нема збора, свет се одазива, само што је готово цела варош болесна па још сви и не знају колико у болници треба помоћи“.⁴⁸ Очигледно, светска пандемија је са ослободиоцима стигла у Врање. У то време је и телефониста Дринске дивизије Милан В. Ђорђевић Струја, чија је јединица тек прошла Врање, осетио прве симптоме болести: „Још 24. септембра (7. октобра) осећао сам се болесним, у Цепу, а сутрадан, кад смо стигли пред Лесковац, био сам малаксао“.⁴⁹

⁴⁷ Матић Зрнић, 2002.

⁴⁸ Матић Зрнић, 2002.

⁴⁹ Ђорђевић.

У том тренутку, Наталија помаже у раду болнице, а чињеницу да је „цела варош болесна“ пренебрегава као успутну отежавајућу околност. Тако доживљава да и њу, 29. септембра (12. октобра), болест савлада, као и многе друге болничарке. Имала је снажну главобољу, високу температуру, „кашаљ са сукрвицом“. „Доведу ми лекара др Бору Јанковића. Овај ми каже да имам лако запаљење плућа и даде ми лекове из болнице“. Али стање се ни наредних дана није поправило, тако да ју је 3/16. октобра прегледао и др Радојковић⁵⁰: „Рече да је бронхијално запаљење и да лежим“. Потом, 8/21. октобра, у дневник је уписала: „Ја најзад оздравих“; а после седам дана: „Здравље ми опет не ваља, цело јутро осећам језу“.

Пет дана касније, 20. октобра (2. новембра), Наталија је забележила да се разболео и њен супруг Јова. После неколико лекарских прегледа, шест дана по разбољевању, прегледали су га др Велимировић и др Иванић, и тек тада констатовали пошаст која већ три недеље хара Враћем: „грип, шпанска тешка инфлуенца“. Ту болест је месец дана раније др Иванић прележао у Велесу, а од ње је др Велимировић изгубио брата, сестру и жену. Сложили су се да је Јови „срце слабо са мало склерозе; да му дајем само млеко и чај, нега и велика пажња и три недеље у постељи, никако да устаје“. Међутим, не поштујући савет да мирно лежи, једанаестог дана од почетка болести Јова је преминуо. Двадесетак дана касније, оболела су и деца: „Од јуче и Мила има температуру“ /.../ Мила мирно спава. Температура јој спала али јој ишла крв на нос и на уста доста дуго. /.../ Мирко ми је болестан, Мица је прележала инфуленцу опет а Мила тек сад много кашље.“ На срећу, деца су брзо прездрвила, без додатних последица.⁵¹

⁵⁰ Током Великог рата, у српској војсци су радила три лекара Радојковића, сва тројица са чином мајора пред крај рата: Душан (Дунавска дивизија), Павле (14. тимочки пук) и Радисав (Дринска дивизија).

⁵¹ Матић Зрнић, 2002.

Поред Јове Зрнића, тих дана су масовно умирали и други становници Врања и околине. Описујући дане које је провела у болници у Врању, др Изабел Хатон, припадница мисије Болнице шкотских жена, записала је: „Демобилисани ратници из овог краја који су се враћали са фронта, затицали су пусте куће. Њихове жене или деца, или сви редом, помрли су од шпанске грознице само који дан пре њиховог доласка кући. /.../ Скоро свуда се чуо лелек и нарицање уместо смеха и весеља.“⁵²

Сачувано је и следеће сећање стране лекарке: „Сада је шпанска грозница деморалисала људе који су опседали преморене болничарке и лекаре, молећи их да им помогну, да дођу њиховој кући да чине чуда“.⁵³ За такву ситуацију индиректне потврде даје и Наталија Матић Зрнић описујући сталну потрагу за различитим лекаrima. Њу су прегледали др Бора Јанковић, потом др Радојковић и др Хрњићек. Тражила је помоћ и од лекарки из Болнице шкотских жена, али се језичка баријера показала као велики проблем: „Са овим Енглескињама ништа се не разумемо па је мука“. Када се разболео и Јован, и њега су прегледали и српски, и француски лекари, као и шефица британске болнице: „Она зна и српски“. На крају су га прегледали и др Велимировић и др Иванић.

За Врање су везана и сећања др Јована Кујачића, који је писао да је, док се српска војска кретала према Нишу, болест већ била развијена, да цивилно становништво живи у страху, „а да је у Врању тај страх попут нарастајуће плиме“.⁵⁴

О стању из тих времена нам сведоче и листе пацијената примљених на болничко лечење у врањску болницу коју су водиле аустралијанске лекарке и медицинске сестре из Болнице шкотских жена. Само у њихову болницу су, од октобра 1918. до краја априла 1919, примљена 334 пацијента са дијагнозом *инфлуенца*.

⁵² Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

⁵³ Антић и Вуковић, 2008; Крипнер, 1986: 222–225.

⁵⁴ Кујачић, 1929, 33–34; према Кнежевић, 2000.

Поред тога, примљено је и 500 пацијената са дијагнозом *инеу- монија, бронхиитис и туберкулоза*, што се делом може повезати са шпанским gripом, бар када је запаљење плућа у питању.⁵⁵

Са пандемијом би можда могли да се повежу и неки од 402 пацијента оболела од маларије, бар у првим месецима рада болнице, док је постојала могућност да нова болест, као што је помешта пракса указала,⁵⁶ буде погрешно дијагностификована.

У овим болничким извештајима није реч само о мештанима, већ и о војницима, српским и француским, али и аустроугарским и бугарским заробљеницима. Колико је од примљених на лечење преминуло, за сада није познато, али је због масовног умирања оболелих формирано ново војничко гробље, о чему опет сведочи Наталија Матић Зрнић. Она је 8/21. октобра у дневник записа- ла: „У 4 сата сахранисмо из болнице једног француског војника. Спремили смо пуно цвећа и венаца. Однесе га и до цркве, па на- траг у болничко ново војничко гробље“.

По свему судећи, не мали број оболелих, примљених на болничко лечење је преминуо, али би могло да се претпостави да се знатно више људи разболевало и умирало код својих кућа, пре свега у селима, али и у вароши, попут инжењера Јована, Наталијиног супруга.

Наведене чињенице сведоче о великом страдању Врањанаца од последица пандемије, које се за сада не може квантификовати. То указује на неопходност будућих детаљнијих истраживања, пре свега уписа у црквене књиге умрлих, ако буду доступне, уз помоћ којих би се дошло до укупног броја жртава пандемије у Врању и његовој околини и њеног утицаја на демографске губитке.

Наглашено је да је на територији бугарске окупационе зоне проблем недостатка црквених књига умрлих веома из-

⁵⁵ Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

⁵⁶ Видети даље и раније.

ражен. Упркос томе, до конкретнијих података о броју жртава пандемије се ипак може доћи за поједине веће или мање територије, попут околине Алексинца, али њима треба прићи уз извесне ограде.

У АЛЕКСИНЦУ И ОКОЛИНИ⁵⁷

Као и у другим местима у Србији, и у алексиначком крају је шпанска грозница била историографски заборављена болест.⁵⁸ Додатни проблем за истраживаче представља делимичан недостатак сачуваних црквених књига. Током окупације, старање над црквеним парохијама је било поверено свештеницима бугарске цркве, тако да у периоду од јесени 1915. до краја 1918. године матичне књиге српске православне цркве нису вођене. Такав је случај са књигама из парохија Суботинац, Мозгово и Грејач. Књиге из ових парохија су сачуване, али са паузом уписивања у наведеном периоду. Ипак нису све информације изгубљене. Сачуване су накнадно ажуриране књиге за парохије цркава у Алексинцу, Рутевцу и Тешици, са уписима из 1918. године. У књизи умрлих из Тешице се налази и напомена: „Извршио непријатељски свештеник, а увео у нове књиге Милан Живковић, парох тешички“.

По свему судећи, парох Живковић је успео да дође до евиденција бугарске цркве и да допуни своју књигу умрлих, али остаје отворено питање колико је и она ажурна?

Додатно је драгоцено што се у књизи умрлих из Тешице налазе и подаци који се односе на село Грејач, а евентуално и дру-

⁵⁷ Синтетизовано према: Кривошејев и Никезић, 2021.

⁵⁸ У монографији о Алексинцу у Првом светском рату, о њој нема ни речи: Ђурђевић и Стевановић, 2018. Иначе, непосредно по ослобођењу Алексинца, у њему је остао капетан др Марко Радман како би ту, уз помоћ локалних власти, формирао привремену резервну болницу (Недок, Тодоровић и Микић, 20186).

га села његове парохије, будући да су за 1918. годину у књизи умрлих цркве у Тешици евидентирани упокојеници из 13 села. А у књизи из Алексинца су уписани и упокојени из Суботинца и околних села. У књизи из Рутевца регистровани су умрли из само четири села те парохије, с тим што су неки од упокојених из Ћићина уписани и у Алексинцу.

Детаљном анализом поменутих књига умрлих уочава се да благо повећање броја преминулих почиње у септембру. У октобру и новембру је смртност знатно повећана, да би у децембру дошло до пада броја умрлих. Очигледно је да шпанска грозница није заобишла алексиначки крај, будући да је, у исто време, у три парохије умрло 257 особа, више него три пута више у односу на претходна четири месеца. На први поглед бисмо могли да закључимо да је ту смртност била осетно мања него у западној Србији, где је, примера ради, само у два суседна села ваљевског краја, Ребељу и Брезовици, од ње страдало 105 људи, односно 8,7% становништва.⁵⁹ Наравно, под условом да су у ажуриране књиге уписани сви преминули.

У случају Алексинца тешко је одредити стопу смртности од пандемијске болести у односу на број становника, будући да се отвара проблем везан за уписане узроке смрти. Наиме, према уписима, само за једну особу је као узрок смрти уписана *шпанска инфлуенца*, а за све остале широк спектар других болести. Могли бисмо да претпоставимо да су жртве пандемије били и умрли са узроком смрти који указује на плућне компликације: *запаљење плућа*, *засић* / *затихив плућа*, *болест у плућима*, као и услед неименованог *запаљења*, али и *кашља*, *врућице* (синоним за грозницу, као и *оћница*) и *назеба*. Таквих је било 47. Међутим, велики број је умро и од *маларије* и *шифуса*. Маларија је уписана као узрок смрти 31 осо-

⁵⁹ Видети даље у тексту.

бе, умрле углавном на територији алексиначке парохије, 27 у Тешицама и 4 у насељу Рутевац. Са друге стране, тифус је уписан као узрок смрти 69 особа (17 из рутевачке и 52 из тешичке парохије).

**Табеларни приказ анализе умрлих у
Алексинцу и околини**

	јуни- август	септембар	октобар- новембар	децембар	
Алексинац	22	16	$33 + 55 = 88$	23	
Тешице	13	13	$48 + 32 = 80$	13	
Рутевац	5	5	$42 + 9 = 51$	2	
			219	38	257

Наравно, присуство и једне и друге епидемијске болести не сме да се искључи, али треба да се изнесе и могућност да мештани, када су свештенику накнадно пријављивали смрт својих најближих, нису препознавали нову, до тада непознату болест, већ су као узрок смрти наводили од раније им познате болести за које су знали да масовно односе животе, као маларију у једној а тифус у другој парохији. На реалност ове претпоставке указује и пример из ваљевског краја, где су свештеници у црквама у Крчмару и Причевићу, док свуда околу становништво умире од *заразне инфлуенце, шпанске грознице* односно *шпанске болести*, као узрок смрти доследно уписивали *тифус*, односно *тифусна грозница*.⁶⁰ На ту могућност указује и раније цитирано сећање др Радосављевића да су и током епидемије инфлуенце, која је у београдским касарна-

⁶⁰ Видети даље у тексту.

ма избила крајем 1919, у војној болници лечени војници којима су претходно погрешно дијагностификовани *маларија* или *тифус*.⁶¹

Ако наведену претпоставку прихватимо, могли бисмо да закључимо да је од 257 особа чија је смрт регистрована у помену-тим књигама умрлих, а које су живеље у 28 села,⁶² њих 147 умрло као жртве пандемије. Поред тога, у та смутна времена, велики број је погинуо али и умро од старости, по 21 особа, док су преостали били жртве других, различитих болести.

Када анализирамо смртност по насељима, видимо да је у самом Алексинцу, током последња три месеца 1918. године, умрло 39 особа, од тога 13 услед узрока који могу да се повежу са пандемијом. То би представљало 0,20% од 6.468 житеља пописаних 1916. Међутим, мора да се има у виду да је у тренутку пописа 1916. у самом Алексинцу боравило више избеглих лица, те би страдање мештана од шпанске грознице могло да буде нешто веће, око 0,25%, па и више.⁶³

Релативно мала смртност се уочава и у другим насељима Алексиначког среза. У Бобовишту је умрло 5 особа, од тога могуће 2 услед пандемије (0,22%), у Суботинцу 8 (0,61%), Вакупу 1 (0,22%) и Краљеву 1 (0,17%), у прћиловачкој општини 3 (0,21%), у Моравцима 3 (0,32%), а у Глоговици 4 (0,89%).

Нешто већа смртност се уочава у издвојеној, целовитије истраженој рутевачкој парохији. У рутевачкој књизи умрлих уписивани су покојници из Рутевца, Вукашиновца, Јабуковца и Ћићина. Током последња три месеца 1918. године, регистроване су 53 умрле особе, с тим што је потребно да се додају и 2 особе из Ћићина чија смрт је регистрована у алексиначкој књизи умрлих.

⁶¹ Радосављевић, 1925; Станојевић, 1992: 472.

⁶² Тринаест села у алексиначкој, 13 у тешичкој и 4 у рутевачкој парохији, с тим што се умрли из села Прћиловица и Моравци срећу и у алексиначкој и у тешичкој књизи умрлих.

⁶³ Према попису из 1910. године, у Алексинцу је живело 5.219 становника. Попис из 1916. указује на повећање: 6.468, а попис из 1921. на смањење: 4.773 (Ђурђевић и Стевановић, 2018: 97).

Од тих 55 особа, за 39 су као узрок смрти уписане дијагнозе за које смо претходно претпоставили да би могле бити везане са шпанском грозницом.⁶⁴ Будући да је у ова четири села, према попису који су 1916. године начиниле бугарске окупационе власти, живело 2.258 становника,⁶⁵ могли бисмо да претпоставимо да је у овој парохији од последица пандемије страдало 1,54% становништва, што је осетно мање него у другим крајевима, који ће бити накнадно презентовани, али више него у самом Алексинцу и околним селима. Стопа смртности се и овде разликовала од села до села: највећа је била у Јабуковцу – 2,55% (9 од 13 умрлих) а најмања у Ћићину (2 од 3 упокојена – 0,59%).

Алексинац и наведена села улазила су у састав Алексиначког среза, на источној обали Мораве, који је припадао бугарској окупационој зони. Са друге стране реке налазила се аустроугарска окупациона зона, у њој Моравички срез, а у оквиру њега парохија цркве у Тешици, којој су припадала и села општина Грејач и Турија.

У самој Тешици је, током последња три месеца 1918. године, умрло 26 особа, од којих се смрт 19 особа (са дијагнозама *тифус*: 16, *врућица* (грозница) и *кашаљ*: 3) може везати за пандемију. Ту је 1910. године пописано: 1.668 лица; 1916, са избеглицама: 2.150 лица; 1921. године: 1.541 лице. Ако паушално претпоставимо да је у време пандемије ту живело око 1.500 људи, могли бисмо да закључимо да је она однела око 1,3% становника.

У општини Грејач, која се састојала од села Грејач и Велика Дренова, умрло је 19 особа – 15 од болести које могу да се повежу са пандемијом (*тифус*, *запаљење плућа* и *врућица*), што у односу на 2.312 становника пописаних 1916, представља 0,65%.

У туријској општини, која је обухватала села Лоћика и Мали Дреновац, од 14 упокојених, 11 са узроком смрти који би указао

⁶⁴ Тифус: 17 уписа; маларија 6, а остало запаљења и компликације на плућима.

⁶⁵ Видановић, 2016; Ђурђевић и Стевановић, 2018; конкретно према: Списакъ 1917, објављено у: Видановић, 2021.

на пандемију представља 1,29% од 852 становника пописана 1916. А 13 (од 16) умрлих у Врћеновцу би представљало око 1,7%.

На основу садашњег нивоа истраживања, могли бисмо да претпоставимо да је у два среза алексиначког краја шпанска грозница однела око 1% становништва, с тим што се уочава извесна разлика између Алексиначког среза, где је генерално, али на основу доступних узорака, било мање жртава, и Моравичког среза, са друге стране реке Мораве, где је број жртава био већи. Релативно слична просечна смртност је била и у претежно котлинском Зајечарском срезу.

У ЗАЈЕЧАРСКОМ СРЕЗУ

Зајечарски срез је, заједно са Бољевачким, Тимочким и Заглавским, припадао територији Тимочког округа који се од краја 1915. године налазио у оквирима бугарске окупационе зоне, а по пробоју Солунског фронта, почетком јесени 1918, на правцу деловања савезничких, француских војних формација.

Коњичка бригада генерала Гамбете придодата је Првој српској армији, под командом Петра Бојовића, са задатком да иде испред фронта, извиђа и осигурава даљи продор. Књажевац је ослобођен 16. октобра, а француска бригада добила је наређење да јачом колоном продужи низ Тимок према Зајечару и Неготину, а слабијим снагама преко Бољевца, Злота, Брестовачке бање, Луке, ка Дунаву код Доњег Милановца.

О стању у Зајечару своја сећања су оставила двојица већ помињаних припадника француске војске, санитетски мајор др Мије и тада млади војник, касније новинар, књижевник и професор Луј Кордије.⁶⁶ Пошто су Французи 19. октобра прошли кроз Зајечар и наставили даље ка Дунаву, јединица у којој се налазио

⁶⁶ Објављено у: Спасић, 1968. и Спасић, 1986.

Кордије је четрдесетак дана касније, поново приспела у ову варош. Кордије сведочи да је видео посмртне поворке. Умирили су мештани, али и француски војници, од којих је 85 сахрањено на зајечарском гробљу.⁶⁷ Узрок смрти била је шпанска грозница.

До сада не само да није истраживано присуство шпанске грознице у Зајечару, већ у локалној историографији, сем наведених информација из сећања Француза, није ни забележено њено постојање у било каквом контексту. Под утицајем „великог страха“ изазваног пандемијом *COVID-19*, колегиница Јелица Илић је средином 2020. године започела опсежна истраживања последица пандемије.⁶⁸ Обрађен је узорак који представља приближно 50% територије Зајечарског среза. Анализиране су информације из књиге умрлих цркве зајечарске храма Рождества пресвете Богородице. Ту су уписивани упокојени из самог Зајечара и првог круга сеоских насеља око њега: Брестовац, Велики Извор, Гамзиград, Заграђе, Звездан, Лубница, Прлита и Шљивар, али и из удаљенијих села Вражогрнац, Вратарница, Грљан, Кривељ, Рготина и Трнавац. Последњих шест наведених села су имала своје парохије чије књиге умрлих нису сачуване, и за сада није јасно зашто су упокојени уписивани у књигу зајечарске цркве. Колегиница Илић је изнела претпоставку да је реч о људима које је смрт задесила у Зајечару, у потрази за лекарском помоћи, можда у болници (?!). У том случају би број умрлих из тих села био већи него што даља анализа указује, вероватно знатно, пошто сељани који су се упокојили на свом огњишту не би били регистровани.

Истраживања колегинице Илић показала су да је први смртни случај од шпанске грознице забележен у самом Зајечару, где је умрла особа из села Вражогрнац, и то 4/17. октобра, два дана пре него што су француске трупе ушле у Зајечар. Будући да је Вражогрнац један од већих железничких чворишта, реално је да

⁶⁷ Спасић, 1986; наведено према: Илић, 2021а.

⁶⁸ Илић, 2021а.

се претпостави да се епидемија са северних области окупиране територије, из правца Дунава, спустила до територије Тимочке крајине пругом, да би додатно ескалирала након доласка ослобо-дилаца и прослава уприличеним њима у част.

**Табеларни приказ анализе умрлих у
делу Зајечарског среза**

Насеље	Број становника 1916. године	Умрли од шпанског грипа / грознице	Умрли од грипа	Укупно
Зајечар	10.403	24	3	27 (0,26%)
Велики Извор	3.800	3	17	20 (0,53%)
Гамзиград	2.000	1	-	1 (0,05%)
Заграђе	1.331	1	14	15 (1,13%)
Звездан	803	4	-	4 (0,50%)
Љубница	2.000	1	-	1 (0,05%)
Прлита	673	-	13	13 (1,93%)
Шљивар	809	15	3	18 (2,22%)
Вражогрнац	2074	12	9	21 (1,01%)
Вратарница	1.500	-	19	19 (1,27%)
Грљан	2088	10	2	12 (0,57%)
Кривељ	2520	4	-	4 (0,16%)
Рготина	2218	1	-	1 (0,06%)
Трнавац	850	-	4	4 (0,47%)
	33.069	76	74	150 (0,45%)
				Са запаљењем плућа: 186 (0,56%)

На територији Зајечарског среза је последњи случај смрти од последица *шпанске грознице*, односно од *трипа* (у неколико записа и *инфлуенца*) регистрован 1/14. децембра 1918, непуна два месеца

по почетку масовног умирања. Током два месеца морталног удара, на приближно 50% обрађеног узорка насеља Зајечарског среза, забележено је да су од свих узрока страдале 403 особе. То је скоро четири пута више него у истом периоду претходне, 1917. године, када је страдало 105 особа, и нешто мање од двоструко више умрлих у истом периоду наредне 1919. године, када је страдало 250 особа.

Шпанска грозница, односно *трип*, на истраженој територији је уписан као узрок смрти 150 особа (тек половина од утврђеног броја прекомерних смрти у односу на претходну годину), али ако се њима додају и умрли од *запаљења плућа*, број се повећава на 186 (мање од две трећине прекомерних смртних случајева?). И овде је смртност била различита од места до места. У Зајечару је страдало 27 особа, у селу Шљивар 18, док је у Рготини умрла само једна особа. Страдало је нешто више жена него мушкараца (84 : 76), а око 55% умрлих су биле особе старости до 30 година.

Попис које су бугарске окупационе власти начиниле 1916. године указује да је у наведеним насељима живело 33.069 становника,⁶⁹ међутим, та информација је подложна извесној сумњи. Са једне стране, попис није био ни приближно детаљан као онај који су начиниле аустроугарске окупационе власти у свом окупационом гуверману.⁷⁰ На то указују заокружене бројке становника појединих насеља: Велики Извор – 3.800, Гамзиград – 2.000, Лубница – 2.000, Вратарница – 1.500. Други проблем представља велика разлика у броју регистрованих становника у односу на број исказан у пописима из 1910. и 1921. Та два пописа бележе да је Зајечар имао 7.360, односно 9.108 становника,⁷¹ а 1916. године 10.403; поменути Гамзиград 1.079 и 1.071. Сличне разлике се уочавају и када је реч о неко-

⁶⁹ Списъкът, 1917; објављено у: Видановић, 2021.

⁷⁰ Ortsverzeichnis, 1917.

⁷¹ Илић, 2021а.

лико других насеља. Знатно већи број становника 1916, после вишегодишњих ратних страдања, него 1910, али и 1921, по повратку војника са фронта и интернираца из логора би могао да укаже на евентуално веће присуство избеглица (или привремених досељеника?) у време пописа, што отвара питање да ли су они били присутни у време морталног удара шпанске грознице?

Претходно наведених 150 жртава шпанске грознице би представљало 0,45% становништва по попису из 1916. Ако им додамо и умрле са узроком запаљења плућа, проценат се повећава на 0,56%. Међутим, полазећи од претходно наведених чињеница везаних за несачуване црквене књиге, непрецизност пописа, знатно већу прекомерну смртност у односу на претходну годину и исказане недоумице везане за број становника, могли бисмо да претпоставимо да је у Зајечарском срезу умрло и 1%, а могуће и више његових житеља.

Наведени резултат истраживања нам указује да је смртност од последица пандемије овде била знатно мања него у трстеничком, ужичком и ваљевском крају, који ће накнадно бити презентовани. Ипак, пре доношења дефинитивног закључка, треба да се има у виду да су насеља са истраживане територије, како Зајечарског, тако и претходно презентованих Алексиначког и Моравичког среза, претежно равничарска и директније повезана са урбаним центрима, те да би откривање информација о забаченијим насељима можда могло да промени општу слику. На то, опет, указује и пример из ваљевског краја. На парохијској територији ваљевске цркве, која је покривала саму варош и са њом повезана села, умрло је 0,79% становништва (из самог Ваљева 0,68%), док је смртност у целом Ваљевском срезу била 2,37%, а у суседном претежно брдско-планинском Каменичком срезу више од 4%, с тим што је у појединим забаченим брдско-планинским селима шпански грип усмртио и више од 9% житеља. Зато је остало отворено питање да ли ће даља

истраживања територије Зајечарског и суседних срезова, која треба да третирају руралнија насеља, да потврде изнети закључак. Међутим, у претежно брдско-планинским насељима суседног Бољевачког среза, регистрована је такође релативно мала смртност, чак мања него у Зајечарском срезу. То отвара и додатно питање ажурности односно неажурности црквених књига са територије бугарске окупационе зоне, које су попуњаване накнадно, по одласку окупационих власти.

У БОЉЕВАЧКОМ СРЕЗУ

Завршавајући анализе црквених књига из Зајечара, колегиница Илић је реализовала и истраживања последица пандемије у суседном Бољевачком срезу.⁷² Истраживања су заснована на анализама матичних књига умрлих за насеља: Болевац, Боговина, Валакоње, Врбовац, Добро Поље, Добрујевац, Илино, Криви Вир, Мали Извор, Мирово, Оснић, Планиница, Подгорац и Савинац, што представља узорак од око 60% у односу на цео срез.

Као и на другим територијама у оквиру бугарске окупационе зоне, и овде српски свештеници нису били у могућности да воде црквене матичне књиге пошто су се њихове парохије налазиле под ингеренцијом бугарске цркве. Многи од њих су били и одсутни из парохије, у заробљеништву или избеглиштву. Када су се вратили, настојали су да ажурирају своје протоколе, али нису сви у томе успели. Предратни кривовирски парох Сима Жикић, који је окупацијске године провео у избеглиштву, у околини Београда, по повратку у своју парохију је, крајем 1918, записао: „Одмах сам прионуо на посао. Од просте хартије начиним привремене протоколе рођених, венчаних и умрлих, и преко општинског

⁷² Илић, 20216.

суда позивао сам све оне који су имали измену у породицама за ове протекле три године. Све прикупљене податке сам заводио у одређене рубрике.“ Питање је колико је то било ажурно?!

Свештеници у бољевачким парохијама су пандемијску болест најчешће именовали као *ѝриѝ*, а нешто ређе као: *шпанска ѝрозница*, *шпанска болест*, *шпанска маларија*. У већини случајева, не и искључиво, у оним селима где је као узрок бројних смртних случајева уписиван грип, не уочавају се узроци са префиксом „шпанска“ и обрнуто, што указује на доследну праксу конкретних свештеника при именовању болести. У оваквим уписима регистровано је 28 смртних случајева, док је током главног удара пандемијске болести *ѝриѝ* био узок упокојења 50 парохијана. Не би требало да буде сумње да су и то жртве шпанске грознице. Сходно томе, на територији једанаест побројаних села регистровано је 78 смртних случајева од пандемијске болести. Највише је умрлих из села Планиница – 17, док је у самом Бољевцу епидемија однела само један живот.

Први уочени смртни случај од шпанске грознице забележен је у селу Планиница, 23. октобра (5. новембра) 1918, скоро три недеље после ослобођења и почетка масовног умирања у Зајечарском срезу, док је последњи регистрован у истом селу 2/15. јануара 1919, месец дана пошто је у суседном срезу масовно умирање престало. Однос умрлих по полу је: 54% жене и 46% мушкарци; 53 умрле особе су биле млађе од 30 година.

Наведене информације указују да је у овом изразито руралном, брдско-планинском срезу пандемијска болест однела вероватно око 0,5% становништва. Као и на примеру Зајечарског среза, остају отворена питања неажурности књига умрлих и бугарског пописа из 1916. године.⁷³ Зато може да се претпостави да је смртност и овде била већа, али свакако вероватно мања него у централним и западним деловима Србије.

⁷³ Списъкът, 1917; објављено у: Видановић, 2021.

Табеларни приказ анализе умрлих у делу Бољевачког среза

Насеље	Број становн. 1916.	Узрок смрти: шпанска грозница / болест / маларија	Узрок смрти: грип	УКУПНО и %
Бољевац	843	1	0	1 (0,12%)
Боговина	1.150	0	8	8 (0,70%)
Валакоње	2120	9	1	10 (0,47%)
Врбовац	919	0	3	3 (0,33%)
Добро Поље	918	0	12	12 (1,31%)
Добрујевац	863	0	2	2 (0,23%)
Илино	518	0	8	8 (1,54%)
Криви Вир	1.795	0	1	1 (0,06%)
Мали Извор	1.378	2	2	4 (0,15%)
Мирово	560	3	2	5 (0,89%)
Оснић	2.448	3	0	3 (0,12%)
Планиница	1.600	10	7	17 (1,06%)
Савинац	537	0	4	4 (0,74%)
	15.649	28	50	78 (0,50%)

Релативно ниску стопу смртности у овим брдско-планинским насељима, изразито нижу у односу на слична села у западној Србији, у којима је умрло и више од 10% становника, колегиница Илић тумачи релативно ретком насељеношћу и природном изолованостју. Становништво овога краја је живело повучено на својим појатама, без већих контаката, поготово у условима рата. Намеће се претпоставка да је због те изолованости болест прво заобишла села овог краја, да би се појавила тек након повратка демобилисаних војника и ослобођених интернираца, на шта указује каснији почетак умирања.

Са друге стране, за разлику од осталих насеља са среске територије, Планиница, село са највећим бројем страдалих, налазило се на прометном путу, као и Илино, где је процентуално умрло највише мештана.

У такође изолованим селима Старе Планине и Тресибабе, која данас припадају територији општине Књажевац, смртност је била осетно већа него у бољевачким селима, али опет не на нивоу морталитета какав се уочава у такође изразито руралним насељима у западној Србији.

У СЕЛИМА КЊАЖЕВАЧКЕ ОПШТИНЕ

Као и у случају Зајечара, једине од раније познате информације о појави шпанске грознице у Књажевцу сусрећу се у мемоарској грађи припадника француских војних формација. Др Мије се сећао да 17. октобра, дан по ослобођењу, у тек обновљеној болници у Књажевцу није било неких већих проблема. Само десет дана касније, у варош на Тимоку је стигао Луј Кордије и затекао алармантно стање: „Од свег срца становништво нам даје и оно мало што им је остало за наше болеснике, све више и више бројне, од такозваног шпанског грипа који пустоши и у Француској“.⁷⁴ Велики број француских војника се разболео, а умрло је њих 27.⁷⁵

Иако се на основу презентованих информација може стећи утисак да је смртност од шпанске грознице узела маха, па се чак и отргла контроли, питања о последицама по цивилно становништво у Књажевцу и његовој околини до сада нису изазивала пажњу истраживача. Један од ретких историографских осврта

⁷⁴ Спасић, 1968. и Спасић, 1986; према: Илић 2021а.

⁷⁵ Богдановић, 2018: 273.

налази се у хроници села Жлне, где пише: „Прве две године по завршетку рата јављале су се епидемије које су повећале стопу смртности. Позната је била крајем 1918. и почетком 1919. године шпанска грозница, која је у Жлну косила немилосрдно, посебно старце. /.../ Године 1918. (само у децембру) умрло је једанаесторо од шпанске грознице.“⁷⁶

У намери да, колико је то могуће, истражи смртност од последица пандемијске болести на широј територији Тимочког округа, колегиница Илић се заинтересовала и за околину Књажевца, али је и овде наишла на проблем недостатка матичних књига умрлих. Сматра се да је већи број матичних књига уништен у време повлачења бугарских окупатора 1918. године, мада постоји могућност да је део сачуван у бугарским архивима, али су оне за сада недоступне, мада остаје отворено питање како су вођене у данима пред бугарску капитулацију. Ипак, сачувано је неколико књига умрлих које се односе на мањи број удаљених села. Реч је о старим књигама српске цркве, које су престале да се воде након доласка окупатора, да би њихово ажурирање било настављено по ослобођењу. Реално је да се претпостави да, у првим недељама по одласку Бугара, и нису биле вођене.

Резултате анализа колегиница Илић је презентовала у два чланка. У првом је приказано стање у старопланинској парохији цркве Јаловик – Изворске, храма Преподобне Параскеве, која се налази тридесетак километара југоисточно од Књажевца,⁷⁷ а у другом смртност у парохији цркве Жлнске храма Светог великомученика Пантелејмона која се налази на обронцима Тресибабе, између Књажевца и Јаловик – Изворске парохије.⁷⁸

⁷⁶ Према: Илић, 2021г.

⁷⁷ Илић, 2021в.

⁷⁸ Илић, 2021г.

У Буцаку

Јаловик – Изворска парохија налази се на територији названој Буцак. То је област која се простире испод врхова Старе планине, на надморској висини од 500 до 800 метара, са два сточарско-ратарска насеља, Јаловик Извор и Шести Габар, са бројним засецима расутим по висовима и висоравнима. Ова територија је раније припадала Нишавском срезу Пиротског округа, али је после Другог светског рата, на основу нових административно-територијалних разграничења, припојена општини Књажевац.

Након капитулације Бугарске, 30. септембра 1918, настављена је офанзива за ослобођење источне Србије. Ослободилачка војска прошла је, средином октобра, и кроз старопланинска села, па је остало забележено у Шестом Габру да је „међу француским војницима било много црнаца из афричких земаља“ што је била права атракција за локално становништво. Нису се задржавали, већ су продужили даље, тако да је Књажевац ослобођен 16. октобра.

Свештеник који је администрирао у овој парохији није уписао ни један смртни случај услед шпанске грознице, шпанске инфлуенце, шпанске болести или шпанског грипа, већ је доследно користио појам *трип*. Први случај смрти са таквом дијагнозом регистрован је 28. октобра 1918, по јулијанском, односно 10. новембра по грегоријанском календару. Будући да је то било 25 дана по ослобођењу, слично као у Бољевачком срезу, и у овој области, за разлику од Зајечара, епидемијска болест није стигла пре ослободилаца, а по свему судећи ни са њима, који су били у брзом пролазу. Могуће је да су је и у ове забачене и изоловане крајеве, као и у Бољевачком срезу, донели демобилисани војници и интернирци – повратници; под условом да су сви смртни случајеви регистровани.

Од регистрације првог упокојеног до краја зиме 1919. године грип је однео 18 живота: 10 у новембру, 3 у децембру и 4 у јануару, а потом још по један у марту и септембру (?!). Тих 19 упоко-

јених представља око 0,7% житеља два наведена села. Релативно подједнако су умирали и мушкарци и жене, а апсолутну већину умрлих чинили су млади до 15 година. Неопходно је да се нагласи да је у истом периоду регистровано и 14 смртних случајева од *запаљења плућа* (по седам у 1918. и почетком 1919), што указује на чињеницу да би проценат жртава пандемије могао да буде и већи од 1%.

Табеларни приказ анализе умрлих на територији парохије цркве Јаловик – Изворске

Насеље	Број стано. 1916.	Број жртва грипа 1918. године	Број жртва запаљ. плућа 1918. године	Број жртва грипа 1919. године	Број жртва запаљ. плућа 1919. године	Укупно
Јаловик Извор	1.795	7	3	5	6	21 (1,17%)
Шести Габар	1.368	6	4	1	1	12 (0,88%)
Укупно	3.163	13	7	6	7	33 (1,04%)

Уколико поредимо ситуацију у описаним старопланинским селима са другим обрађеним територијама у Србији, уочава се да је и овде смртност од грипа, односно шпанске грознице, знатно мања у односу на западну и централну Србију, али и нешто већа него у Бољевачком и Зајечарском срезу и ужој околини Алексинца.

На падинама Тресибаве

Ближе Књажевцу, на територији парохије цркве Жлнске, која се налази на падинама Тресибаве, стање је било донекле другачије. Смртност је била већа, али и овде мања од смртности у западнијим деловима Србије. Највеће насеље Жлне, које је представљало једну сеоску општину, директно је повезано са Књажевцем. Жлнској парохији су припадала и нешто удаљенија, јужнија села крентачке општине: Крента, Мучибаба и Понор.

Као и у Јеловик – Изворској парохији и у Бољевачком срезу, умирање од последица шпанске грознице је регистровано нешто касније, по ослобођењу, након повратка демобилисаних војника и интернираца. Зато се, за разлику од многих других области у Србији, епидемијски пик уочава крајем новембра и у децембру, када генерално други талас епидемије јењава. И ту остаје отворено питање да ли су у интересу, од почетка епидемије до повратка српских свештеника, ретроактивно регистровани сви смртни случајеви.

Први смртни случајеви су у овој парохији забележени у селима Жлне и Понор. Било је то 3/16. новембра, још касније него у претходно презентованој парохији, месец дана по ослобођењу Књажевца. До краја године, у целој парохији је други талас *шпанске болести* однео животе 31 парохијана (1,29%): 15 током новембра и 16 у децембру, што се разликује од стања у већини других обрађених територија, где масовно умирање углавном почиње да јењава крајем новембра, да би у децембру постало спорадично.

Поред „померања“ епидемијског пика другог таласа, на овој територији је уочљив и знатно морталнији налет трећег таласа у односу на друге истраживане територије. Врло је могуће да су се други и трећи талас спојили. Поред тога, трећи талас је потрајао дуже – не до почетка већ до краја пролећа.

Табеларни приказ анализе умрлих на територији парохије цркве Жлнске

	Број стано. 1916.	Умрли од шпанске болести 1918.	Умрли од шпанске болести 1919.	Укупно
Жлне	1.150	11	7	18 (1,57%)
Крента	1.250	8	2	10
Мучибаба		6	6	12
Понор		6 ---	3 ---	9 ---
		20	11	31 (2,48%)
	2.400	31	18	49 (2,04%)

Ако се поклони поверење уписима из црквене парохијске књиге умрлих, за првих шест месеци 1919. године *шпанска болест* је однела још 15 живота: пет у јануару, три у фебруару, по једну у марту и априлу, две у мају и три у јуну. Тако је однос упокојених током другог и трећег таласа био оквирно 3 : 2, односно, ако не рачунамо жртве са краја 1919. (четврти талас), око 2 : 1, што је знатно мања разлика него било где у Србији.⁷⁹

По свему судећи, релативно већа смртност током трећег таласа уследила је услед претходне мање прокужености, што је онемогућило стварање колективног имунитета, а тиме довело до повећаног заражавања и умирања у трећем налету пандемије, који се овде спојио са другим.

⁷⁹ Наглашено је да је од 451 умрлог од шпанске грознице на територији општине Мионица, током трећег таласа умрло њих девет, те да је оквирни однос био 50 : 1. Примера ради, овај однос је у Шпанији био 7 : 1, а у Великој Британији 3 : 1.

Други и трећи талас пандемије су однели укупно 46 живота, што представља 1,92% живља пописаног 1916. године, што је скоро дупло више у односу на претходно презентовану парохију.

Поред продуженог трећег таласа, овде се уочавају и смртне последице оног накнадног епидемијског „репа“, четвртог таласа, који се генерално појавио као снажнији удар сезонског грипа. У новембру је умрла једна, у децембру две особе, а у првим месецима 1920. нема регистрованих смртних случајева који би указали на присуство шпанске болести. Ова парохија је и по томе изузетак, будући да је у већини других места за које постоје релевантни подаци четврти удар био морталнији од трећег.

Укупан број жртава пандемије био је 49. Тако је она у овој парохији однела животе више од 2% житеља наведена четири села. Више од две трећине упокојених биле су жене, а око 40% је било старости преко 50 година, и у тој доби је смртност, у односу на полове била изједначена, док се већа смртност особа женског пола уочава делом у децјој и младалачкој, а углавном у средњој доби. Млади до 20 година представљају мање од трећине умрлих, што је знатно мање него на другим истраживаним територијама.

Релативно велика разлика у смртности, уочена између узоркованих села две различите области књажевачке општине, тресибабске и старопланинске, уочава се и међу селима западно од Књажевца, у рударском сеоцету Вина и њему блиском сеоском насељу Шуман Топла. Док у црквеним књигама за Вину током 1918. и 1919. године нема забележених смртних случајева од шпанске грознице, а ни од запаљења плућа и грипа (питање је и ажурност при вођењу ових књига), у суседној Шуман Топли, која је са сеоцетом Слатина 1916. године имала регистрованих 570 становника, пандемија је само у 1918. однела животе око 3% становништва (упис: *ириџ*).⁸⁰

⁸⁰ Излагање колегинице Јелице Илић на 12. научно-стручном скупу *Историја медицине, фармације, ветерине и народног здравља*, Зајечар, 18. новембар 2021.

Резултати наставка истраживања колегинице Илић указују и да су у два села Тимочког среза: Ново Корито и Ошљане, *грозница, трий и запаљење* такође однели знатно више живота – 68 (око 2,5% становништва), у Новом Кориту – 53 (око 4%!), док је у девет села Крајинског среза од шпанске болести, шпанске подбади, подбади и запаљења умрло само 65 сељана, мање од 1% становништва.⁸¹

Обједињена истраживања колегинице Илић указују да је у долини Тимока епидемија шпанске грознице била присутна, али са последицама осетно мањим него у западној Србији. Очигледно је тај део источне Србије, у већој мери, са изузетком појединих села, био поштеђен најснажнијег удара другог таласа пандемије. На то указују и анализе доступних књига умрлих са територије знатно севернијег Пожаревачког округа.

У СЕЛИМА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА⁸²

Истраживања последица шпанске грознице на територији Браничевског – Пожаревачког округа ограничена су недоступношћу књига умрлих, попут оне из самог Пожаревца и неажурним вођењем оних које су доступне и похрањене у Историјском архиву Пожаревац.⁸³

Територија данашњег Браничевског округа, после окупације крајем 1915. године нашла у се оквиру бугарске окупационе зоне, тако да је и овде бугарска црква преузела све црквене послове, због чега су српски свештеници престали да воде матичне књиге. Зато се у протоколима појављује празнина за период од краја 1915. до ослобођења у јесен 1918. године. Истина, срећу се уписи

⁸¹ Илић, 2022.

⁸² Према: Кривошејев, 2022а.

⁸³ До којих је аутор дошао уз помоћ колегинице Слободанке Цветковић, којој најискреније захваљујем.

који се односе на смртне случајеве и у том интервенту, али су они спорадични, вероватно настали касније, ретроактивно.

Бугарски окупациони систем се потпуно урушио убрзо по пробоју Солунског фронта и већ 6. октобра 1918. године Немци су преузели управу од Бугара. Претходница српске војске ушла је у Пожаревац касно увече 28. октобра, а сутрадан и њена главнина. Потрајало је још неко време док се систем није консолидовао и свештеници Српске православне цркве наставили да воде своје матичне књиге, неки већ од првих дана новембра 1918, а други касније. Сачуване су и доступне парохијске књиге умрлих које су вођене у црквама у Четережу, Десинама и Шетоњама.

У четерешкој парохији

Територија четерешке парохије, која се налази четрдесетак километара јужно од Пожаревца (општина Жабари), била је подељена на две потпарохије и за сваку су вођени засебни протоколи. У једној је свештеник био Тимотије Радивојевић, а у другој А. С. (потпис нечитак). Прва књига је вођена од 1905. до 1930. године, али у њој нема уписа током све три окупационе године. Њено вођење је настављено тек у фебруару 1919. године, тако да не садржи информације о упокојенима у време главних пандемијских удара, за које бисмо могли да претпоставимо да су овде почели релативно рано, још почетком октобра. Увидом у уписе из 1919. године, не уочавају се смртни случајеви за које може са сигурношћу да се тврди да су настали услед деловања трећег таласа шпанске грознице; већина становништва је умирала од *јештике*, а забележен је и један смртни случај од *назеба*.

Даљим прегледом, на самом крају 1919. године, када је наишао четврти талас пандемије, уочава се једна смрт од *запаљења плућа*, једна од неконкретизованог *запаљења* и једна од *непознате болести*, а потом, на почетку 1920, неколико смртних случајева услед *тифуза*.

У овој књизи се међу каснијим уписима могу пронаћи и ретке ретроактивне белешке о смртним случајевима из пропуштених година. Међу уписима из 1922. године налази се информација о смрти једног мештанина упокојеног у Холандији 1919. године. По свему судећи, реч је о неком од претходно помињаних деведесетак ратних заробљеника који су се у време удара трећег таласа пандемије окупили у овој држави ради организованог повратка у Србију.

Сачувана је и књига умрлих из другог дела парохије, вођена за период 1906–1932. И у њој се уочава прекид у уносу података током окупационих година, али не потпун,⁸⁴ и наставак вођења од фебруара 1919. године, тако да нема података из времена морталног удара пандемије. Свештеник А. С. је за седам упокојених особа, колико је регистровано од фебруара до августа 1919, као узрок смрти уписао *запаљење плућа*. Од августа до краја новембра нема уписа смртних случајева, а онда пред крај године креће релативно масовно умирање од *грипа*. Од 26. новембра до 6. децембра регистровано је пет смртних случајева од ове болести и два од *запаљења плућа*, а потом, из неутврђених разлога, нема уписа смрти све до краја маја 1920. године.

Наведене чињенице би могле да укажу на снажан удар четвртог таласа шпанске грознице, али се тој претпоставци мора прићи са великим опрезом, нарочито када имамо у виду да је у истој књизи за апсолутну већину преминулих, од 18 уписа из 1917. и сва три уписа са почетка 1918. године, када се пандемија још није појавила, као узрок смрти уписан грип. Тада је, вероватно, била реч о снажном удару сезонског грипа, са другим узрочником, а што се не уочава у другим парохијама (?!). Или је, пак, реч о грешкама свештеника приликом ретроактивних уписа (?!).

⁸⁴ За 1916, 1917. и 1918. годину постоји мањи број уписа: 23 уноса за 1916. годину, 18 за 1917. годину и само три за 1918. годину, и то на самом почетку.

У десинској парохији

Донекле је другачија ситуација у парохији цркве Четрдесет мученика из Десина, села лоцираног двадесетак километара источно од Пожаревца (данас припада општини Велико Градиште). И ту је, почетком окупације у јесен 1915. године, дошло до прекида у вођењу матичне књиге умрлих, али је редовно ажурирање настављено почетком новембра 1918. Међутим, како је књига већ била скоро попуњена, већ првих дана децембра у њој више није било расположивих страна. Књига која се надовезује на ову тренутно није истраживачки доступна.

Од почетка наставка вођења књиге умрлих, уписе у књигу из Десина није вршио свештеник из те парохије већ, као привремени администратор, парох курјачко-поповачки, а делимично и каменовски. Парохији су припадала села Десина, Царевац и Печаница, која су се налазила у оквиру Великоградишког среза Пожаревачког округа.

На основу искустава везаних за северни део предратне Србије⁸⁵, могли бисмо да претпоставимо да је епидемија и овде отпочела да се шири почетком октобра, пре почетка наставка вођења књиге, да је пик достигла управо у време вођења књиге, а да је у децембру била при крају. Анализа књиге из Десина указала је да је за мање од месец дана, од наставка вођења 11/24. новембра до попуњавања 3/16. децембра, регистровано 35 упокојених. Једна особа је умрла од туберкулозе, једна од сепсе 1917. (ретроактивно уписана), а за 33 парохијана је као узрок смрти уписан *шпански грип*, с тим што је једна од тих смрти дискутабилна.

Током новембра, после смрти Христине, супруге Живана Стокића, која је од шпанског грипа умрла 19. новембра (2. децембра), ретроактивно је уписана и смрт седамдесетогодишњег Живка Стокића (могуће свекар?!), који се упокојио почетком мар-

⁸⁵ Видети даље, анализе књига умрлих из Смедеревског округа.

та претходне 1917. године. Мада се тада епидемија још нигде у свету није развила, и њему је као узрок смрти уписан шпански грип, вероватно омашком, по аутоматизму.

Од 32 жртве шпанске грознице, већина је умрла између 11. и 20. новембра. Две претходне жртве (од 2/15. и 8/21. новембра) су уписане са мањим закашњењем. Две особе су се упокојиле почетком децембра (1/14. и 3/15) али су и после њиховог уноса уписиване жртве из ранијег периода. Очигледно, у тренутку када је због недостатка простора књига умрлих закључена, још увек нису биле регистроване ни све жртве из новембра (?!). Од 32 упокојена, 12 је било из Десина, а 20 из Царевца. Уписивани су релативно анахроно, по више људи из једног села, а потом упокојени из другог. Из Печаница није било регистрованих умрлих. Могуће је да, до закључивања књиге почетком децембра, свештеници нису добили информације из тога села (?!).

Према бугарском попису из 1916. године, село Десине је имало 950 становника, тако да 12 регистрованих упокојеника представља 1,26%, док 20 страдалих у Царевцу (са 1.235 становника) представља 1,62% становништва. По свему судећи, ако се претпостави да је и овде, као и у другим местима, било смртних случајева и током октобра и почетком новембра, и то не мало, а потом могуће и у децембру и на почетку наредне године, а и да нису уписани ни сви преминули из новембра, проценат жртава пандемије би у овој парохији био далеко већи, могуће и знатно виши од 2%.

У шетоњској парохији

Сачувана је и доступна и једна књига умрлих из шетоњске цркве (село Шетоње, општина Петровац на Млави), храма Светих Архистратига за перид 1902–1920. Као и у случају четерешке цркве, и овде је црквена парохијска територија била подељена на две потпарохије. Истраживачки је доступна потпарохија којој су при-

падала села Велико и Мало Лаоле, Табановци и Бусур,⁸⁶ али не и саме Шетоње, које су припадале другом делу парохије. Вођење и ове књиге умрлих је прекинуто убрзо по почетку окупације, 1916. године, а настављено почетком новембра 1918. За разлику од доступне књиге из Десине, у овој је упис настављен и током наредних година. Већ први уписани упокојени, регистрован 3/16. новембра, умро је од *џриџа*.

По свему судећи, када је са првим данима новембра почело поновно вођење књиге умрлих из Шетоња, смртоносни удар пандемије је већ увећало харао тим крајем; смрт је била масовна и свакодневна. Као узрок смрти свештеник у почетку уписује: *од џриџа*, потом најчешће: *од ваџре џриџа*, а у појединим случајевима и: *од ваџре, запаљења, џриџа*. Све те уписе бисмо могли да препознамо као шпанску грозницу.

До краја 1918. године регистровано је укупно 64 уписа, од којих је шпанска грозница била узрок за више од 50 смртних случајева, с тим што се и после, током 1919. године, са закашњењем уписују умрли од пандемијске болести у 1918. Умирање услед ових узрока се већ крајем новембра проређује и у децембру постаје веома спорадично, завршавајући се већ средином (по јулијанском календару) тога месеца. Прошао је други, мортални талас!

После краће паузе током друге половине јануара, у налету трећег таласа регистрована су још два смртна случаја изазвана пандемијском болешћу. Од почетка новембра до краја јануара она је била узрок смрти 61 парохијана.

Пет упокојеника из села Мало Лаоле, сви из новембра, али пријављени почетком 1919. године, представља 0,62% живља пописаног бугарским пописом из 1916. године.⁸⁷ Десет жртава из Табановаца је чинило 1% пописаног живља,⁸⁸ а и 46 из Великог

⁸⁶ А касније, од друге половине 1919. године и из Везичева, Златова и Ђордине.

⁸⁷ Од 807 становника: Списък, 1917; објављено у: Видановић, 2021.

⁸⁸ Од 1002: Списък, 1917; објављено у: Видановић, 2021.

Лаола (двоје у јануару 1919) је чинило 1,92% житеља овога села.⁸⁹ Нема уписаних регистрованих смрти из села Бусара (!?). Колико је остало нерегистрованих упокојених парохијана, умрлих током октобра, као и првих дана новембра, за сада је непознато. Вероватно не мало, будући да рани завршетак масовног умирања указује и на његов ранији почетак, могуће већ од првих дана октобра. И овде, као и у случају претходно наведене парохије, можемо да претпоставимо да је пандемијска болест у свом ударном морталном налету однела животе око 2%, можда и више парохијана.

Годину дана касније, на самом крају 1919, и у првим месецима 1920. године, када је генерално забележено дејство четвртог таласа пандемије, у овој парохији регистровано је пет смртних случајева од: *трипа, ваише* и два од *запаљења плућа*, а нешто пре тога је ретроактивно уписан и један војник који се још у новембру 1918. године упокојио у војној болници у Сремским Карловцима. По свему судећи, смртност током четвртог таласа је била адекватна смртности од снажних налета сезонског грипа, а већа него током трећег таласа.

Примери из парохија цркава из Десина и Шетоња указују да су сеоска насеља Браничевског округа била изложена удару светске пандемије, али да недостатак расположивих црквених матичних књига умрлих и неажурно вођење сачуваних спречавају прецизни попис жртава. Такав је пример везан и за село Табановце. У њему је, према уписима у црквену књигу из Шетоња, од последица шпанске грознице преминуло десет сељана (1% житеља), реално и више, имајући у виду закашњење у вођењу. Табановци су, међутим, имали и своју цркву, у којој су вођени тамошњи протоколи. Није редак пример да је један део неког села гравитирао једној, а други део парохији друге цркве. Укупан број жртава пандемије из Табановаца за

⁸⁹ Од 2.395: Списъкъ, 1917; објављено у: Видановић, 2021.

сада остаје непознат због нерасположивости информација из матичне књиге умрлих из цркве лоциране у том селу. А није немогуће да је због сличних разлога и број упокојених из Малога Лаола био већи од поменутих пет, колико је регистровано у протоколу шетоњске цркве.

На основу досадашњих анализа делова територија око Алексинца, Зајечара, Бољевца, Књажевца и Пожаревца, уочава се да је на истраженим источним деловима Србије, који су се налазили у оквиру бугарске окупационе зоне, од шпанске грознице умрло више од 1% житеља (1-2%). Са друге стране, даље презентовани резултати истраживања последица пандемије на територији централне и западне Србије, која је била под аустроугарском окупацијом, указују на знатно већу смртност. На такав закључак наводи и упоредни преглед смртности у Јагодини и Ћуприји, међутим, неопходно је да се нагласи да је у узоркованим насељима у околини Пожаревца, који се налазио у бугарској окупационој зони, смртност била већа него на територији њему суседног Смедеревског среза, који је био под аустроугарском управом.⁹⁰

У ЈАГОДИНИ И ЋУПРИЈИ⁹¹

Јагодина и Ћуприја су изабрани за тему нових истраживања циљано: то су две суседне вароши, међусобно удаљене мање од десет километара, чија приварошка села дели Морава. То су и вароши које су током трогодишњег окупационог периода (1915-1918) имале различите статусе. Јагодина се налазила у оквирима аустроугарског окупационог гувернмана, а Ћуприја је припадала бугарском окупационом инспекторату.

⁹⁰ Презентовано даље у тексту.

⁹¹ Према: Кривошејев и Станојловић, 2021.

И Јагодина и Ћуприја су ослобођене истога дана. После дводневних борби испред Параћина, окупационе снаге су 25. октобра напустиле ову варош. Тада је уследило и убрзано повлачење окупатора из Јагодине и Ћуприје, а умирање од последица светске пандемије почело је десетак дана раније, бар у Јагодини.

Српске трупе су у Јагодину ушле 25. октобра у касним вечерњим сатима, док се још увек није завршило повлачење окупатора. Одушевљени грађани су излазили да их дочекају букетима цвећа, пешкирима и заставама, српским и савезничким које су претходно кришом припремали. Сусрет оболелих војника и цивила допринео је да се епидемија, која је већ тињала, додатно разбукти.

У *Књизи за уписивање умрлих, цркве јагодинске, храма Светог арханђела Михаила* су регистровани преминули настањени у самој вароши и десет сеоских насеља која су је окруживала, као и намерници који су се из различитих разлога затекли у вароши и њеном окружењу, и ту преминули.

Детаљна анализа уписа указује да је током 1917. године регистрована смрт 235, а 1919. године 267 особа, док за пандемијску 1918. годину има 456 уписа. Велика разлика у броју смртних случајева указује на снажан удар пандемијске болести.

Пажљивим увидом у *Књигу* уочава се да су свештеници протокол водили веома педантно и хронолошки. Током лета 1918. године, у време трајања првог таласа пандемије, не уочава се масовно умирање. Ретки случајеви смрти од запаљења плућа, као и једна смрт од великог кашља би, евентуално, могли да укажу на могућност да је мортални исход могао настати као последица деловања првог таласа пандемије. Почетком јесени и налета другог, морталног таласа, ситуација се из основе мења. Почело је масовно умирање и уписи постају анахронични, сходно могућности да се прикупе подаци, тако да се током новембра, па и децембра уписују и смртни исходи из октобра. Такође, у једном тренутку, током децембра, прекида се упис

цивила, мештана – парохијана, и ретроактивно су уписивани покојници из других крајева, активни војници и интерници и ратни забљеници који су се на повратку из логора у своје домове, затекли у Јагодини, где их је опхрвала болест. За све њих је уписано да су се упокојили у јагодинској болници. Њихово умирање отпочело је убрзо по ослобођењу, од краја октобра, прво војника, а потом и бивших заточеника. Потом је наста- вљен унос умрлих парохијана, неретко ретроактивно.

Масовно умирање јењава још крајем новембра, а током де- цембра постаје спорадично. Потом се, током првих месеци 1919. године, уочава релативно већи број смртних случајева од *запаљења плућа* – тридесетак до почетка пролећа. То је, иначе, уобичајено за зимске месеце, тако да не би могло да се са већом сигурношћу доведе у везу са пандемијом и њеним трећим тала- сом, али је неопходно да се констатује. Уз њих је за две особе уписано да су умрле од *шпанске болести*, а за једну од *трипа*. Међу умрлима у том периоду налази се и више аустроугарских рат- них заробљеника, а та категорија преминулих није регистрована током јесени 1918. године.

Слична смртност се уочава и током наредне зиме, 1920. го- дине, када се у свом четвртом таласу пандемија спаја са сезон- ским gripom. Поред релативно већег броја умрлих од *запаљења плућа*, за једно дете од 10 година, умрло 25. 01./7.02, као узрок смрти уписано је *запаљење плућа по шп. грозници*, за две особе да су умрле од *трипа*, а за једну од *трипа са запаљењем плућа*.

Као датум почетка масовног умирања могао би да се одреди 3/16. октобар 1918, када су од *запаљења плућа* умрле две особе из Рибара, а за једног упокојеног у Трнави је као узрок уписано *запаљење плућа (шпанска грозница)*. Од 8/21. октобра, умирање постаје свакодневно. Као узрок смрти се уписује: *шпанска грозни- ца са запаљењем плућа* и *шпанска болест са запаљењем плућа*, или само *шпанска грозница*, у неколико наврата и *шпанска инфлуен- ца* и *шпанска болест*, а најчешће, у апсолутној већини случајева,

скраћено, само *шпанска*. У неколико случајева је уписано и само *трип*. Срећу се и другачији, различити, комбиновани записи, попут: *шпанска грозница са срчаним и плућним зајшћивом, зајшћивање у тридима (шпанска), кашљање – грозница са зајшћивом плућа*. Поред тога, налази се и на комбиноване записе који указују на смрт изазвану шпанском грозницом код старих особа: *шпанска и старост*, или људи са другим, хроничним оболењима: *шпанска – и раније била претшћжно болесна, шпанска и мана срца, шпанска и туберкулоза*. У запису о смрти једног новорођенчета уписано је: *без мајке – шпанска*. Нејасно је да ли је дете умрло од шпанске грознице или због недостатка мајчине неге (што се, такође, повремено наводи као узрок смрти), пошто је мајка умрла од те болести? Спорадично се, нарочито пред крај године, среће и само: *зајшћивом плућа*.

На листовима књиге на којима су у континуитету уписивани умрли у јагодинској болници, углавном војници и ослобођени интернирци и заробљеници, наведени појмови, као и реч *шпанска* се уопште не помињу као узрок смрти. Уместо тога, ту су различите дијагнозе, исписане углавном на латинском језику, попут: *Influenza*, или *Influenza Pneumon.* али и *Influenza Bronch, Bronch. Pneumonia*, па и *Influenza malaria*, као и *Pleuritis, Pneumon, Grippe et pneumonie* (за једног француског војника).

Преглед броја умрлих цивила – парохијана цркве у Јагодини, по насељима, од узрока који могу да се повежу са пандемијом шпанске грознице

	Број становника 1916. године	Број умрлих парохијана	%
Јагодина	5.157	48	0,98%
Рибаре	1.470	23	1,56%
Вељавча	354	12	3,39%
Винорача	581	12	2,06%

Деонице	535	21	3,93%
Ланиште	1.158	31	2,67%
Праћине	914	15	1,64%
Пањевац	752	18	2,39%
Трнава	288	12	4,17%
Рибник	278	9	3,24%
Ракитово	347	4	1,15%
	11.834	205	1,73%

Детаљна анализа протокола упокојених је указала да је од 456 особа уписаних 1918. године, 301 умрла током последња три месеца. Од тога броја, смрт 262 особе се са великом сигурношћу може повезати са последицама пандемије. Упокојено је 57 особа са стране, ван парохије: ослобођени ратни заробљеници који су се болесни задесили у Јагодини (38 српских заробљеника и 3 италијанска) и активни војници (14 српских и 2 француска). Преосталих 205 страдалих од последица пандемије су били мештани Јагодине и околних села која су припадала парохији јагодинске цркве. Могуће је да је укупан број (тима и проценат) умрлих парохијана био и нешто већи, будуће да спорадичне смрти од запаљења плућа током зиме 1919, када су оне иначе уобичајене, али би могле бити и последица трећег таласа пандемије, нису обрађене, за разлику од такође спорадичних уписа тога узрока, из јесени 1918.

Као и у другим крајевима, најмање је умрло становништво у урбаном центру, у самој Јагодини – 0,98%.⁹² У сеоском делу парохије, без Јагодине, преминуло је више од 2,35% сељана (од 1,15% у Ракитову до 4,17% парохијана у Трнави). У целој парохији је шпанска грозница однела животе 1,73% парохијана, вероватно и више од тога, до 20% ако би се узели у обзир и преминули од запаљења плућа почетком 1919.

⁹² Према аустроугарском попису из 1916: *Ortsverzeichnis*, 1917.

Проценат од 1,73% страдалих на територији јагодинске парохије је знатно већи од процента страдалих у парохијама других варошких цркава у Србији којима су припадала и околна сеоска насеља, попут ваљевске и крагујевачке, где је умрло 0,79% парохијана или ужичке, где је страдало 0,52% житеља. И 0,98% страдалих варошана из саме Јагодине је знатно више од процента страдалог становништва у другим српским варошима.

Недалеко од Јагодине, непуних десетак километара даље, са друге стране Мораве и у оквиру бугарске окупационе зоне, налази се Ћуприја, где је уочено стање било знатно другачије.

Како је већ раније било речи, у Ћуприји је постојала војна болница са једним грчким лекаром, чији је рад, по прездрављењу, и уз помоћ француских лекара, реорганизовала Флора Сендс. Њена сећања су указала на упокојавање српских и француских војника, док последице пандемије по цивилно становништво није поменула.

На смртне последице по цивилно становништво у Ћуприји најбоље ће да укаже књига умрлих, али и ту се, као и у другим местима која су била у оквиру бугарске окупационе зоне, јављује проблем недостатка црквених матичних књига. Књиге српске цркве су престале да се воде након доласка окупатора, крајем 1915. године. Сачувану и доступну *Књигу цркве ћупријске, храма Светог великомученика Георгија, за уписивање умрлих за 1914–1918. годину* је наставио да води „Анфилохије, сабрат манастира Раваница“ непосредно по ослобођењу 1918, да би је закључио 2/15. јануара 1919. године. За нешто више од два месеца, у њу је уписано шездесетак преминулих, од којих је већина умрла од *непознатих болести*, мада има и уписа *шпанска болест, грип и инфлуенца*.

**Преглед броја умрлих цивила – парохијана цркве у
Ђуприји, по насељима, од узрока који могу да се
повежу са пандемијом шпанске грознице**

	Број становника 1916. године	Број умрлих парохијана	%
Ђуприја	4.318	8	0,18%
Супска	921	10	1,09%
Крушар	1.502	11	0,73%
Вирине	940	9	0,96%
Исаково	875	2	0,23%
	8.556	40	0,47%

Према информацијама из ове *Књиге*, у Ђуприји је умрло 12 француских војника из 44. колонијалног инфантеријског пука, међу којима и санитетски мајор Годрант Лобонтен, 6 добровољаца и интернираца и 40 парохијана, мештана Ђуприје и четири околна села. То представља мање од пола процента у односу на број становника регистрован бугарским пописом из 1916. године.⁹³

Велику разлику у смртности услед последица пандемије шпанске грознице између два суседне вароши, Јагодине и Ђуприје, тешко је објаснити. Можемо да претпоставимо да прве жртве, до којих је дошло пре ослобођења, нису регистроване и да књига није ажурно вођена, али и да је број жртава био и дупло већи, разлика би и даље била осетна. У сваком случају, и овај пример још директније од претходно наведених указује на драстичне разлике између последица које је светска пандемија оставила у различитим окупационим зонама, бугарском инспек-

⁹³ *Списакъ на населениѣъ*, 1917; према: Видановић, 2021.

торату и аустроугарском гувернману. Ипак, већ поменути пример односа смртности у суседним областима око Смедеревске Паланке из аустроугарске и Пожаревца из бугарске окупационе зоне, са већом смртношћу у околини Пожаревца, наводи на опрез у даљем закључивању.

Док је у широј околини Смедеревске Паланке⁹⁴ регистрована мања смртност, у другим, источним деловима гувернмана, само нешто јужније, она је била већа, на шта указују примери центра Шумадије – Крагујевца, околине Аранђеловца⁹⁵ а нарочито Трстеничког среза.

У ТРСТЕНИЧКОМ СРЕЗУ

За разлику од територије равничарских, полуурбанизованих села Шајкашке области и претежно долињских и котлинских делова Зајечарског и Алексиначког среза, територија некадашњег Трстеничког среза се налази делимично у долини Западне Мораве, на деловима крушевачке и краљевачке котлине, а делимично на побрђима и падинама Гледићких планина и Гоча. Према попису становништва из 1910. године, у Трстеничком срезу је живело 38.846 становника. Према резултатима аустроугарског пописа из 1916. године, број становника је смањен на 33.914,⁹⁶ а 1921, након повратка интернираца и војника са фронта, повећан је на 35.629.⁹⁷ Сходно томе, директни ратни губици исказани кроз разлику броја становника између пописа 1910. и 1921. године су

⁹⁴ Видети даље.

⁹⁵ Видети даље.

⁹⁶ 4.932, односно 12,70% мање него 1910, што представља тренутни ратни мањак који исказује не само број погинулих и умрлих становника, већ и интернираних и оних који су се повукли преко Албаније.

⁹⁷ Миленковић, 2007: 149.

3.217, односно 8,28%.⁹⁸ Уз бројне друге узроке, не малу улогу у ратном мањку имала је и шпанска грозница.

Један од ретких ранијих историографских радова који је већу пажњу посветио епидемији шпанског грипа је монографија Томе Миленковића о Трстенику у Првом светском рату.⁹⁹ Детаљно анализирајући уписе у књиге умрлих вођене у црквама Трстеничког среза, Миленковић је запазио да, што се тиче броја умрлих, стање почиње да се мења од 15/28. октобра. До тога датума, број упокојених је био уједначен, на нивоу просека, али тада долази до наглог повећања. Смртност је била у пуној експанзији током новембра да би у децембру почела да јењава и потпуно нестала. Уочава се да су свештеници, као и родбина умрлих која је свештеницима давала информације, наводили различите узроке смрти. Тако се у трстеничкој цркви на почетку масовног умирања наводи: *зайаљење илућа*, касније са додатком – *шпанска грозница*, док се у селима срећу различити уписи узрока. Један од њих је и *маларија*, за коју Миленковић тврди да, пошто је преносе комарци, није могла да се појави у новембру, када њих нема. У 25 случајева, као узрок смрти је наведен *назех*. Наравно, у ратним околностима, када је народ оголео и обосои, могућа је смрт и услед прехладе, али је тешко поверовати да од ње напрасно умре толико људи. Поред тога, као узроци смрти се срећу и *трип*, *кашаљ* али и *шпанска болест*. Миленковић са правом сматра да се иза свих ових „дијагноза“, од којих народ масовно умире у кратком периоду, налази ова последња наведена.

Епидемија је захватила цео срез, али број жртава се и овде знатно разликовао од места до места. У селу Медвеђа умрло је 94, у Богдању 40, а у Рујишнику 31 становник. У Грабовцу је умрло 39, у Новом Селу 37, у Оџацима 36 становника, а у Чаири и Планиници по 10. Најмање умрлих је било у урбанизованим центри-

⁹⁸ О директним и индиректним ратним губицима у Србији видети: Јагодић, 2015.

⁹⁹ Миленковић, 2007: 160–162.

ма среза. У самом Трстенику су умрле две, у Врњачкој Бањи једна особа, али је у прибањском селу Врњци умрло 19 сељана. Овакав однос Миленковић правилно тумачи вишим културним нивоом и здравствено-хигијенском просвећеношћу становника вароши у односу на становнике села.

Током двомесечног морталног таласа епидемије, од њених последица је, на територији Трстеничког среза коју је Миленковић обрадио, умрло 1.267 људи, што представља 3,74% становништва пописаних 1916. године. Реалан проценат умрлих у односу на број живих у време избијања епидемије био је и већи, ако се узме у обзир вероватно смањење броја становника током периода 1916–1918.¹⁰⁰ Тако је шпански грип 1918. године за житеље среза био погубнији од тифуса, од којег је током више месеци 1915. умрло 875 мештана.¹⁰¹

Наведене информације показују да су у релативно забаченијим селима Трстеничког среза последице пандемије шпанске грознице биле осетно веће него у равничарским, ушореним селима Шајкашке, као и око Алексинца, Зајечара, Бољевца, Књажевца, Пожаревца, Јагодине и Ћуприје, с тим што је смртност у урбаним центрима, Трстенику и Врњачкој Бањи, била знатно мања него у било којем другом урбанизованом насељу.

Како се из наведеног уочава, масовно умирање од последица пандемије је почело дванаест дана после ослобођења Трстеника 16. октобра. То указује на претпоставку да је у овај део Србије смртоносни вирус прво доспео са српским војницима са Солунског фронта, али не сме априори да се одбаци и могућност скоро истовременог двојног пута доласка болести, при чему би поједини из групе „нултих пацијената“ могли стићи и са севера, можда и пре ослобођења. У сва-

¹⁰⁰ Због негативног природног прираштаја и могућих локалних епидемија иницираних потешкоћама због околности изазваних ратом и окупацијом.

¹⁰¹ О директним и индиректним ратним губицима у Србији видети: Јагодић, 2015.

ком случају, имајући у виду кратак период инкубације, реалнији је закључак да су болест примарно донели ослободиоци.

Презентована студија случаја везана за територију Трстеничког среза указује да је у централном делу Србије, који се налазио у оквирима аустроугарске окупационе зоне, смртност од последица шпанске грознице била осетно већа него у источним деловима, окупираним од стране бугарских снага. На донекле сличан закључак ће указати и пример Крагујевца, где је анализирано стање у самој вароши и приварошким селима, а још директније пример Аранђеловца, који додатно потврђује да је у урбаним центрима смртност била мања него у забаченијим руралним крајевима.

У КРАГУЈЕВЦУ И ОКОЛИНИ¹⁰²

Српске трупе (6. батаљон Дринске дивизије) су у Крагујевац ушле 27. октобра 1918. године. Дан раније, из његове околине војвода Бојовић је послао телеграм Врховној команди, у којем изражава став да је од актуелне болести оболела целокупна војска и становништво.¹⁰³ Ту је умрла и мајка Милице Мирјам и Стевана Јаковљевића, ишчекујући долазак сина на одсуство. Мирјам је, описујући стање пре доласка ослободилаца у Крагујевац, записала: „Умираше младе жене и старе, усахле мајке. Не схватамо још да је то епидемија. Трчимо да носимо свећу и цвеће, целивамо мртваце и ширимо страшну болест“.¹⁰⁴

У Крагујевац је, 22. новембра 1918, са Крфа стигао и пуковник др Милан Пецић, већ болестан. Имао је тегобе цео децем-

¹⁰² На основу: Кривошејев, 2022б.

¹⁰³ Ник, 1969, 236–237.

¹⁰⁴ Јаковљевић, 2009.

бар, „и тек у јануару и фебруару ишло је на боље“,¹⁰⁵ али је ипак боловање продужио до краја априла, када је преузео предратну функцију референта санитета Шумадијске дивизијске области. Међутим, у *Аутобиографији*, сем тих личних опаски, Печић ни једном речју није поменуо, а камоли описао стање у Крагујевцу током трајања епидемије.

Занемарујући однос мемоариста допринео је да у Крагујевцу пандемија шпанске грознице падне у заборав, тако да о њој нема ни помена, не само у другим радовима већ ни у чланку *Здравствена култура у Крагујевцу и Шумадији у време великих епидемија у 19. и 20. веку*.¹⁰⁶

Прве релативно конкретније информације о последицама шпанског грипа у Крагујевцу изнео је колега Славко Степановић. Он је сумарно анализирао уписе у протоколе умрлих који су вођени у црквама у самом Крагујевцу за цео ратни период од 1914. до 1918. године.¹⁰⁷ Тада су у Крагујевцу постојале две цркве: Стара или Милошева (Храм Сошествија Светог Духа) и Нова, Саборна (Храм Успења Пресвете Богородице). У књигу умрлих прве цркве су, поред житеља саме вароши, уписивани и парохијани из приградских села: Маршић, Белошевац, Букуровац, Јабучје, Трмбас, Теферич и Ждраљице.¹⁰⁸ У књигу умрлих Нове цркве су уписивани упокојени из Крагујевца и насеља Јовановац, Петровац, Десимиrowaц, Опорница и Маинић.

Анализа коју је реализовао колега Степановић указала је да се у протоколу из Нове цркве, од 363 упокојених током 1918. године, 37 уписа из октобра и новембра односе на смрт од шпанске грознице. У протоколима друге варошке цркве регистровано је

¹⁰⁵ Кривошејев и Станојловић, 2020: 163–166.

¹⁰⁶ Илић, 2020.

¹⁰⁷ Степановић, 2019.

¹⁰⁸ Како се види у даље приложеној табели, уписивани су упокојени и из других насеља, бар у време удара пандемије.

да је шпанска грозница однела 67 живота од 354 упокојених у последњој ратној години.

Како може да се сагледа из приложеног, од 717 уписа из 1918. године регистрованих у крагујевачким црквама, 104 лица су умрла од шпанског грипа. Неопходно је да се напомене да су у претходној 1917. години у обе цркве укупно регистрована 492 смртна случаја, односно 225 мање него у 1918. години. Зато се отвара питање да ли су међу 104 упокојена од шпанске грознице урачунати и умрли за које је као узрок смрти уписано запаљење плућа, као главна компликација пандемијске болести (?), а што се често уочава као уписани узрок масовних смрти током трајања епидемије, нарочито у урбаним насељима.

Како ћемо даље видети на примерима из Ваљева и других вароши, код већине жртава шпанске грознице, које су током болести биле под лекарским надзором (али и не само њих), као узрок смрти је најчешће уписивана *уџала плућа*, односно *пнеумонија*. У ваљевској књизи умрлих су, током целе 1918. године, регистрована 342 преминула, од тога 167 током последња три месеца. За само њих 38 је као узрок смрти уписана шпанска грозница, а за 84 пнеумонија.¹⁰⁹ Ако је тако било и у Крагујевцу, могло би да се очекује да је бар 200, ако не и више особа са територије парохије обе варошке цркве, страдало од директних последица пандемије.

Нова истраживања су потврдила ову претпоставку. Љубазношћу колеге Степановића аутор је добио дигитализоване верзије поменутих црквених књига. Њихова анализа указала је на даље наведене чињенице.

На територији парохије Нове цркве, од 363 упокојена током 1918. године, више од половине је умрло током последња

¹⁰⁹ Битно је да се напомене да таквих случајева скоро да није било у сеоским парохијама, где становништво није имало олакшан приступ лекарима, те додатне компликације, попут пнеумоније, нису званично констатоване, и као узрок смрти је уписивана основна болест.

три месеца – 184. Са друге стране, у истом периоду, на парохијској територији Старе цркве умрло је нешто више од трећине упокојених током целе године – 132 од 354. Масовно умирање је почело 5/18. октобра, десетак дана пре доласка ослободилаца (14/27. октобра), и то прво у самом Крагујевцу, одакле се преноси и на Десимиrowaц, а затим и на остала околна села. Потрајало је до почетка децембра, после чега умирање постаје спорадично.

Индикативно је да је за прве упокојене на почетку масовног умирања као узрок смрти уписано *запаљење плућа*, потом се од 12/25. октобра уписује *шпанска грозница* и то прво за неколико покојника из самог Крагујевца, са парохијске територије Нове цркве. Потом се тај узрок смрти у вароши више не среће и замењују га свакодневна умирања услед *запаљења плућа*, односно *туберкулозе*, неретко уписане и на латинском језику, у неколико случајева и од *инфлуенце*, а у једном случају и од *grippe pneumonia*, што све указује на претходни лекарски надзор преминулих од пандемијске болести. Са друге стране, за већину мештана околних села се у протоколу Нове цркве и даље као узрок смрти уписује *шпанска грозница*, а у протоколу атаре цркве *шпанска болест*. За њих је знатно ређе као узрок смрти уписано *запаљење плућа*.

Болесници из Крагујевца углавном умиру код својих кућа, знатно ређе у Окружној болници, још ређе у Сталној војној болници Шумадијске дивизије. Регистрована су и два смртна случаја у завојишту Шумадијске дивизије, које је, по свему судећи, било привремена резервна војна болница.

У складу са наведеним чињеницама, на територији парохија две крагујевачке цркве, шпанска грозница је, поред 104 живота особа за које је као узрок смрти уписано *шпанска болест*, односно *шпанска грозница*, од којих је апсолутна већина била са села, однела и додатних 105 живота за које је као узрок смрти било уписано *запаљење плућа* односно *туберкулоза*, *трип*

и *инфлуенца*; углавном из града, где је било лекара. Од тога су 83 упокојена уписана у протокол Нове, а 22 у протокол Старе цркве.

Тако је током последњих месеци 1918. године пандемија у Крагујевцу однела укупно 209 живота, најмање! Наиме, вођење протокола Старе цркве је било прекинуто почетком 1916. године, уз напомену: „Продужење у привременом малом протоколу“, а потом настављено 31. октобра (13. новембра) 1918, када је епидемија већ увелико харала, али са првим уписаним бројем 223. Зато је очекивано да је, и током претходних недеља, од 5/18. октобра, када је почело регистровање масовних смртних случајева у протоколу Нове цркве, умро изванредан број парохијана Старе цркве, чија смрт овде није евидентирана.

Да је број жртава пандемије био већи од наведеног броја указује и пример мајке Милице Јаковљевић. Како смо већ видели, Милица детаљно описује њено разболевање од шпанске грознице, и смрт. У једном тренутку, лекарка која ју је прегледала, констатовала је: „Срце је ослабило услед грипа“.¹¹⁰ Неспорно је да је Симка Јаковљевић била жртва пандемијске болести, али у књизи умрлих Нове цркве за њу је у рубрици намењеној за упис узрока смрти регистровано: „Мана срца“. И не само њој. Исти узрок смрти је уписан и за Савку Микић, упокојену два дана раније.

Од 209 регистрованих особа, 72 преминуле особе су биле из самог Крагујевца а 107 из околних парохијских села. Преосталих 30 упокојених били су са различитих страна, како из удаљенијих крагујевачких насеља, ван варошких парохија, тако и са територије других округа, укључујући и војнике; углавном су умрли у крагујевачким болницама.

¹¹⁰ Јаковљевић, 2009: 241.

**Табеларни приказ анализе умрлих од
последица епидемије шпанске грознице на
територији парохије обе цркве у Крагујевцу**

	Број ст. 1916	Шпа. гр.	Зап. пл. / пнеум.	Инфл. / грип	ЗБИР	%
Крагујевац	13.486	4	60	8	72	0,53%
Букуровац	620	12			12	1,94%
Д. Сабанта	928	23			23	2,48%
Трмбас	799	8			8	1%
Маршић	789	7			7	0,89%
Жировница	1.016	3			3	0,29%
Белошевац	1.279	3			3	0,24%
Јабучје	239	7			7	2,93%
Мечковац	450	4			4	0,89%
Петровац	735	12	2		14	1,90%
Десимировац	907	9	1		10	1,10%
Јовановац	895	4	3		7	0,78%
Опорница	208	4	1		5	2,40%
Мајниц	136	4			4	2,94%
	22.487				179	0,79%

Током прва три месеца 1919. године, када се могао очекивати удар трећег таласа, број умрлих је био у тромесечном просеку претходне године (116 у обе парохије). Највише се умирало од туберкулозе (37 умрлих), а на самом почетку нове године регистрован је један смртни случај од шпанске болести, а потом један од бронхитиса и 11 од запаљења плућа, што би, бар делимично, могле бити жртве новог удара пандемије.

На потешкоће које је епидемија донела Крагујевцу и околини указује и чињеница да је др Димитрије Антић, тада управник Окружне болнице, будући професор Интерне медицине и декан на Медицинском факултету у Београду, приредио помињани плакат – летак *Шпанска грозница – инфлуенца*.

Плакат је штампан у октобру 1918. године, али је реално да се претпостави да је, због разлике између тада коришћеног јулијанског и грегоријанског календара, то било у новембру, током његових првих десет дана, непосредно по уласку ослободилаца 27. октобра, и њиховог одушевљеног дочека, који је морао да допринесе разбуктавању епидемије, која се претходно већ ширила градом.

Током прва три месеца 1920. године, када се уочава удар четвртог таласа, са одликама сезонског грипа, у парохији Нове цркве је регистрована по једна особа умрла од *инфлуенце* и *трипа*, и то на самом почетку године, као и десет особа упокојених од *запаљења плућа*. У истом периоду, на територији парохије Старе цркве четири особе су умрле од *трипа*, једна од *инфлуенце*, а 13 од *запаљења плућа*. Мада остаје отворено питање да ли се све смрти услед запаљења плућа могу доводити у везу са шпанском грозницом, намеће се закључак да је четврти талас био смртоноснији од трећег.

Очигледно, шпанска грозница није заобишла крагујевачки крај, сам град и оближња села која су тада припадала парохијама две варошке цркве. У другом таласу је однела животе више од 179 мештана, односно више од 0,79% у односу на број становника пописан 1916. године,¹¹¹ вероватно и осетно више будући да протокол Старе цркве није потпун. У самој вароши је од ње страдало најмање 0,53% житеља, док је у 13 околних, приварошких села однела животе најмање 1,19% сељана. Могли бисмо да претпоставимо да је у удаљенијим селима, за које нисмо имали расположиве парохијске књиге умрлих, смртност била још већа (?). На такву могућност указује и наведени пример из Јагодине,¹¹² као и пример из Ваљева, где је у вароши и селима која је окружују умрло такође 0,79% житеља, али је зато

¹¹¹ Ortsverzeichnis, 1917

¹¹² Преминуло 0,98% становника вароши и 2,35% мештана околних села.

на територији целог среза шпанска грозница однела животе 2,37% становништва, а на још широј територији целог Ваљевског округа вероватно 3,17% живота у односу на број становника регистрован 1916.¹¹³

У ОПШТИНИ АРАНЂЕЛОВАЦ¹¹⁴

На сличну ситуацију указује и пример из аранђеловачког краја, који се граничи са крагујевачким. Према изјави Владе Коларевића, из Брезовца код Аранђеловца, из куће његових предака је од последица пандемије, за само шест дана, „страдало седам душа“. Међутим, анализа протокола умрлих брезовачке цркве указује да је у периоду од 2/15. октобра до 9/22. октобра, у време када је пандемија увелико харала Србијом, фамилија Коларевић изгубила шест својих чланова, за које је уписано да су страдали од срдоболе. Једино је Јелена, супруга поч. Перише Коларевића, стара 30 година, као седма из фамилије, умрла нешто касније, 2/15. новембра 1918. године, од „наступне грознице“, како ондашњи свештеник именује пандемијску болест. Управо овај пример указује на реалност претпоставке да су неке од жртава тек започете пандемијске болести у почетку вођене као жртве већ развијене локалне епидемије срдоболе, а да је потом, у једном тренутку, дошло до сазнања о појави нове болести, тако да се наредне жртве уписују под њеним именом.

Последице светске пандемије су детаљно анализиране за сва насеља данашње територије општине Аранђеловац. Њу, уз Аранђеловац, чини још 18 села: Бања, Босуца, Брезовац, Буковик, Вен-

¹¹³ Видети даље.

¹¹⁴ Према: Кривошејев и Петровић, 2022.

чане, Врбица, Вукосавци, Гараши, Горња Трешњевица, Даросава, Кољаре, Мисача, Орашац, Прогореоци, Раниловић, Стојник и Тулеж. На тој територији је, према попису који су аустроугарске власти спровеле у Србији 1916. године, живело 20.896 становника.¹¹⁵ Матични подаци о становништву тих насеља налазе се у протоколима вођеним при црквама у: Аранђеловцу, Буковику, Даросави, Јеловику, Бањи, Брезовцу, Орашцу, Калањевцима (за Босуту) и Стојнику.

У протоколима наведених цркава је током целе 1918. године регистрована смрт 1.014 парохијана, што би чинило 4,85% становништва пописаног две године раније. Међутим, реална смртност на нивоу истраживане територије је била нешто већа. На то указује чињеница да су црквене књиге у којима су уписивани подаци за Босуту (протокол цркве у Калањевцима), Даросаву и Прогореоце (протокол цркве у Даросави) вођене неажурно. Из тог разлога анализирани узорак није стопостотан у односу на данашњу територију општине Аранђеловац, већ представља 84% од постојећих насељених места: 16 од 19, и 87% у односу на број становника пописаних 1916. године (18.177 од 20.896).

Упоредном анализом смртности у различитим парохијама уочава се да је у пандемијској 1918. години у насељима аранђеловачког краја умрло знатно више особа него у претходним и наредним годинама. Најдрастичнији пример проналазимо у протоколу умрлих Цркве Св. Томе у Јеловику, где су 1917. регистрована 23 умрла лица, 1919. године 43, а током пандемијске 1918. године њих 202.¹¹⁶ Фактор који је највише утицао на овако висок морталитет свакако је била епидемија шпанске

¹¹⁵ *Ortsverzeichnis von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

¹¹⁶ Изузетак је протокол умрлих Цркве Св. Петра и Павла у Даросави где је 1917. године регистровано 76 умрлих, 1918. године 61, док за 1919. годину нема сачуваних података, али, како ћемо даље видети, овај протокол није ажурно вођен.

грознице, мада је становништво страдало и од других заразних болести.

Прекомерна смртност у 1918. години, која се уочава тек током последња четири месеца, била је проузрокована појавом две неповезане епидемије. Прво је крајем лета у аранђеловачким селима почела да хара локална епидемија дизентерије, а од почетка јесени се јавља и шпанска грозница. Смртоносни талас светске пандемије је потрајао нешто више од два месеца. Прве жртве су регистроване током септембра и почетком октобра 1918. године,¹¹⁷ а масовно умирање је окончано у децембру. Почетак пандемијског удара је у непосредној околини Аранђеловца уочен знатно пре него у Ваљеву, Ужицу, Трстенику и другим насељима јужније. Било је то вероватно убрзо пошто се инфлуенца појавила у Београду, у који је могла стићи са територије Војводине, преко Земуна.

По свему судећи, близина Београда и добре комуникације са престоницом, допринели су да талас пандемије брзо стигне и до Аранђеловца. Почетак смртоносног налета пандемије уочава се знатно пре доласка ослободилаца са Солунског фронта, који су до Аранђеловца стигли 15/28. октобра 1918. године. Међутим, будући да су и они кроз ослобођене крајеве надирали већ заражени шпанском грозницом, допринели су да се концентрација вируса повећа и епидемија додатно разбукти.

Смртност од шпанске грознице у парохијама црква у Аранђеловцу и Буковику

Стицајем сплета за сада нејасних околности током пандемијског удара 1918. године, парохије црква у Аранђеловцу (Аранђеловац и Врбица) и Буковику (Буковик и Мисача) биле су фактички (вероватно не и формално) обједињене у једну целину, и књига умрлих је заједнички вођена при буковичкој цркви, уз извесне изузетке.

¹¹⁷ Прва 4/17. 09 у Буковику, а наредна 27.09/10.10; видети даље.

Анализа је показала да је у протоколу цркве аранђеловачке регистровано свега 16 цивила из Аранђеловца, и то умрлих до јула 1918. године.¹¹⁸ Од јула податке упокојених са територије аранђеловачке парохије проналазимо у протоколу умрлих буковичке цркве.¹¹⁹

Из података унетих у протокол буковичке цркве уочава се да је 1917. године регистровано 62, 1919. године 56, а у пандемијској 1918. години, знатно више смртних случајева – 172. Највећи број умрлих 1918. године, њих 131, регистрован је током последња три месеца, од краја септембра до краја децембра, управо у време удара другог, смртоносног таласа шпанске грознице.

Анализа узрока смрти указује да се крајем лета, пре појаве светске пандемије, појавила локална епидемија дизентерије. Од ње су до краја године умрла 34 парохијана.¹²⁰ Оквирно месец дана по почетку масовног умирања од дизентерије, појавила се и шпанска грозница. Први смртни случај са експлицитним навођењем ове болести забележен је 4/17. септембра у Буковику, наредни три недеље касније 27. септембра / 10. октобра. у Аранђеловцу, а потом и у Мисачи и Врбици. Масовно умирање од шпанске грознице широм парохије је почело средином октобра 1918. године (по грегоријанском календару).¹²¹ При том се може поставити питање да ли је случај забележен у Буковику 4/17. септембра био административна грешка свештеника приликом накнадног, ретроактивног уписа (?). У сваком случају, шпанска грозница се појавила пре доласка ослободилаца.

На територији буковичке цркве, од половине октобра до пред крај децембра 1918. године, регистровано је 60 смртних случајева

¹¹⁸ Поред њих, у 1918. години је уписана и смрт шест војника страдалих у периоду 1915–1917. године, као и смрт војника Драгутина Лазаревића који се 31. октобра 1918. године упокојио у болници у Чачку.

¹¹⁹ Уз повремене, ретке ретроактивне уписе и у протокол суседног храма.

¹²⁰ У Аранђеловцу 2, у Буковику 16, у Мисачи 3 и у Врбици 13.

¹²¹ Претпостављамо да су свештеници, када нису уносили оба датума, умрле евидентирали по јулијанском календару.

са уписом смрти: *шпанска грозница*, док је за један случај у Аранђеловцу забележено: *инфлуенца*. Истовремено, регистровано је и 13 смртних случајева од *запаљења плућа*, за које се са великом вероватноћом може сматрати да су такође последица пандемије, бар већина. Тако је до краја 1918. године, према уписима у буковички протокол, пандемија однела 74 живота мештана четири села двојне, привремено обједињене парохије. Уз то, и у књизи умрлих из парохије суседне венчанске цркве, уочавају се и још две жртве из буковичко-аранђеловачке парохије, по једна из Буковика и Мисаче.

Почетком 1919. године, током трајања трећег, бенигнијег таласа, регистрована су још четири случаја смрти од шпанске грознице, два у јануару, један у марту и последњи у мају. Тиме је број жртава пандемије повећан на 80.

Анализирајући информације садржане у протоколима, долазимо до података да је 1918. на територији Аранђеловца, Буковика, Врбице и Мисаче умрло укупно 190 парохијана (3,8% у односу на број становника пописаних 1916. године¹²²), а да је смрт око 40% умрлих била последица оболевања од шпанске грознице. Најмање упокојених било је у урбаном делу територије, у Аранђеловцу (0,83%), док је у селима смртност била много већа – 1,8%. Највећа је била у Буковику – 2,1% и Врбици – 1,92 %, селима која су се граничила са парохијом јеловичке цркве (Гараши, Јеловик, Вукосавци) у којој је шпанска грозница однела знатно више живота.

Неопходно је да се нагласи да би могло да се претпостави да је и нека од жртава за коју је током јесени као узрок смрти уписана срдобоља, у ствари подлегла шпанској грозници (?!), а да то у тренуцима појаве нове болести није било препознато, што би значило да је и број и проценат страдалих од последица пандемије могао да буде већи.

¹²² Ortsverzeichnis, 1917.

Јеловичка парохија

Западно и југозападно од парохије буковичке цркве налазе се забукуљска села Гараши, Јеловик и Вукосавци, која су припадала парохији јеловичке цркве. Села су од Аранђеловца удаљена по 10 и више километара. Удаљеност од урбане средине (и лекара), живот у великим породичним задругама, лоша исхрана и још лошији хигијенски услови, утицали су да у њима пандемија шпанске грознице, као и локална епидемија дизентерије, оставе далеко веће последице него на територији буковичке парохије.

У протоколу умрлих цркве у Јеловику, током 1918. године регистрована су укупно 202 преминула парохијана: Вукосавци – 60, Гараши – 82, Јеловик – 60. Ако тај број упоредимо са бројем умрлих 1917. Године – 23, и са 43 умрла 1919. године, уочавамо знатно већу смртност у пандемијској години. Анализом је утврђено да је у току првих осам месеци 1918. (до 1. септембра) регистрована 21 умрла особа, а за четири последња месеца чак 181 умрли парохијан. А то је било време када су се једна на другу надовезале епидемија дизентерије и пандемија шпанске грознице.

За разлику од територије буковичке парохије, где је масовно умирање од последица шпанске грознице почело знатно пре доласка ослободилаца, у јеловичкој парохији први експлицитни упис смрти услед пандемијске болести регистрован је 6/19. новембра, када одједном, „као ножем пресечено“, престаје масовно регистровање смрти услед срдобоље које је започело неколико месеци раније (?!). Масовно умирање од шпанске грознице се већ крајем истог месеца проредило. Те чињенице везане за изненадни престанак једне и почетак друге епидемије, као и за кратко трајање морталног таласа друге, могле би да укажу на могућност да је и овде пандемијски удар почео раније, што је и очекивано, јер је нереалан велики размак између почетка умирања у две блиске парохије, те да су неке жртаве за које је као узрок смрти уписана срдобоља, страдале од пандемијске боле-

сти, која на свом почетку, а током масовног умирања, није била препозната.

Епидемија дизентерије је, према уписима у књигу умрлих, 1918. године у јеловичкој парохији однела 98 живота: Вукосавци – 29, Гараши – 42 и Јеловик – 27. Сви смртни случајеви су регистровани у периоду август–новембар 1918. године, када је дизентерија регистрована и у појединим селима у околини Косјерића (Сеча Река) и Ужица (Сеојно), као и и Љига, али и у већини других села у околини Аранђеловца.

Дизентерија је регистрована у Гарашима још 27.7/9.8.1918. године, али је масовно умирање уследило тек од септембра исте године. Анализирајући књигу умрлих видимо да је од 1. септембра до 6. новембра болест однела 96 живота. Од 6. новембра до краја године регистровано је још 80 покојника, и сви до једног су умрли од *шпанске грознице*: у Вукосавцима 23, у Гарашима 28, у Јеловику 29.

Поред жртава другог, морталног таласа пандемије, у књигама умрлих су почетком 1919. регистроване и жртве трећег, мање морталног пандемијског налета. За две особе умрле у јануару и мају (једна у Гарашима и једна у Јеловику), као узрок смрти уписана је шпанска грозница, док је за две особе из Гараша као узрок смрти наведена упала плућа. Свакако постоји могућност да су умрли од запаљења плућа могли бити жртве пандемије, али укупан број од 56 упокојених током целе године указује да је реч о спорадичним смртним последицама, те да пандемија у трећем таласу није имала пуну морталну снагу.

Базирајући се само на експлицитне уписе шпанске грознице, уочавамо да је у три села јеловичке парохије пандемијска болест однела мање живота него срдобоља. Од последица шпанске грознице су умрле 82 особе, односно 3,44% живља пописаног 1916. године. Највише умрлих је било у Јеловику – 30. У Гарашима је умрло 29, а у Вукосавцима 23 мештана. Међутим, због већ наведене претпоставке да би за поједине жртве, за које је као уз-

рок смрти уписана срдобоља, прави разлог упокојења могла бити пандемијска болест, укупан број и проценат умрлих од шпанске грознице би могао бити и осетно већи.

Брезовачка парохија

Са друге стране Букуље у односу на буковичку, и нешто јужније од јеловичке парохије, налазе се села Брезовац и Горња Трешњевица. Ова села припадала су парохији Цркве Св. архангела Гаврила у Брезовцу.

У протоколу умрлих забележено је 40 имена парохијана који су умрли 1917. године и 33 умрлих 1919. године, док је у пандемијској 1918. и овде преминуло 134 мештана.¹²³

Међу умрлима током 1918. налазе се имена 49 Брезовчана и 85 житеља села Горња Трешњевица. До 1. септембра уписано је 26 умрлих парохијана, и то: 14 из Брезовца и 12 из Горње Трешњевице, који су умрли од: туберкулозе, „заптивања у прсима“, „запаљења бубрега“, „катара у стомаку“, „малих богиња“ и сл. Као и у претходно наведеној парохији, и овде већ током августа почиње прво спорадично,¹²⁴ а потом од септембра све масовније умирање од последица дизентерије, која односи 56 живота.¹²⁵

Први експлицитни случај смрти од *шпанске*, односно како се овде региструје, од *настјујне грознице*, уписан је 21. октобра / 3. новембра, у Горњој Трешњевици. Као и у случају јеловичке парохије, након првог случаја смрти од шпанске грознице потпуно престаје регистровање умрлих од срдобоље. Од наведеног датума па до краја године *настјујна грозница* је однела 46 живота,

¹²³ Међу умрлима 1919. године налазе се и имена седморице војника страдалих на бојиштима 1915–1918. године.

¹²⁴ Од 5/18. августа, нешто пре него у јеловичкој парохији.

¹²⁵ Из Брезовца 16 и из Г. Трешњевице 40.

односно 2,2% становиштва које су аустроугарске власти пописале 1916. године, мада и овде треба поновити претпоставку да би због погрешног уписа током октобра (срдобоља уместо шпанске грознице?!) број упокојених од последица пандемијске болести могао да буде већи.

Генерално, имајући у виду експлицитно навођење пандемијске болести, много већи морталитет био је у Горњој Трешњевици (32 смртна случаја или 3,05%) него у Брезовцу (14 умрлих, или 1,34% становника по попису из 1916.).

Поред умрлих од шпанске грознице, у протоколу су евидентирани и две смрти од туберкулозе, а у децембру је ретроактивно регистрована и смрт Ивка И. Вуковића из Горње Трешњевице, старог 18 година, кога су аустроугарски војници убили 29. јуна 1918. године. Током 1919. године није регистрована ни једна смрт која би указала на морталне последице трећег таласа пандемије. Евидентирана су свега два смртна случаја од запаљења плућа (један у мају и један у августу), као и три смрти за које је као узрок наведено „заптивање у прсима“, али је њих тешко са већом сигурношћу приписати последицама пандемије.

Село Босућа и Даросава

Нешто удаљеније од Аранђеловца налази се село Босућа које се граничи са аранђеловачким селима Гарашима, Јеловиком, Вукосавцима и Горњом Трешњевицом. Оно данас припада аранђеловачкој општини, а у време када су аустроугарске власти вршиле попис становништва, 1916. године, припадало је Качерском срезу Рудничког округа, а парохији Цркве Покрова Св. Богородице у селу Калањевци, које, као и преостала парохијска села: Драгољ, Живковци, Белановица и Трудељ, не припада аранђеловачкој општини.

Током ратних година, 1916–1918, протокол цркве у Калањевцима је, из за сада неутврђених разлога, вођен веома неажурно,

због чега није од велике користи за утврђивање последица пандемије у парохији коју је покривао, а тиме ни за аранђеловачку Босуту. На то указује веома мали број унетих упокојеника током свих ратних година, као и запис на 12. страници протокола, начињен 5. октобра 1920. године: „Ставља се у дужност да се овај Протокол веже јемствеником и надлежним властима а да г. Јевтић упише у овај протокол све неуписане до данас, а од данас ће уписивање наставити ново-постављени свештеник г. Радисављевић.“

Накнадним, ретроактивним уписом у протокол су унети подаци о смрти само 7 парохијана из Босуте, који су сви регистровани као умрли 1918. од срдоболе, а за 1919. годину није регистрован ни један упокојени из тога села. С обзиром на то да се Босута граничи са селима у којима је од шпанске грознице страдао највећи број становника у аранђеловачкој општини, тешко је поверовати да пандемија и ту није узела свој данак, али инструментата за његово утврђивање нема. Слично стање се уочава и у парохији цркве у Даросави.

Парохији цркве даросавачке припадало је седам села која су се током окупације налазила у оквирима Београдског округа. Од њих се два, Даросава и Прогореоци, данас налазе у оквиру територије општине Аранђеловац.¹²⁶ Даросава се граничи са Буковицом и Гарашима, док се Прогореоци ослањају на Гараше.

Протоколи умрлих даросавачке цркве сачувани су само за 1917. и 1918. годину, и то делимично, вероватно захваљујући томе што су укоричени у оквиру протокола рођених. Та чињеница указује на потребе да се изрази сумња у потпуност информација садржаних у протоколу, тим пре што је број умрлих уписан током пандемијске 1918. вишеструко мањи од броја упокојених током претходне године. Године 1917. регистровано

¹²⁶ Преосталих пет: Крушевица, Мали Црљени, Рудовци, Трбушница и Бистрицао припадају широј територији Града Београда.

је 76 умрлих,¹²⁷ док су током пандемијске 1918. године евидентирана укупно 23 умрла са територије ова два аранђеловачка села,¹²⁸ од регистрованих 61 умрлих у целој парохији од седам села. При том, забележена су само два смртна случаја изазвана *шпанском грозницом*.

По свему судећи, ни ова књига није ажурно вођена те, као и она у којој се налазе подаци о Босути, није релевантан извор за утврђивање последица пандемије на њеној територији.

Венчани, Раниловић и Тулеж

Северно од Буковика и Мисаче налазе се аранђеловачка села Венчане, Раниловић и Тулеж, која припадају парохији Цркве Св. Георгија у Венчанима. У протоколу умрлих је током 1917. године регистровано 83 упокојених из ова три села, од 119 колико их је укупно уписано за целу парохију.¹²⁹ У јесен 1917, ова села захватила је епидемија дизентерије од које су умрла 22 парохијана, док су остали умирали од: запаљења плућа, старости, великог кашља, а за њих 22, свештеник је у рубрику предвиђену за уписивање узрока смрти записао: „непознато“. О немаштини и лошим условима живота, који су погодовали паду имунитета, а тиме и каснијем ширењу пандемије шпанске грознице, говори и запис да је једна жена умрла од глади.

Наредне 1918. године, регистровано је да је у наведеним селима умрло 138 парохијана, око 60% више него у претходној години, и то 27 до 1. септембра а у последња четири месеца 111. И ове године је, такође, уочено масовно умирање од срдоболе која је у септембру и октобру 1918. године однела 22 живота.

¹²⁷ Из Даросаве 25 и из Прогорелаца 13.

¹²⁸ Из Даросаве 15 и из Прогорелаца 8.

¹²⁹ Венчанској парохији припадала су и села која данас административно припадају општини Лазаревац (шира територија Града Београда): Миросаљци, Пркосава, Барошевац и Стрмово.

Први регистровани смртни случај услед последица пандемије шпанске грознице, односно *трипа*, како пандемијску болест именује овдашњи свештеник, регистрован је 17/30. октобра у Тулежу. Тада се на масовно умирање од локалне епидемије срдобоље надовезује упокојење од последица пандемијске болести. Највише је умрлих било у Венчанима (24), затим у Раниловићу (21), а најмање у Тулежу (15). Ипак, у односу на број становника пописаних 1916. године, последице пандемије највише је осетило село Тулеж, које је изгубило 2,40% житеља. У Раниловићу је умрло 1,64%, а у Венчанима 1,81% становништва. Међутим, док је трајала пандемија шпанске грознице, у овим селима регистроване су и две смрти од *запаљења плућа*, док је за чак 15 случајева свештеник као узрок смрти уписао: *непознат*.¹³⁰

Током првих месеци 1919. године, у венчанској парохији евидентирана је још једна смрт од „грипа“, а било је и смртних случајева од пнеумоније, али с обзиром на то да се запаљење плућа иначе спорадично јављало у овом периоду године, ове евидентирани спорадичне смртне случајеве од пнеумоније не можемо са већом сигурноћу повезати са трећим таласом пандемије.

По свему судећи, укупан број жртава пандемије у наведена три села је 78 (као и две особе из два суседна села), односно 2,30%, рачунајући и упокојене од непознате болести, уз могућност да је био и већи, ако претпоставимо да су и овде неке од наводних жртава дизентерије из октобра страдале од пандемијске болести. Најтеже последице пандемија је оставила у Тулежу, где је само са узроком *трип*, без непознате болести и могућих смрти од шпанске грознице код оних код којих је уписана срдобоља као узрок смрти, умрло 2,40% становништва.

¹³⁰ У већини случајева за које је свештеник Петар Рашић као узрок смрти навео „непознато“ ради се о деци млађој од 10 година старости.

Бања

Парохија цркве у Бањи обухватала је и село Липовац. У аранђеловачкој општини данас се налази само Бања. У протоколу умрлих је 1917. године регистровано 29 смртних случајева, 1919. године 32, а у пандемијској 1918. години 49 упокојених Бањанаца, међу којима и четири војна обвезника погинула на бојишту или умрла у некој од војних болница, један ратни заробљеник који се враћао из аустроугарског заробљеништва и један општински пандур који је погинуо приликом немачког повлачења из Аранђеловца. По свему судећи, епидемијска страдања су заобишла ову парохију, али не у потпуности. И овде се почетком септембра појавила срдобоља која је однела животе 11 парохијана из села Бање. Потом се појављује светска пандемијска болест. Од 24. октобра (6. новембра) до краја 1918. године, од *шпанске грознице* умрло је 12 парохијана из Бање, а забележено је и 6 случајева смрти од *запаљења плућа*, као уобичајене фаталне компликације пандемијске вирусне инфекције. Током 1919, у априлу, шпанска грозница је усмртила још једну особу.

Анализа је показала да је шпанска грозница у овој парохији однела 1,25% становништва, најмање, имајући опет у виду могућност да су неке од касних жртава срдобоље могле страдати од пандемијске болести.

Орашац и Копљари

Североисточно од Аранђеловца смештена су села Орашац и Копљари која су припадала парохији орашачке Цркве Св. Вазнесења Господњег. У протоколу умрлих током 1917. године уписано је укупно 37 (17 из Орашца и 20 из Копљара) а за 1919. годину 56 умрлих парохијана (26 из Орашца и 14 из Копљара). Током пандемијске 1918. године евидентирано је 96 упокојених (67 из Орашца и 29 из Копљара), скоро три пута више него у 1917. и дупло

више него у наредној 1919. години. Великом броју умрлих током 1918. године и овде је допринела локална епидемија дизентерије која је најјачи удар имала у септембру месецу, када су у Орашцу евидентирана 22 случаја смрти.¹³¹

Шпанска грозница, односно *трип*, како свештеник овде именује пандемијску болест, у својој пуној морталној снази регистрована је тек у новембру. Први смртни случај од шпанске грознице уписан је 1/14. новембра у Орашцу, а у Копљарима десет дана касније.

За око месец дана, пандемијска болест је однела 14 живота, 10 у Орашцу, а у Копљарима 4. Међутим, регистрован је и релативно већи број преминулих услед *запаљења плућа*, и то 13: у Орашцу 9, а у Копљарима 4. Уз то, 16 парохијана је током новембра умрло од *маларије*: у Орашцу 7, а у Копљарима 9. Имајући у виду да је то било време главног морталног удара светске пандемије, а да у новембру нема комараца који би пренели ову заразу, те да су за лаике симптоми обољења слични, евидентирање смрти од маларије је вероватно последица непрепознавања болести од стране сродника умрлих који су пријављивали смрт, тако да се и ти случајеви највероватније могу приписати пандемији.

Током првих месеци 1919. године, евидентирани су још две смрти од „грипа“. Било је и смртних случајева од пнеумоније, али, пошто се, као што је наведено, запаљење плућа иначе јављало, евидентирани спорадичне смртне случајеве не можемо са већом сигурношћу повезати са трећим таласом пандемије.

По свему судећи, светска пандемија је у овим селима однела 45 живота, односно 1,73% мештана пописаних 1916. Као и у неким другим селима, ни у Орашцу и Копљарима не треба искључити могућност да су неке од ранијих жртава, за које је као узрок смрти уписана дизентерија, страдале од пандемијске болести, што би повећало и број упокојених.

¹³¹ У Копљарима нема евидентираних смртних случајева проузрокованих срдоболом.

Стојник

Село Стојник налази се северозападно од Аранђеловца. У матичној књизи је забележено да је 1917. године умрло 28, а наредне пандемијске 1918. године 45 сељана из Стојника, 10 до почетка септембра и 35 до краја године. Као узрок смрти не помиње се шпанска грозница у било којем од помињаних назива, али је регистровано 15 смртних случајева изазваних *запаљењем плућа*. Доследно регистровање пнеумоније, од које за кратко време умире већи број људи, и то у време масовног умирања од последица пандемије, указује да је овде највероватније реч о њој. Наредне, 1919. године, за првих шест месеци (до 30. јуна) умрло је укупно 13 парохијана из Стојника. Регистровано је пет смрти од *запаљења плућа* и једна од грознице. Могући укупан број жртава пандемије је 21, односно 1,74% становништва.

**Табеларни приказ укупно умрлих од последица
пандемије шпанске грознице (1918–1919) и дизентерије
(1918) на територији општине Аранђеловац
(без података за: Босуту, Даросаву и Прогореоце)**

МЕСТО	Попис 1916.	Умрло од шпанске грознице 1918–1919.	Умрло од срдоболе 1918.	Укупно	%
Аранђеловац	1.567	13	2	15	0,96%
Бања	1.515	19	11	30	1,98%
Брезовац	1.041	14	16	30	3,07%
Буковик	1.206	25	16	41	3,4%
Венчани	1.437	26	17	43	2,99%
Врбица	1.671	32	13	45	2,69%
Вукосавци	895	23	29	52	5,81%
Гараши	805	29	42	71	8,82%

Горња Трешњевица	1.050	32	40	72	6,86%
Јеловик	687	30	27	57	8,30%
Копљаре	1.105	19		19	1,72%
Мисача	553	10	3	13	2,35%
Орашац	1.488	26	22	48	3,23%
Раниловић	1.282	21	3	24	1,87%
Стојник	1.206	21		21	1,74%
Тулеш	669	16	4	20	2,99%
УКУПНО	18.17 узорак 87%	356 371 ¹³²	245	601 (616) ¹³³	3,31% (3,39%) ¹³⁴

У овом случају, због раније доследности уписа пнеумоније, као и већег броја смрти од ње на почетку године, могли бисмо да претпоставимо да се иза ње и 1919. крије пандемијска болест. Сходно томе, намеће се закључак да је Стојник био погођен трећим таласом пандемије више од других села у аранђеловачком крају. То је и очекивано стање, будући да је други мортални талас овде био знатно блажи него у окружењу (15 упокојених – 1,24%), тако да није створен колективни имунитет на основу масовног прокужавања, те је у трећем таласу преминуло додатних 0,5% у односу на број становника по попису из 1916. године.

Резиме

По свему судећи, на узоркованом делу територије општине Аранђеловац светска пандемија је однела 371 живот, што представља 2,04% становништва пописаног 1916. године, док је од срдоболе умрло 245 житеља, односно 1,35%. Могло би да се претпостави да је део упокојених, за које је као узрок смрти уписана дизентерија, нарочито у

¹³² Најмање, са страдалим од „непознате болести“.

¹³³ Са страдалим од „непознате болести“.

¹³⁴ Са страдалим од „непознате болести“.

удаљенијим селима, страдао од шпанске грознице, али да појава те нове болести није регистрована на време. У сваком случају, у току последња четири месеца 1918. године, општина Аранђеловац је од последица две епидемије, једне светске и једне локалне, изгубила скоро 3,4% становништва пописаног 1916. године.

Свеукупно гледано, у току епидемије дизентерије и пандемије шпанског вируса, најтеже је прошло село Гараши, у којем су две епидемијске болести однеле животе 8,82% сељана, а потом Јеловик са жртвом од 8,30%. Најмање жртава је било у самом Аранђеловцу, где је са само две жртве дизентерије укупан губитак изазван од стране две епидемије био 0,96%.

Последице пандемије шпанске грознице у Трстеничком срезу, у центру Шумадије, у Крагујевцу и Аранђеловцу, биле су веће него на источнијим територијама које су се налазиле у оквиру бугарске окупационе зоне, на територији Зајечарског, Бољевачког и Алексиначког среза, као и Ћуприје и узоркованих села око Књажевца и околине Пожаревца. Међутим, у оквирима аустроугарског гувернмана налазио се и Смедеревски округ, где је у два среза, за које постоје сачуване и доступне књиге умрлих, уочена мања смртност, чак мања него на суседној територији околине Пожаревца из бугарске окупационе зоне.

У СМЕДЕРЕВСКОМ ОКРУГУ¹³⁵

На своме ослободилачком путу од Солунског фронта ка северу Србије, коњичка претходница српско-француских трупа је 28. октобра, рано ујутру, ушла у Велику Плану. Истога дана, непријатељ је напустио Смедеревску Паланку и Крњево. До вечери се претходница Моравске дивизије нашла у Паланци, а ујутру 30. октобра и у Смедереву. Убрзо су за српским јединицама кроз

¹³⁵ На основу: Кривошејев, 2021в.

Смедерево прошле и француске формације. Забележено је да је већи број Француза био болестан и смештен на болничко лечење. Француски лекар др Готје забележио је да француски војници у Смедереву „не преболеше тешке бољке већ кости оставише овде“.¹³⁶ Њих 13 је преминуло убрзо по пријему у болницу, а потом још педесетак. За већину је као узрок смрти уписано: „mort des suites de maladie contractée en service“ (умро од болести добијене током службовања). Иза овакве бирократски уопштене констатације углавном се скривао шпански грип.

Поред српске цивилне и војне болнице у Смедереву, у две школске зграде, од друге половине новембра била је стационарна и француска војна амбуланта. У њој је радио и мајор др Албер Гитон, који је касније, 4. фебруара 1919. године, и сам подлегао зарази, у Новом Саду, где је средином јануара 1919. године релоцирана његова санитетска јединица. А у Смедереву је преминуо капетан Хомер Фолкс (*Homer Folks*), организатор достављања помоћи америчког Црвеног крста који је овде формирао своју болницу. Он је умро 22. фебруара 1919, после једнонедељне борбе са тешком упалом плућа.¹³⁷

Војна болница је оформљена и у Паланци. Како је већ наглашено, у извештају о њеном стању, упућеном 6/19. новембра 1918. године, пише да је на лечење примљено више од 300 болесних и рањених, махом оних који су неопорављени отпуштени из болница на југу и идући за својим јединицама, стигли до обале Дунава, где су масовно умирали. Такође је извештено да је ту стационаран и већи број повратника из аустроугарског ропства, са gripom и запаљењем плућа, који такође подлежу болести. Забележено је и да грип са запаљењем плућа и срдобоља владају и међу грађанима.¹³⁸

¹³⁶ Дукић, 2010: 60–70.

¹³⁷ Лазих, 2018: 524–532.

¹³⁸ Станојевић, 1938.

Други, смртоносни талас шпанске грознице појавио се на територији Србије крајем септембра (по грегоријанском календару). По свему судећи, врло брзо је, ширећи се вероватно из Београда, стигао до територије Смедеревског округа. Прве преминуле од последица које би могле да се припишу пандемији, ту уочавамо већ крајем септембра и почетком октобра, прво у Баничини (ако апстрахујемо ране смрти у Селевцу), а потом у Кусатку, Крњеву и Милошевцу, а од друге недеље октобра, када умирање постаје учесталије, и у другим насељима округа.¹³⁹

Тако се по смедеревском окружењу пандемијска болест шири две до три недеље пре доласка ослободилаца, а за њима и ослобођених интернираца, али у доскорашњим локалним истраживањима она није била препозната као веома мортална. Томе је допринела чињеница да у околностима када становништво масовно умире, најчешће без лекарског надзора, свештеници, којих је мало, као и родбина која неретко са закашњењем пријављује смрт својих блиских, не препознаје нову, непознату болест као узрок смрти. Зато, док у исто време свуда у свету, као и на околним територијама, становништво масовно умире од последица светске пандемије, у овом делу Србије у књигама умрлих се као узрок смрти уписују неке познате болести. Најчешће је то *запаљење плућа*, које је, како је у више наврата наглашено, била најчешћа фатална компликација шпанске грознице. Неретко се наилази и на уписе неких других, познатих болести, попут *трипа*, што шпанска грозница и јесте била, и *великог кашља*; снажан кашаљ је био један од изражених симптома. Некада се као узрок уписује и уопштена компликација: *врућница*, па и *назоб*. Неретко се уписује и *непозната болест*, а има и примера да се актуелна болест меша са неком другом, познатијом, за коју се зна да односи бројне животе, попут *тифуса*. А у појединим парохијама се среће и конкретан упис *шпанска грозница*, некада директно, а не-

¹³⁹ Видети даље, анализе уписа у књиге умрлих.

када са двојном одредницом: *зайаљење плућа – шпанска грозница* и *трип – шпанска грозница*.

Смедеревски округ, у којем је 1910. било пописано 143.216, а 1916. године 117.257 становника, био је подељен на три среза: Смедеревски, Паланачки и Великоорашки.¹⁴⁰ У актуелном тренутку истраживачима су доступне матичне књиге умрлих из парохија цркава у Паланци, Ратарима, Церовцу, Селевцу, Кусатку, Баничини, Великој Плани, Крњеву, Лзовику и Новом Ацбеговцу (данас Ново Село). Парохије првих шест цркава су се налазиле у оквиру Паланачког, а остале у оквиру Великоорашког среза. Према попису из 1916. године, у седамнаест насеља која су припадала овим парохијама живело је 45.956 становника, тако да анализирана територија представља узорак од 39% у односу на цео округ. Осам насеља Паланачког среза представљају узорак среза од 47%, а девет насеља Великоорашког среза узорак од 66%.

Последице пандемије у Паланачком срезу

Са територије Паланачког среза су сачуване и у Историјском архиву Смедеревске Паланке истраживачима доступне црквене матичне књиге умрлих из Паланке, Ратара, Церовца, Селевца, Кусадка и Баничине. У оквиру ових шест парохија налазило се осам обрађених насељених места.

Анализа уноса узрока смрти из књиге умрлих из *цркве у Паланци, Храма Светиої Преображења Господњеї*¹⁴¹, указује на више претходно наведених чињеница. Иако се у њој шпанска грозница експлицитно не наводи, уочава се да је масовно умирање почело управо у време удара другог таласа пандемије а пре ослобођења. У Паланци су, поред цивилног становништва, умирали и српски

¹⁴⁰ Ortsverzeichnis, 1917.

¹⁴¹ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве паланачке, храма Светиої Преображења Господњеї, за уписивање умрлих за период 1915–1924.*

и француски војници и интернирци који су се по распуштању логора враћали својим кућама. Међу њима је било и странаца.

Књигу умрлих цркве у Паланци је веома уредно и ажурно водио парох Јерем.(ија) Станковић. У њу су уписивани покојници из Паланке и села Мала Плана и Водице. Током целе 1916. године уписано је 125 упокојених, наредне 1917. њих 89, а у пандемијској 1918. години – 226. Од тога броја, 80 људи се упокојило у првих девет месеци, а 146 током последња три месеца, што недвосмислено указује на присуство светске пандемије у паланачкој парохији. Током трајања морталног удара пандемије, парох Станковић у рубрику *узрок смрти* ниједном није уписао шпанску грозницу, или било који други синонимни израз са префиксом шпанска/ски, али је констатовао масовно умирање од *запаљења плућа*.

Почетак масовног умирања уочава се више од две недеље пре ослобођења, крајем септембра (по јулијанском календару). У наредне три недеље, десет становника Паланке умире од запаљења плућа, углавном код својих кућа, а од 20. октобра (2. новембра) број умрлих се нагло повећава, пошто у паланачкој болници масовно умиру људи са стране.

Од 146 особа које су се упокојиле током последња три месеца 1918. године, *запаљење плућа* је уписано као узрок смрти за 117 упокојених. Од тог броја, 29 покојника су били парохијани: 18 из Паланке, 9 из Мале Плана и 2 из Водице. Остали упокојени су били војници, 36 српских и један француски, као и ослобођени заробљеници, њих 51. Они су на повратку из различитих логора стигли до Паланке и умрли у паланачкој болници. Међу њима су била и два Италијана и четири Руса.

Сачувана је, такође, и књига умрлих из *Цркве Рођења Пресвете Богородице у Глибовцу*,¹⁴² селу чији се атар ослања на Паланку. На територији парохије ове цркве за 1917. годину уписано је 27

¹⁴² Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве Глибовачке, храма Рођења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1910 – 1935.*

упокојених, а у пандемијској 1918. њих 64. Двадесет две особе су умрле до средине августа. Од тада па до средине октобра нема забележених смртних случајева, да би од тада до краја године умрле 42 особе. Скоро сви упокојени су били из Глибовца, а забележен је један смртни случај Глибовчанина умрлог у Придворици, и једног сељана Кусатка, умрлог у том селу.

И ову књигу је веома уредно водио парох паланачки Јеремија Станковић, не уписујући појам који експлицитно указује на шпанску грозницу, већ, као и у Паланци – *запаљење плућа*. Током октобра регистровао је седам смртних случајева услед тог узрока. У новембру вођење књиге преузима глибовачки парох Милан Павловић (вратио се из инернације?), који у том месецу уписује 20, а у децембру две смрти са истим узроком. Од краја године, и почетком наредне, за све остале упокојене је као узрок уписивано – *природна смрт*. Тако је у овој парохији запаљење плућа, иза којег се вероватно крије шпанска грозница, за око два месеца однело 29 живота.

Доступна је и *Књига цркве у Рајшарима, посвећене Усијењу Пресвете Богородице*,¹⁴³ у којој се шпанска грозница такође не помиње. На територији ове парохије, која се налази западно од Глибовца, током 1916. регистрован је 61 смртни случај, у наредној 1917. години 45, да би у пандемијској 1918. у њу било уписано 117 упокојених, од којих је 78 умрло током последња четири, а 52 током последња три месеца. Овај податак указује да се повећана смртност учача већ од септембра, када се упокојило 26 мештана. Већина њих је умрла од срдоболе, која је почела да хара још средином августа (по јулијанском календару).¹⁴⁴ До краја тога месеца она је била узрок 10 смртних случајева, а током септембра од ње је умрло 26 парохијана.

¹⁴³ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве рајшарске, храма Усијења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1905–1924.*

¹⁴⁴ Локалне епидемије срдоболе су се, пре налета другог таласа шпанске грознице, током лета и на почетку јесени појављивале у различитим местима широм Србије, понекад и са великом смртношћу.

Смрт од срдобоље је настављена и током октобра, када је ова болест однела још 15 живота, али током тог месеца почиње и чешће умирање од *запаљења плућа*, вероватно услед компликација шпанске грознице. Први смртни случај са овим узроком је регистрован 7/20. октобра, и до краја месеца (по јулијанском календару) пнеумонија је однела укупно 8 живота. Током новембра и децембра запаљење плућа је однело још 15 живота, срдобоља још 2, а појављује се и регистровање смрти од тифуса од којег је страдало 6 сељана.

Тако је у Ратарима, од пред крај лета до краја 1918. године срдобоља однела укупно 53 живота, запаљење плућа 23, а тифус 8. За умрле од запаљења плућа бисмо са великом сигурношћу могли да претпоставимо да су били жртве пандемијске болести, а реално је да се претпостави да је од ње страдала и покоја особа за коју је као узрок смрти уписана срдобоља, могуће и тифус.

За разлику од претходно наведених парохија, смртност у *парохији цркве у Церовцу*¹⁴⁵ је, под условом да су књиге умрлих вођене ажурно, била осетно мања. Ту се током 1916. упокојило 72 парохијана, наредне 1917. године 62, а 1918, када је избила пандемија, нешто више – 89, од тога 26 у последња три месеца. У књизи умрлих из ове парохије, у рубрици узрока смрти нема помена ни шпанске болести ни запаљења плућа, али има *срдобоље*, која се јавља још у августу. Она је до краја 1918. године била узрок смрти 24 особе. Можемо да претпоставимо да се и иза неких од ових уписа крије покоја смрт од непрепознате пандемијске болести, која је, по свему судећи, у већој мери заобишла церовачку парохију. Под условом да у уписима није било већих неажурности (?!).

За разлику од претходно наведених парохија, у Селевцу, као и у даље анализираним селима, шпанска грозница се појављује као експлицитно наведен узрок смрти, али се уз њу наводе и други узроци који би могли да се повежу са њом.

¹⁴⁵ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве церовачке, храма Свѣтѣи Духа, за уписивање умрлих за период 1913–1932.*

Селевац се налази северно од Паланке, на путу ка Смедереву. На територији *парохије селевачке, Храма Силаска Светиої Духа*,¹⁴⁶ током 1917. умрла је 121 особа, а у 1918. години 225, од чега 137 током последња четири месеца.

У Селевцу су 26. и 27. августа (8. и 9. септембра) регистровани случајеви смрти од запаљења плућа, за које не може да се тврди да су последица пандемије. Уколико јесу, то би била прва регистрована појава пандемије на тлу Србије током другог таласа. У наредне три недеље, до 28. септембра / 11. октобра, ова болест је била узрок 12 смртних случајева, да би се 1/14. октобра појавио и први двојни упис: *запаљење плућа (шпанска грозница)*. Умирање од тада постаје свакодневно, уз смењивање час једног, час другог облика писања узрока смрти, с тим што двојни назив преовлађује.

Од 1/14. октобра до краја године, *запаљење плућа* је било узрок смрти 26 особа преминулих у Селевцу, с тим што је за једнога било уписано да је био из Доброг Дола – Ћиће. Ако урачунамо и смртне случајеве са овим уписом из претходног периода, од 26. августа / 8. септембра, од када почиње повећано умирање, запаљење плућа је било узрок смрти 38 парохијана.

Са друге стране, двојни упис (*запаљење плућа – шпанска грозница*) је регистрован код 53 смртна случаја. Сви су се упокојили у Селевцу, с тим што је по један упокојени „претежно живео“ у Добром Долу, Михаиловцу, Врбовцу, Азањи, Кусатку и Голобаку, а троје у Великој Крсни. Поред тога, за једну особу из Селевца, која је 14/27. новембра умрла у Крагујевцу, као узрок смрти је уписано: *шпанска грозница – трип*.

Сходно наведеним чињеницама, могли бисмо да претпоставимо да је светска пандемија у Селевцу однела животе 92 парохијана, уз ограду да поједини смртни случајеви са уписом *запаљење плућа* не морају да буду повезани са њом.

¹⁴⁶ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве селевачке, храма Силаска Светиої Духа, за уписивање умрлих за период 191–19??*.

Кусатак, одакле је једна особа упокојена у Селевцу и једна у Глибовцу, имао је своју црквену парохију при Храму Светог арханђела Гаврила. И у *Књизи цркве кусаџачке, храма Светиої Арханђела Гаврила*¹⁴⁷ наилази се на упис узрока смрти *шпанска грозница*. У њој је 1916. уписано 96 смртних случајева, 1917. године 125, а 1918 – 149, од тога 95 током последња три месеца, што указује на знатно повећану смртност у време морталног другог таласа пандемије. У овој парохији је током лета уочено неколико смртних случајева са узроком „непозната болест“. Потом, од краја септембра, више људи умире од „срдоболе“ (9 упокојених), „тифуса“ (8 упокојених) и „дечје болести“ (5 упокојених), да би релативно касно, тек од 13/26. новембра почела да се као узрок смрти уписује и *шпанска грозница*. Од тада до краја године нема више уписа срдоболе и тифуса, среће се још пет смртних случајева услед дечје болести, док шпанска грозница односи 33 живота. Нагли прекид уношења срдоболе и тифуса као узрока смрти, уочен са почетком уписа смртних случајева од шпанске грознице наводи на претпоставку да се иза дела страдања од ових болести могу крити жртве пандемије.

На могућност да на самом почетку масовног умирања пандемијска болест није била препозната, и да су свештеници, али и родбина која је пријављивала смртне случајеве, сматрали да је узрок смрти нека одраније позната болест за коју се знало да иза себе оставља велике поморе, указује и пример парохије баничинске. У *Књигу цркве баничинске, храма Светиої Арханђела Гаврила*¹⁴⁸ свештеник А. Илић је уписивао упокојене из Баничине и суседног Мраморца. Од почетка 1918. до краја јануара 1919. у овој књизи је уписано 104 упокојена, од којих је 32 умрло до краја ав-

¹⁴⁷ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве кусаџачке, храма Светиої Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1915–1927.*

¹⁴⁸ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве баничинске, храма Светиої Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1914–1921.*

густа; између осталог, по двоје у јуну, јулу и августу. Масовније умирање је почело 11/24. септембра и до краја јануара упокојиле су се 72 особе, с тим што парох Илић за разлоге масовног умирања користи појмове *назев*, *шпанска грозница* и *маларија*. По свему судећи, појам назев му је био уобичајен и раније. Од почетка 1918. године па до почетка масовног умирања, од 32 покојника, половина је умрла од назева, и то и у мају, јуну, јулу и августу.

Од почетка масовног умирања 11/24. септембра, а што је, после Селевца, најранији до сада забележени почетак масовног умирања у Србији у време другог таласа шпанске грознице, до краја тог месеца *назев* је однео шест живота. Током октобра још три особе су умрле од назева, а једна од некакве *енглеске болести* (можда погрешна интерпретација новог појма *шпанска болест*?!). Умирање од назева је настављено и у новембру, када је он био узрок 22 смрти, али тада се региструје и пет смртних случајева од *шпанске грознице*, као и десет од *маларије*. У децембру (када нема комараца као преносника!?) маларија односи један, а шпанска грозница осам живота, док у јануару пет особа умире од *назев*.

Смртност у баничинској парохији крајем 1918. године

	маларија	шпанска грозница	назев	укупно
Баничина	6	7	32	45
Мраморац	5	5	5	15
	11	12	37	60

Овакво атипично именовање узрока смрти од стране свештеника, коме је и пре појаве пандемије назев био главни узрок умирања парохијана, знатно отежава препознавање последица

пандемије која није заобишла ни ову парохију. Остаје отворено питање да ли упокојене од све три наведене болести, од септембра, треба убројати у жртве пандемије, што би указало на 60 жртава, или будући да је током октобра смртност била релативно ниска, евентуалне жртве пандемије треба бројати тек од новембра, по чему би она усмртила 51 особу (?!). Такође је остала непознаница и да ли бисмо могли да за поједине умрле од назеба током лета 1918. године претпоставимо да су били жртве првог пандемијског таласа (?!).

У досадашњој разради презентоване су анализе смртности у насељима која су припадала територији Паланачког (Јесеничког) среза, са средиштем у Паланци. У осам насеља за која имамо релативно прихватљиве податке живело је 23.497 становника, односно око 47% од 48.294 пописаних 1916. године. Ако претпоставимо да се иза свих претходно наведених узрока смрти у времену деловања другог таласа пандемије налази шпанска грозница, узимајући оне раније, летње и ранојесење појаве срдоболе, можемо прелиминарно да закључимо да је у овом срезу пандемија однела 273 живота, односно 1,16% становништва. Слична смртност је била и у суседном Великооорашком срезу.

Последице пандемије у Великооорашком срезу

Анализиране су књиге умрлих из четири парохије са територије Великооорашког среза: из Велике Плане, Крњева, Лозовика и Новог Ацбеговца. Овим парохијама је припадало девет насељених места.

Из *Цркве Покајнице (Храм Светој Оца Николе) у Великој Плани* сачуване су две различите црквене књиге умрлих,¹⁴⁹ у које су упокојени уписивани током 1918. године. Вероватно је

¹⁴⁹ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве великопланске, храма Светој Оца Николе (Покајница), за уписивање умрлих бр. 1 и Књига цркве великопланске, храма Светој Оца Николе (Покајница), за уписивање умрлих бр. 2.*

реч о две потпарохије (?). Анализа прве књиге је указала да је на конкретном делу парохије 1916. године умрло 46, 1917. године 53, а 1918. године 63 парохијана, од чега 19 у последња три месеца. Уписи указују да је на овој територији од јуна до почетка октобра харао тифус. Потом, у кратком периоду, од двадесетак дана, од 5/18. октобра до 24. октобра / 6. новембра појављује се *шпанска грозница* која односи седам живота. Она се даље не помиње, али је до краја године тифус однео још четири живота. Слична ситуација се уочава и у другој књизи, чији уписи указују на пет жртава *шпанске грознице*.

Ако би се овим уписима поклонило поверење, светска пандемија је у Великој Плани однела 12 живота,¹⁵⁰ а укупна смртност у пандемијској години је била за око 20% већа од смртности током претходне године.

Северно од Велике Плана налази се Милошевац, где је ситуација била знатно другачија. Током 1916. године на територији *парохије Цркве Рођења Пресвете Богородице у Милошевицу*¹⁵¹ је умрло 94 мештана; наредне 1917. њих 92; за 1918. годину уписан је 141 смртни случај (од тога 57 у последња три месеца, што указује на присуство епидемијског удара). Масовно умирање је почело 22. септембра / 5. октобра 1918. године. У наредних недељу дана, шест парохијана је преминуло од *запаљења плућа*, а од 30. септембра / 13. октобра појављује се као узрок смрти *шпанска грозница*, уз наставак уписа и *запаљења плућа*, али и са појединачним уписима *назеба*, *фрија* и *великој кашља*. Ако бисмо претпоставили да се иза свих ових смртних случајева крије пандемијска болест, можемо да закључимо да је у милошевачкој парохији она однела 45 живота. Овој парохији су

¹⁵⁰ С тим да је могуће да се претпостави да би и поједини упокојени, за које је као узрок смрти уписан тифус, могле бити погрешно регистроване жртве светске пандемије.

¹⁵¹ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве милошевачке, храма Рођења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих (?)*.

припадала два села, Милошевац и Трнавча. У Милошевцу је страдало 30 сељана: од запаљења плућа 27 и по један од шпанске грознице, назеба и великог кашља, а у Трнавчи 15: од запаљења плућа 10, од грипа двоје и по једно од шпанске грознице, назеба и великог кашља.

Снажнији епидемијски удар је регистрован и у *парохији Цркве Светио великомученика Георгија у селу Крњево*.¹⁵² У овом селу је 1917. регистровано 75 смртних случајева, а наредне године 118, од чега више од пола, 65 у последња три месеца. Почетак масовнијег умирања се уочава 18. септембра / 1. октобра, када је забележена смрт услед запаљења плућа. До краја године у овом селу је од узрока који би могли да укажу на последице пандемије умрла 31 особа. *Запаљење плућа* је уписано као узрок смрти 11 упокојених парохијана, *шпанска грозница* за 10, двојни упис *грип* – *шпанска грозница* за једнога, а само *грип* за девет.

Повећана смртност је регистрована и у *парохији Цркве Светиш апостола Петра и Павла у Лозовику*.¹⁵³ Током првих девет месеци 1918. године, од свих узрока умро је 121 парохијан из Лозовика и Сараораца, а током последња три месеца још 115. Још током септембра регистрована су четири смртна случаја од некакве *непознате болести*; од 27. септембра / 10. октобра почело је чешће умирање од *плућне болести* и *запаљења плућа*; од друге половине октобра учестали су и уписи *тифус* и *непозната болест*, спорадично и упис *врућица* (грозница). Ти узроци смрти, међу којима нема ни једног уписа шпанске грознице, а који би евентуално могли да се повежу са пандемијом, однели су 95 живота.

¹⁵² Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве крњевске, храма Светио великомученика Георгија, за уписивање умрлих (?)*.

¹⁵³ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве лозовичке, храма Светиш Апостола Петра и Павла, за уписивање умрлих (?)*.

Смртност у лозовичкој парохији крајем 1918. године

	запаљење плућа	тифус	непозната болест	врућица	укупно
Лозовик	14	43	14	4	75
Сараорци	3	11	6	0	20
	17	54	20	4	95

За разлику од црквене књиге парохије цркве у Лозовику, *шпанска грозница* се, уз *непознату болест*, често спомиње као узрок смрти у парохији коју су чинила села Стари и Нови Аџбеговац (данас: Старо и Ново Село).¹⁵⁴ Сачувана матична књига умрлих из ове парохије је вођена веома неажурно. Уписи из 1918. године су на више места прекидани да би се уписали страдали из претходних година, понекад и у дужем низу. Стиче се утисак да књига није вођена неко време, те да су уписи ретроактивно ажурирани, онако како су добијане накнадне информације.

Анализа уписа из 1918. године указује да је до 22. августа / 4. септембра књигу умрлих водио Ј. С. Дамљановић, а од 3/16. новембра Жив. С Величковић. У интересу од месец и по дана није било уписа, сем што су накнадно, крајем новембра и почетком наредне године, ретроактивно уписане смрти две особе умрле 11/24. октобра (од *непознате болести*) и 30. октобра / 12. новембра (од *врућице*).

Имајући у виду да је масовно умирање у другим насељима у окружењу почело неколико недеља раније, можемо да претпоставимо да смрти на самом почетку морталног удара другог таласа пандемије нису регистроване (?).

Од 3. новембра до краја месеца умрло је 30 особа, а током децембра још шест, рачунајући и поменути ретроактиван упис; то је 37 особа. Током прва три месеца наредне 1919. године умрло је

¹⁵⁴ Историјски архив Смедеревске Паланке: *Књига цркве новоселске, храма Светиој Георгија, за уписивање умрлих (?)*.

још 17 особа (рачунајући други поменути ретроактивни упис). По свему судећи, иза већине смртних случајева стоји пандемијска болест. За 39 смртних случајева би могло да се претпостави да су узроковани шпанском грозницом, с тим што жртве из октобра и прве половине новембра нису регистроване.

Смртност у ацбеговачкој парохији крајем 1918. године

	Шпанска грозница	Непозната болест	Сродни узроци	
Стари А.	5	10		15
Нови А.	5	17	2	24
	10	27	2	39

Сам ток масовног умирања указује да се пандемија вероватно појавила крајем септембра (по грегоријанском календару), да је врхунац достигла у новембру, те да је престала у децембру. Могуће да је и трећи талас имао мање последице. Стопа смртности током зимских месеци 1919. није била велика и тешко је закључити узроке смрти пошто нема пуно уписа шпанске грознице, а за више од пола смртних случајева као узрок је уписана непозната болест.

Током јесени 1918, ситуација је била нешто другачија. За десет смртних случајева је као узрок уписана *шпанска грозница* (једном у виду *шпанска болест*, а једном *шпански грип*), у 27 случајева *непозната болест*, а по једном се срећу и *запаљење плућа* и *врућица*. Како непозната болест односи животе управо у време морталног удара пандемије, не би требало да буде сумње да иза већине смртних случајева приписаних њој стоји управо шпанска грозница.

У девет насеља Великоорашког среза за које постоје доступни подаци, 1916. године је живело 22.459 становника, што представља узорак од 65,65% у односу на 34.210 становника среза. Ако претпо-

ставимо да се иза свих претходно наведених узрока смрти у времену деловања другог таласа пандемије налази шпанска грозница, пандемијска болест је у узоркованим насељима однела 235 живота, што представља 1,05% у односу на број становника 1916. године.

Резиме

При истраживању смртности од последица светске пандемије шпанске грознице на територији Смедеревског округа, анализирано је укупно 17 насељених места из два од три окружна среза, Паланачког и Великоорашког, на узорцима од по око 50%, док за Смедеревски срез у овој фази истраживања нису добијени доступни релевантни извори – матичне књиге умрлих.

Истраживања су указала да су у смедеревском крају од последица светске пандемије, поред локалних цивила, умирали и војници, српски и француски, као и ослобођени ратни заробљеници и интернирци, које је болест спречила да стигну до својих завичаја.

У осам насеља Паланачког среза за која имамо релативно прихватљиве податке, живело је 23.497 становника. Ако претпоставимо да се иза свих претходно наведених узрока смрти у времену деловања другог таласа пандемије налази шпанска грозница, можемо прелиминарно да закључимо да је у узоркованим насељима пандемија однела 273 живота, односно 1,16% становништва.

Слична смртност је била и у суседном Великоорашком срезу. У девет насеља овога среза живело је 22.459 становника, тако да претпостављених 235 жртава пандемије представља 1,05% становника.

Укупан број преминулих од претпостављених последица пандемије у 17 насеља из два среза Смедеревског округа је 508 особа, односно 1,10% становништва, што је скоро три пута мање од установљеног просека за целу Србију (око 3%), а у оквиру просека смртних последица у Европи.

Обрађени узорак од 17 насеља, са 46.956 становника, представља 39% целог Смедеревског округа, који је према попису из 1916. године имао 117.257 становника. Ако претпоставимо да се утврђени проценат смртности од 1,1% може применити на цео округ, долазимо до прелиминарног закључка да је у њему светска пандемија однела животе око 1.300 житеља.

На територији западне Србије смртност од последица велике пандемије била је знатно већа. Најдрастичнији пример уочен је на територији Азбуковице – шире околине Љубовије, општине на реци Дрини, са израженим брдско-планинским залеђем.

У ЧАЧКУ

Детаљне, засебне анализе последица пандемије шпанске грознице у широј околини Чачка за сада нису реализоване, али се зато колега Мирослав Пулетић у свом раду *Животи у Чачку после Величкој рати* релативно детаљније осврнуо на жртве пандемијске болести из самог Чачка и непосредне околине која је припадала парохији чачанске Цркве Светог Вазнесења. Информације из књига умрлих ове цркве допуњавао је и протоколима из чачанске болнице.¹⁵⁵

Наведена истраживања су указала да је од 25. октобра 1918. године, када у Чачку почиње масовно умирање, па до краја 1920. године регистровано укупно 711 преминулих, од којих се њих 269 упокојило од последица пандемијске болести. Као што је и очекивано, највећа смртност била је током другог таласа пандемије, од наведеног датума почетка до краја 1918. Током тог периода умрло је укупно 236 парохијана, а шпанска грозница је била узрок смрти њих 206 (87%). Већ током 1919. године број умрлих од шпанске грознице опада, тако да је од укупно 200 премину-

¹⁵⁵ Пулетић, 2021.

лих од ове болести страдала 31 особа (15,5%). Наредне године, од укупно 275 преминулих њих 32 (11,6%) су били жртве шпанске грознице. Како видимо, четврти талас пандемије је и овде био морталнији од трећег, али врло мало, међутим, будући да нису посебно регистроване жртве са краја јесени 1919, није немогуће да је разлика и осетно већа (!?).

У АЗБУКОВИЦИ

Ратне жртве у Азбуковици је делимично утврдио локални хроничар Милан С. Младеновић.¹⁵⁶ Он је у својој књизи о жртвама различитих епидемија приложио дугачак списак Азбуковчана страдалих током ратних година, разврстан по селима, с тим што је тај попис вишеструко селективан. Са једне стране, многи упокојени су изостављени из потпуно објективних разлога, услед недостатка сачуваних матичних књига умрлих из појединих парохиа, било у целини, било за одређене године. Из ратних година 1914–1918. нису сачуване матичне књиге са подацима за села: Горња Трешњица, Грчић, Горње Кошље, Селанац, Рујевац, Црнча, Узовница, Велика Река, Гуњаци, Царина, Пецка и др. За Драгодол су сачуване књиге закључно са 1915, тако да жртве епидемије из 1918. године не могу да се квантификују, док су протоколи за Љубовију сачувани од 1916, те број жртава епидемије тифуса из 1915. године остаје непознат.

Друга одлика селективности приступа у припреми списка жртава везана је за чињеницу да је аутор на основу података из матичних канцеларија циљано регистровао само пострадале у епидемијама током ратног периода 1914–1918. године, без пописа страдалих од других узрока, не само ратних, већ и болести које нису епидемијског карактера, али и ту уз извесне недоследности.

¹⁵⁶ Младеновић, 2015.

Са једне стране, регистроване су и жртве великих богиња из времена пре почетка рата, са краја 1913. и почетка 1914. године. Са друге стране, пописани су у бројни умрли услед „јектике“, па и они умрли после рата, 1920. године, мада туберкулоза генерално не спада у епидемијске болести. Са треће стране, уз нерегистроване жртве неепидемијских болести, нису пописани ни умрли услед упале плућа, која самостално није епидемијска болест, али је била честа мортална компликација шпанске грознице.

Поред наведених болести (велике богиње и туберкулоза), у списковима се налазе и умрли од шарлаха, углавном, али не и искључиво страдали током јесени 1915. Наравно, пописани су умрли од тифуса (уз ретко навођење конкретне врсте), и то не само током епидемије из прве половине 1915, већ и они умрли током 1913. и 1914, па и касније, током 1916. и 1917, када самостална појава трбушног тифуса није имала изражене епидемијске одлике.

Међу пописанима се налазе и бројне жртве пандемије шпанске грознице са краја 1918. године, с тим што се уочава и једна административна техничка погрешка, вероватно настала приликом скопирања преноса информација у матичарску дигиталну форму. За двадесетдвогодишњу Николић Алексе Катуну из Доњих Кошаља, која је умрла од шпанске грознице, као година смрти је уписана 1917, када ни такво име болести, нити сама болест нису постојали. Иста претпоставка би могла да се изнесе и за осмогодишњег Милосава Арсеновића, за кога је уписано да је од шпанске грознице умро 15. јуна 1918. године. Било је то време када је први летњи талас пандемије, знатно блажи, али ипак са спорадичним леталним исходима, могао да стигне до српских села, али назив болести још није био дефинисан.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Слична административна техничка омашка је регистрована и за Ђурђију Јеремић из Вртиглаве код Мионице, за коју је убележено да је од шпанске грознице умрла 9. марта 1918, када болест још није регистрована нигде у Европи, као и за Петровић Станимира (умро 15. априла 1918), вероватно и за Матијевић Мијаила (15. јуна), а могуће и за Радовановић Саву (24. августа) и Стојановић Стану (5. септембар); видети Радојчић, 2020б, 23.

Са друге стране, могуће је да грешке и нису административне природе, настале

Последице пандемије шпанске грознице у делу Азбуковице

СЕЛО / СЕЛА	Бр. становника 1916.	Умрли од шпанске грознице	%
Дрлаче	146	19	13,01%
Леовић	644	50	7,76%
Горња Буковица, Цапарић и Врхпоље	1.791	266	14,85%
Доња Буковица, Берловине, Дубоко и Поднемић	1.110	94	8,47%
Савковић и Торник	678	49	7,23%
Горња Оровица	787	75	9,53%
Доња Оровица	530	51	9,62%
Горња Љубовиђа	676	43	6,36%
Доња Љубовиђа	854	37	4,33%
Постења	607	3	0,49%
Грачаница	609	27	4,43%
Доње Кошље	574	20	3,50%
Љубовија	173	2	1,16%
Лоњин	218	25	11,47%
Читлук	642	52	8,10%
	10.571	813	7,69%

Анализа уписа упокојених од шпанске грознице указује да је други, мортални талас светске пандемије у брдско-планинске пределе Азбуковице стигао пре доласка српске војске, средином октобра, негде пре, негде касније, и да се у већини села

недавно, при дигитализацији, већ изворне, из књига умрлих. На ту могућност указује наведени пример Живка Стокића из Десина, који је умро у пролеће 1917, али је његова смрт регистрована ретроактивно, годину и по дана касније, у јеку пандемије од које су умрли неки чланови његове породице, па је по аутоматизму и њему приписан исти узрок смрти.

расплинуо до краја новембра, мада је пандемија понегде своје последице остављала и у децембру 1918, као и на почетку 1919. године. Укупан број жртава са узроком *шпанска грозница*, по наведеном попису, у селима за која постоје расположиве информације, јесте 813.

Када се подаци добијени анализом наведених спискова, којима се ипак мора прићи уз извесне ограде, упореде са подацима из пописа становништва из 1916,¹⁵⁸ уочава се да је у Азбуковици, на узорку диктираном постојањем сачуваних књига умрлих, шпанска грозница за неколико месеци однела животе 7,69% становништва. То је знатно више него на било којој до сада истраженој широј територији, не рачунајући појединачна села.

Као и у другим областима, смртност се и овде разликовала од насеља до насеља. Најмања је била у Постењу (три упокојена – 0,49%), у Љубовији су умрле две особе (1,16%), али је зато у повезаним селима Горња Буковица, Цапарић и Врхпоље умрло 266 особа, односно 14,85% становништва, што је према досадашњим истраживањима највећа утврђена смртност за појединачне парохије. А могло би да се претпостави да је смртност била и већа, будући да су из спискова на основу којих је рађена ова анализа, изостављени упокојени од запаљења плућа.

Пример Азбуковице као територије без израженог урбаног центра, указује на велику смртност од последица пандемије у забаченим брдско-планинским крајевима западне Србије. Нешто другачија слика, опет са високом стопом смртности у забаченим, руралним, осетно мањим у урбанизованијим деловима територије, забележена је у Ваљевском и Ужичком округу.

¹⁵⁸ Група аутора, 1985.

У ВАЉЕВСКОМ ОКРУГУ

За разлику од истраживања која се односе на Златиборски срез, Шајкашку област и Трстенички срез, која су рађена у претходном периоду (објављена 1985, 1995. и 2007. године), истраживања последица шпанског грипа на територији ваљевског краја, као и за шири део ужичког краја и околине Зајечара, Бољевца, Књажевца, Алексинца, Аранђеловца, Крагујевца, Пожаревца, Смедерева, Јагодине, Ћуприје и Кикинде обављена су током 2020. и 2021. године и била су инспирисана подсећањем на велику пандемију са почетка двадесетог века изазваним „великим страхом“ услед епидемије *COVID*-а.

Део резултата истраживања последица пандемије у ваљевском крају је реализован 2020. године и објављен у различитим научним часописима,¹⁵⁹ а на овим страницама је презентована њихова синтеза уз додатне аналитичке обраде. Други део истраживања, конкретно везан за територије општина Љиг и Уб, реализован је током 2021. године, наменски за ово издање.

Према попису из 1910. године, Ваљевски округ је имао 157.648 становника, а шест година касније у њему је живело 117.502 људи.¹⁶⁰ Према попису са почетка 1921. године, округ је

¹⁵⁹ Кривошејев, 2020а; 2020б; 2020в; 2021; Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020; Krivošejev and Lović Obradović, 2020; Радојчић, 2020б.

¹⁶⁰ Поповић, 2000.

имао 133.974 житеља,¹⁶¹ за 23.674 (15,02%) мање него 1910, али, услед повратка војника и интернираца за 16.472 (14,02%) више него 1916. године.

Тадашњи Ваљевски округ, као настављач некадашње Ваљевске нахије, обухватао је нешто ширу територију од данашњег округа. Састојао се од пет срезова чије границе само делимично одговарају актуелним границама општина. Централни срез је био Ваљевски. Западно од њега се налазио Подгорски, односно Каменички срез, чија територија делимично одговара територији данашње општине Осечина, а делом припада граду Ваљеву. У источном делу округа се простирао Колубарски, односно Мионички срез, са данашњим центрима у општинама Мионица, Лајковац и Љиг. Североисточно се налазио Тамнавски, односно Убски, а уз њега и Посавски срез, са седиштем у Обреновцу, чија територија данас припада Граду Београду.

Посебне, детаљне анализе књига умрлих су реализоване за цео Ваљевски срез, као и за репрезентативне узорке Каменичког, Мионичког и Убског среза. На наведеним територијама мортални талас пандемије се појавио пре доласка српске војске.

У раним поподневним часовима 17/30. октобра 1918. године, у Ваљево, који су аустроугарске јединице претходно напустиле, уз чарке са *ad hoc* формираним комитским одредом, свечано је умарширала коњичка јединица под командом мајора Ивана С. Јовановића. Грађани Ваљева су дочекали српску војску уз музику, излазећи на улице које су биле украшене заставама. Одржан је митинг, говор са балкона Окружног суда и банкет у хотелу. Следећих дана су пристизали нови одреди и сваком је приређен сличан дочек. „У сусрет се увек ишло са заставама, са музиком и песмом. Тако радости и весељу није било краја.”¹⁶² А епидемија, која се преносила капљичним путем, тако да су њеном ширењу

¹⁶¹ Краљевина Југославија, 1921.

¹⁶² Кривошејев, 2018.

и те како поговодала масовна окупљања, већ је увелико владала и у вароши и међу ослободиоцима.

Радост због доласка ослободилаца замаглила је чињеницу да је у самом Ваљеву, десетак дана раније, умро седмогодишњи Миливоје, син кафеције Драгића Ђукановића; дан раније, у приварошком селу Јасенице умро је и седамнаестогодишњи Маринко Крунић, а потом, до доласка ослободилаца, умире још 24 варошана и сељана са парохијске територије ваљевске цркве. Већини је као узрок смрти уписано *шпанска грозница* или *запаљење плућа*. Очигледно је да су грађани, међу којима је био не мали број заражених, дочекивали исто тако заражене војнике.

По свему судећи, за разлику од јужнијих делова Србије, укључујући и трстенички, бољевачки и књажевачки, као и врањски крај, где масовно умирање почиње тек по ослобођењу, у ваљевском крају, као и у ужичком, зајечарском, аранђеловачком, крагујевачком, смедеревском пожаревачком и јагодинском, шпанска грозница је била присутна и пре ослобођења,¹⁶³ а након доласка ослободилаца додатно се разбуктала и ширила новом жестином.

ЕПИДЕМИЈА У ВАЉЕВСКОМ СРЕЗУ¹⁶⁴

Ваљевски срез је био један од пет срезова Ваљевског округа. На његовој територији је, према попису из 1910. живело 36.867 житеља, 1916. године њих 27.746,¹⁶⁵ а 1921. је пописано 33.600 становника.¹⁶⁶ Срез се састојао од 14 општина са 52 насељена места.

¹⁶³ Како је већ наглашено, Ваљевка Перка Спасенић се сећала да је шпанска грозница букнула „пре него што су наши требали да дођу“ (Трајковић, 1980: 73).

¹⁶⁴ Према: Кривошејев, 2020б и Кривошејев, 2021.

¹⁶⁵ Поповић, 2000.

¹⁶⁶ Краљевина Југославија, 1921.

Сама варош Ваљево се налази у географском средишту среза, у котлини, на почетку колубарске долине, која се протеже на североисток ка Београду. Северно од Ваљева се простиру блага побрђа која ваљевски крај одвајају од равне Мачве, а јужно и западно релативно теже приступачни брдско-планински предели на обронцима ваљевских планина. Сходно томе, среска територија донекле подсећа на територију Трстеничког среза, с тим што је сам срески центар био и окружни центар, што је подразумевало нешто виши ниво урбанизације.

Као што је у више наврата наглашавано, последице шпанске грознице у ваљевском крају је језгровито, у неколико реченица, описала Перка Спасенић: „Пре него што су наши требали да дођу завладала је шпанска грозница у толикој мери да је по троје-четворо у кући умирало од ње, па и цела породица. Лека нема. Швабе се повлаче. Дотле су нас њихови лекари свесрдно лечили. Ја сам ишла у апотеку да питам шта да радим са комшилуком. Они ми кажу: само чорба, црно вино, липов чај и аспирин. /.../ У појединим кућама је шпанска грозница трајала по целу зиму. Почела је у лето 1918. године и они који су је први добили пролазили су боље јер су јели лубенице и прали главу хладном водом. Обично се крв отварала на нос и онда је бивало лакше, температура спада. Онима којима се није крв отворила, обично је силазило у плућа и они су умирали или одмах или касније, па чак и у пролеће од туберкулозе.“¹⁶⁷

Иако су у поменутом извору наведене све кључне фазе развоја пандемије, од прве, бенигније појаве, преко ударног морталног таласа, до деловања накнадних „репова“, он не садржи податке о броју преминулих. Главни историјски извори који омогућавају да се дође до тих информација су црквене књиге умрлих

У овом потпоглављу су анализиране смртне последице од пандемије шпанске грознице регистроване у уписима у десет књига умрлих из цркава којима је гравитирало 51 насеље. Од 52

¹⁶⁷ Трајковић, 1980.

среска насеља једино недостају подаци за Словац, који је припадао парохији Маркове цркве са територије данашње лајковачке општине. Али Словац је било село са 278 становника, што је представљало 1% становништва Ваљевског среза, тако да је и без њега обрађени узорак скоро апсолутан.

Територија парохије цркве у Ваљеву

Парохији ваљевске цркве је припадала варош Ваљево, у чијем атару су се налазили приварошки засеоци: Градац, Кличевац и Попаре, као и посебна сеоска насеља: Грабовица, Рађево Село, Јасенице и Дегурић. Поред становника наведених села, у књигу умрлих цркве у Ваљеву¹⁶⁸ су уписивани и становници других насеља Ваљевског среза и округа, али и релативно удаљених места, који су умрли у вароши, најчешће у окружној болници, и из различитих разлога сахрањивани на варошким гробљима. Међу њима има и војника. Књигу су водили свештеници Мих. Вићентијевић, Мил. Јеротић и аустроугарски војни свештеник (из периода окупације!) Слободан Костић, као и Станко Ивановић (по ослобођењу) а има и уписа Ст. Д. Лукића.

Током целе 1918. године, у књизи умрлих је регистровано укупно 342 преминула,¹⁶⁹ од чега скоро половина (167) у последња три месеца, током којих је харао главни мортални удар епидемије. Међу њима се налазе и лица која су погубљена од стране аустроугарске војске 17/30. октобра, при њиховом напуштању Ваљева. Око 50% покојника је умрло у болници, а остали код својих кућа. Како је већ наглашено, пнеумонија је била фатална компликација шпанске грознице и за многе је она и уписана као узрок смрти.

¹⁶⁸ Књига цркве ваљевске, храма Покрова Свете Богородице, за уписивање умрлих, за 1915–1923. годину (Град Ваљево, градска управа, матичарска служба).

¹⁶⁹ По нумерацији рубрика, у целој години су умрле 334 особе, а у последња три месеца 159, међутим нумере рубрика од 273 до 280, у којима су регистрована умирања током новембра, понављају се на две узастопне стране.

Још током лета 1918. године, у књизи умрлих се повремено, као узрок смрти појединаца уписује запаљење плућа, ако су умрли код своје куће, односно пнеумонија, али и апицитис, ако су преминули у болници. То би могло да пружи индикације, али не и доказе о спорадичном умирању од последица првог таласа пандемије. Масовно умирање почиње 7/20. октобра. Тoga дана је у селу Јасенице умрла једна особа којој је као узрок смрти уписано *шпанска грозница*, а у варошком засеоку Градац, селу Грабовица и самом Ваљеву, по једна од *запаљења плућа*, а наредног дана умире једна особа од *сипће* и још једна од *шпанске грознице*. Од тада умирање са таквим дијагнозама постаје свакодневно, с тим што за умрле код својих кућа преовлађује упис *шпанска грозница*, а за у почетку ретке преминуле у болници се уписује *пнеумонија*. Међутим, неколико дана после ослобођења Ваљева,¹⁷⁰ стање се донекле мења.

Перка Спасенић се сећала да су народ у окупираном Ваљеву „свесрдно“ лечили аустроугарски лекари, али да се они, са окупационом војском повлаче управо у време избијања епидемије. Након доласка српске војске, успостављен је стабилнији рад окружне болнице. Због епидемије су њени капацитети били проширени на зграде судова, вероватно за инфективне пацијенте са епидемијским симптомима. Зато у Ваљеву, већ пре половине новембра, све већи број људи умире у болници. За њих се као узрок смрти скоро искључиво уписује *запаљење плућа*, вероватно по лекарском налазу, мада се повремено и даље наилази на упис *шпанска грозница*, али углавном за појединце умрле код својих кућа.

Ланац смрти изазване епидемијом трајао је до 10/23 децембра, од када умирање постаје спорадично. Једна смрт од шпанске грознице је уписана и 30. децембра / 12. јануара 1919, а потом и 19. јануара / 1. фебруара. Даље се повремено јавља умирање услед запаљења плућа, што је током марта било учесталије. Од почетка

¹⁷⁰ 17/30. октобра: Кривошејев, 2018.

1919. године до почетка априла, регистровано је укупно 36 смрти, од тога, поред поменутих од шпанске грознице, 11 је било услед запаљења плућа (а 8 од туберкулозе), што указује на присуство трећег таласа пандемије. У сваком случају, мортални удар је био знатно слабији него у претходна три месеца.

Од почетка масовног умирања 7/20. октобра, до последње смрти уписане са дијагнозом шпанска грозница регистровано је укупно 167 смртних случајева, међу којима 13 од туберкулозе, 38 од шпанске грознице а 84 од запаљања плућа. Ако претпоставимо да је апсолутна већина умрлих од запаљења плућа била оболела од шпанског грипа, могли бисмо да изнесемо додатну претпоставку да су у Ваљеву од последица епидемије умрле 122 особе.

Као што је наглашено, нису сви регистровани у ваљевској књижи умрлих били мештани Ваљева и насеља која гравитирају парохији ваљевске цркве. Из парохије је умрло 58 особа, односно 0,79% становника у односу на број из пописа вршеног 1916. године. Разлика у смртности између насеља је била релативно велика. Из саме вароши је умрло 0,68% становништва, а из села Јасенице 2,76%.

Број умрлих од шпанске грознице на територији ваљевске парохије

	Број стан. 1916.	Број умрлих од запаљења плућа	Број умрлих од шпанске грознице	Ук.	%
Ваљево	5.698	21	18	39	0,68%
Грабовица	710	1	2	3	0,42%
Рађево Село	428	4	2	6	1,40%
Јасенице	290	2	6	8	2,76%
Дегурић	255	2	0	2	0,78%
	7.381	30	28	58	0,79%

Из села Ваљевског среза, ван ваљевске парохије	13	2	15
Из села Каменичког среза	8	2	10
Из села Мионичког среза	2	1	3
Из села Тамнавског среза	6	0	6
	29	5	34
Ван територије Ваљевског округа	25	5	30
Укупно	84	38	122

За разлику од Ваљева, где су многи оболели умирали у болници и као узрок смрти им је уписивана дијагноза из лекарске умрлице, у селима су се људи углавном разбољевали, боловали и умирали код својих кућа, а да лекара нису ни видели. Тада су локални свештеници самостално процењивали узроке смрти, уписујући назив основне епидемијске болести, па и када упокојени умиру од њене фаталне компликације – запаљења плућа, тако да се ту ретко уочава двојност уписа узрока смрти од последица пандемија.

Територије парохије цркве у Јовањи

Парохија цркве у Јовањи се налази западно и југозападно од вароши Ваљево, на територији са побрђем. Јовања је, фактички, заселак села Златарић, назван по цркви посвећеној Светом Јовану. Мада као насеље није постојала, по њој је названа средња општина којој је припадало четири села: Златарић, Пакље, Седлари и Балиновић. У црквене књиге су уписивани мештани села: Златарић, Седлари, Пакље и Сандаљ, али и из мањег дела

села Стубо, које је припадало лелићкој општини, а већински грачаничкој парохији, вероватно из оног дела који је залазио у атар села Пакље (?). Сандаљ је припадао другој општини Ваљевског среза (лелићкој). Са друге стране, село Балиновић је, иако у општини Јовања, према црквеној администрацији припадало цркви у Причевићу, чија се парохија већински налазила на територији Каменичког среза.

У књизи умрлих цркве у Јовањи,¹⁷¹ коју прво воде свештеници Мил. Јеротић из Ваљева и А. Д. Јеремић, парох у грачаничкој парохији, а потом, од половине новембра, искључиво „Бошко Миловановић, парох јовањски“,¹⁷² током целе 1918. године регистровано је 54 уписа, од чега 35 у последња три месеца. Током летњих месеци смртност је била уобичајена, да би 29. септембра / 12. октобра у Златарићу умрла једна особа од *запаљења плућа*, а онда, десетак дана после Ваљева, од 17/30. октобра¹⁷³ почиње масовније умирање које траје до децембра. Током тог периода, сва три поменућа свештеника за све умрле од последица епидемије као узрок смрти доследно уписују: *запаљење плућа*, а тек знатно касније, почетком 1919, накнадно је уписана смрт једног мештанина Седлара, који је 29. септембра / 12. октобра преминуо у Боговађи, од *шпанске грознице*. Са том особом пандемија је однела 29 жртава, а смртност се разликовала од села до села. У селима ближе Ваљеву, Седларима и Златарићу, умрло је 1,34%, односно 1,36% становништва, али зато у нешто удаљенијим Пакљама 4,60%, док из Сандаља нема регистрованих умрлих од последица епидемије, али су уписане и две особе преминуле у Стубу.

¹⁷¹ Књига цркве јовањске, храма Рођења Светог Јована, за уписивање умрлих, за 1902–1930. годину (Град Ваљево, градска управа, матичарска служба).

¹⁷² На основу касније изнетих примера можемо да претпоставимо да је он током окупације био одсутан (интернација!).

¹⁷³ Игром случаја, на дан уласка српске војске у ослобођено Ваљево.

Број умрлих од шпанске грознице на територији јовањске парохије

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Златарић	879	12	1,36%
Седлари	502	7	1,34%
Пакље	174	8	4,60%
Сандаљ	163	0	0,00%
	1.718	27	1,57%

У две поменуте парохије, ваљевској и јовањској, према попису из 1916. године, у девет насеља живело је 9.099 житеља, односно 32,79% становник Ваљевског среза, док је преосталих 66,21% било из остала 43 сеоска насеља, од којих се један део, северно од вароши, налазио на благом побрђу ка Мачви, други источни, био је већински долињски, а преостала места су углавном била брдско-планинска.

Територија парохије цркве у Бранковини

Северно од Ваљева, на благом побрђу које раздваја ваљевски крај од равне Мачве, а са добрим комуникацијама са самим Ваљевом, на путу који повезује Ваљево и Шабац, налази се територија парохије цркве у Бранковини коју чини осам села Ваљевског среза: Бранковина, Забрдица, Близоње, Јошева, Бабина Лука, Козличић, Котешица и Рабас.

Увидом у књигу умрлих цркве у Бранковини¹⁷⁴ уочава се да су током 1915. у наведеним селима забележена 452 смртна случаја од различитих узрока; од тога, 380 је умрло током прве половине године, када су Ваљево и ваљевски крај били епицентар

¹⁷⁴ Књига цркве бранковинске храма Свештих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921. (дигитализовано).

епидемије три тифуса, која је била превасходан, али не и једини узрок смрти. Током наредне 1916. године, у знатно испражњеној парохији регистровано је 36 смртних случајева, а 1917. године 31. Потом почиње 1918, завршна година Великог рата, на чијем крају букти мортални удар епидемије шпанског грипа. Од почетка године до краја септембра (по јулијанском календару) у књизи умрлих је уписан 31 смртни случај, исто колико у целој претходној години, а у наредна три месеца умрла је 61 особа, што указује да је ова парохија била више погођена шпанским грипом од јовањске.

Током лета, регистрована су само три смртна случаја, с тим што у августу није било ни једног. У септембру је уписан само један, и то услед „водене болести“, а онда од октобра почиње да се, уз друге узроке смрти, уписује *заразна инфлуенца*, како бележе свештеници Ст. Д. Лукић и ређе А. Д. Јеремић, које смо сретали и у Ваљеву и Јовањи. Током друге половине новембра, из логора у Нежидеру враћају се бранковачки свештеници Светозар Петровић и његов зет Чедомир Вићентијевић. Они болест именују као *шпанска грозница*. У том периоду је регистрован и један смртни случај од *запаљена плућа*.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Бранковини

	бр. ст.	октобар	новембар	децембар	УКУ.	%
Бранковина	412	1	0	0	1	0,24%
Забрдица	614	3	3	0	5	0,81%
Близоње	272	2	1	0	3	1,10%
Јошева	273	4	0	0	4	1,46%
Бабина Лука	723	3	10	2	15	2,07%
Козличих	261	0	3	0	3	1,15%

Котешница	889	0	13	3	16	1,80%
Рабас	177	0	1	0	1	0,56%
	3.626	12	31	5	48	1,32%

Први смртни случај услед заразне инфлуенце је уписан 3/16. октобра у Јошеви, где је забележен и други шест дана касније. Наредна смрт је уписана 17/30. октобра, од када умирање од последица епидемије добија на замаху,¹⁷⁵ да би крајем новембра почело да слаби; масовно умирање престаје 5/18. децембра. Наредна особа је умрла 14/27. децембра од туберкулозе, после чега нових уписа по било којем основу није било више од месец дана. Даље, до почетка априла стопа смртности је била уобичајена и умирало се од старачке изнемоглости, запаљења плућа (3), што би могло да укаже на појаву трећег таласа пандемије, катара у цревима и слично, с тим што је током јануара накнадно уписана смрт једне особе која је још 29. октобра / 11. новембра умрла у Јошеви од шпанске грознице.

За два месеца епидемијског удара, на територији осам села бранковачке парохије од заразне инфлуенце, односно шпанске грознице, умрло је 48 људи, што је представљало 1,32% становништва из 1916. године. У самој Бранковини и у Рабасу је умрла по једна особа, у Бабиној Луци 15 а у Котешници 18. А од првог уписа смрти од главног узрока пандемије, до краја године, само је једна особа умрла од пнеумоније и две од туберкулозе.

Трећи талас пандемије, у зиму 1919. године је вероватно однео три живота, чији је узрок смрти уписан као запаљење плућа. А годину дана касније, у зиму 1920, током четвртог таласа, регистрована су три упокојена за које је као узрок смрти уписана *шпанска грозница*, а за четири *трип*. У истом периоду уочавају се и две смрти услед *запаљења плућа*.

¹⁷⁵ Опет игром случаја, на дан доласка српске војске.

Територија парохије цркве у Рабровици

Источно од бранковачке а североисточно од ваљевске парохије налази се парохија цркве у Рабровици. Рабровица је заселак села Дивци и њеној цркви је гравитирало седам села ваљевског среза: Дивци, Кланица, Лозница, Веселиновац, Лукавац, Дупљај и Попучке. Ова села се већим делом налазе у равничарској колубарској долини са благим побрђем. Од Ваљева их раздваја велики атар приградског села Грабовица, али су путем уз речну долину, који повезује Ваљево и Београд, директно повезана са вароши. А туда пролази и железничка пруга.

Црквену књигу умрлих¹⁷⁶ води свештеник Ст. Д. Лукић, коме је очигледно ово основна парохија, док је у друге долазио као испомоћ, у одсуству интернираних колега. Увидом у њен садржај уочава се да је током целе 1915. године преминуло 200 мештана, од чега 164 у првој половини године, у време главног удара епидемије тифуса. Потом, током 1916. умире 43, а 1917. године 37 мештана. Током 1918. године умрло је 77 парохијана, од тога 46 у првих девет месеци а 31 у наредна три месеца трајања епидемије шпанске грознице, што указује да су овде последица епидемије биле релативно слабе.¹⁷⁷

Током лета, у време првог таласа болести, у овој парохији није било регистрованих смртних случајева који би са сигурношћу могли да се припишу пандемији, што се мења почетком другог таласа. Прва смрт услед запаљења плућа, која би условно могла да се повеже са пандемијом, регистрована је 10/23. септембра, а две недеље касније, од 24. септембра / 7. октобра почиње релативно масовније умирање од *заразне инфлуенце*, како свештеник Лукић именује шпанску грозницу и овде и у Бранковини. То је било 12

¹⁷⁶ Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Светиој Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915–1935. годину. (дигитализовано).

¹⁷⁷ Како ћемо даље видети, у свим другим парохијама је број умрлих у последња три месеца 1918. већи од броја умрлих током првих девет месеци, понегде и драстично.

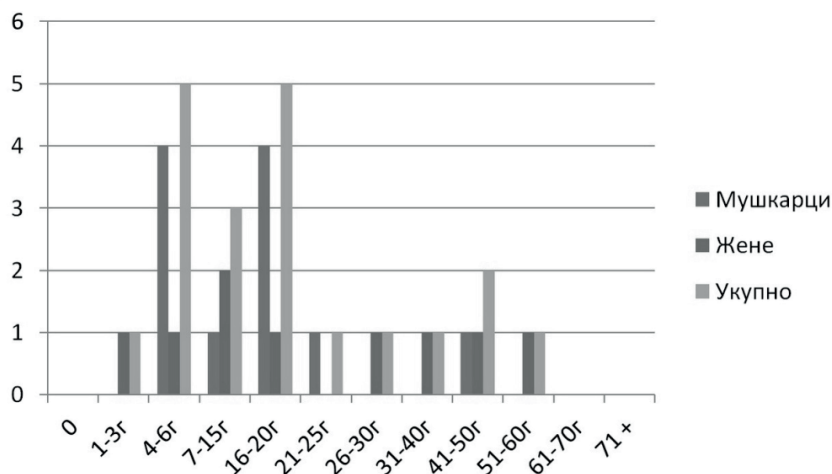
дана пре него што је Наталија Аранђеловић у свој дневник уписала да у Београду „грдан свет умире“.¹⁷⁸ Овај ланац смрти се нагло прекида 29. новембра / 12. децембра. Током тог периода од заразне инфлуенце је умрло 20 људи, док је девет особа умрло од запаљења плућа, не рачунајући оне који су са тим узроком уписани пре првог регистровања „заразне инфлуенце“. Непун месец касније, од 27. децембра / 9. јануара уочава се релативно повећана смртност која је до краја марта однела 13 особа, углавном услед *запаљења плућа* (5) нешто мање од *јектике*, а у једном случају је као узрок смрти уписан *трип*. Заразна инфлуенца, односно шпанска грозница се не спомиње, али би наведени смртни случајеви од грипа сигурно, а вероватно и запаљења плућа, могли да укажу на присуство нешто израженијег трећег таласа. То би и било и очекивано, будући да други талас овде није наишао у својој пуној снази.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Рабровици

	бр. ст.	септембар	октобар	новембар	УКУ.	%
Дивци	329	0	2	0	2	0,61%
Кланица	555	0	0	0	0	-
Лозница	692	8	0	0	8	1,16%
Веселиновац	253	1	0	0	1	0,39%
Лукавац	692	0	0	0	0	-
Дупљај	458	0	1	2	3	0,65%
Попучке	1069	0	2	4	6	0,56%
	4.075	9	5	6	20	0,49%
Са умрлима од пнеумоније, у време главног удара					29	0,71%

¹⁷⁸ Аранђеловић, 2018.

Умрли по старосној и полној структури на територији парохије цркве у Рабровици

Наведених 20 соба умрлих од „заразне инфлуенце“ током последњих месеци 1918. године представља 0,49% становништва села рабровичке парохије у односу на попис становништва из 1916. године,¹⁷⁹ мада би те бројке и проценти могли и да се увећају за део оних умрлих од пнеумоније, ако не и за све њих (са девет умрлих – 0,71%). Али и са тим упокојеним, рабровичка парохија је територија са најмањим последицама пандемије у ваљевском срезу. Такође, ово је и територија на којој је масовније умирање прво уочено.

Смртност није подједнако погодила сва насеља рабровичке парохије. Док у Кланици и Лукавцу није било регистрованих жртава,¹⁸⁰ у ваљевској Лозници је умрло највише људи, њих осморо.

¹⁷⁹ Попис за Ваљевски округ је презентован у: Поповић, 2000.

¹⁸⁰ Неопходно је да се нагласи да су по сећању Снежане Симеуновић из Мионице (изјава дата аутору 30. маја 2020. године), од некакве „стране болести“, како јој је причала баба, а која би могла бити шпанска грозница, умрли њени прадеда и прабаба Рајко и Јелка Петронијевић, као и њихов најстарији син и снаја, сви из Лукавца. Њих нема уписаних у рабровичкој књизи умрлих током целе 1918. и 1919. године. Ако није у питању нека грешка, могуће је да су они умрли и уписани у неком другом насељу. Или је регистровање њихове

Што се тиче старосне и полне структуре преминулих, највише је страдало младих, до 20 година, а знатно мање оних од 20 до 40, који су у свету представљали најугроженију категорију. Мушкараца је умрло нешто више него жена.

За разлику од других територија ваљевског краја, изузев, делом, бранковачке парохије, овде се уочава веома снажан налет четвртог таласа пандемије, током зиме 1920. године.

Када се овакво стање упореди са стањем у другим руралним деловима ваљевског краја¹⁸¹, уочава се велика атипичност:

- овде је током најморталнијег, јесењег таласа из 1918. умрло најмање становништва;¹⁸²
- мортални удар је почео непун месец раније, а раније се и завршио, али је после једномесечне паузе уследио нови талас повећане смртности регистроване услед запаљења плућа, што се не уочава тако изражено у другим крајевима (изузев у Петници);
- однос умрлих мушкараца и жена је потпуно другачији, будући да је у већини других крајева умрло више жена, што је и очекивано, будући да су после ратних страдања 1912–1916, укључујући и повлачење преко Албаније и интернирање у логоре, жене биле бројније од мушкараца.¹⁸³

смрти пропуштено, што отвара проблем постојања и других сличних пропуста.

¹⁸¹ Парохија цркве у Крчмару: Кривошејев, 2020а; територија Каменичког среза: Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020, и територије даље анализирани у овом тексту.

¹⁸² Неопходно је да се нагласи да постоји минимална шанса да је са ове територије постојала и још једна, данас несачувана књига умрлих, из цркве у Дивцима. Наиме у периоду пред Други светски рат постојале су две црквене књиге, једна из Рабровице, а друга из Диваца, међутим тада је и парохија била подељена, тако да су у књигу из Диваца (за период 1935–1948) уписивани мештани Диваца, Кланице и Лознице, а у књигу из Рабровице (1933–1948) мештани из Дупљаја, Попучака и Лукавца. Међутим, у књизи из Рабровице са уписима из 1918. (период 1915–1935) уписивани су мештани свих 6 наведених села, плус Веселиновца. Али додатно збуњује што се прва рабровичка књига „затвара“ 1935, када је „отворена“ поменута дивачка књига, а нова отвара 2 године раније. У сваком случају, данашња Дивачка црква, коју је подигао отац Никанор Савић (1902–1990), није постојала 1918.

¹⁸³ Видети табелу са упоредним прегледом броја становника по пописима из 1910. и 1916.

Трећи (зима 1919), а нарочито четврти талас пандемије са краја 1919. и првих месеци 1920. године овде су били знатно морталнији него на другим територијама, на којима је други талас био изразито морталан. Током трећег таласа регистрована је једна смрт од *трипа* и пет од *запаљења плућа*, да би у време четвртог таласа, током зимских месеци 1920. године, била регистрована једна смрт од *шпанске грознице*, осам од *трипа*, као и девет од *запаљења плућа*; знатно више него у Бранковини, која је 1918. била више погођена.

Територија парохије цркве у Петници

Источно од Ваљева, са директном везом са вароши, будући да се ослања на њену територију, а јужно од рабровичке парохије, на благом побрђу северно од венца ваљевских планина, налази се пет села Ваљевског среза која су припадала парохији цркве у Петници: Петница, Белошевац, Бујачић, Клинци и Жабари.

Увидом у књигу умрлих храма у Петници¹⁸⁴ уочава се да је током 1916, од краја фебруара (када је „отворена“ сачувана доступна књига) до краја године умрло 28 парохијана, а током 1917. године 21. За првих девет месеци 1918. регистрован је 21 покојник а у наредна три месеца 35.

Током 1918. године, књигу умрлих је водио свештеник Коста Стевановић који као узрок смрти услед пандемије уписује *шпанска грозница*. Током лета је регистрован мали број смртних случајева. Почетком јесени, у октобру, када се у Рабровици и Бранковини већ бележе жртве епидемије, и овде је број покојника повећан (укупно 8), али углавном из других разлога: троје је убијено од стране аустроугарских окупатора, а код петоро се као узрок смрти наводи: велики кашаљ, сушица, туберкулоза и

године у: Поповић, 2000.

¹⁸⁴ *Књига цркве петничке, храма Успеоња Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за 1916–1935. годину.* (дигитализовано).

запаљење мозга, што тешко да указује на смртоносно присуство шпанског грипа, изузев, евентуално, у случају великог кашља (?). Током новембра стање се мења будући да 2/15. новембра умиру четири особе, једна од *запаљења плућа* (у Жабарима) и троје у Петници од *шпанске грознице*. Даље је умирање било масовније него у Рабровици, па и Бранковини, али је трајало знатно краће, само двадесетак дана, до 22. новембра / 5. децембра. Сви преминули су умрли код својих кућа, сем једног мушкарца од 30 година који је умро у болници у Ваљеву 15/28. новембра. Потом је уследила пауза од десетак дана, да би 2/15. децембра била регистрована смрт још једне особе, па после паузе од петнаестак дана, 18. и 19. децембра (31. децембра и 1. јануара) и нова два смртна случаја од шпанске грознице.

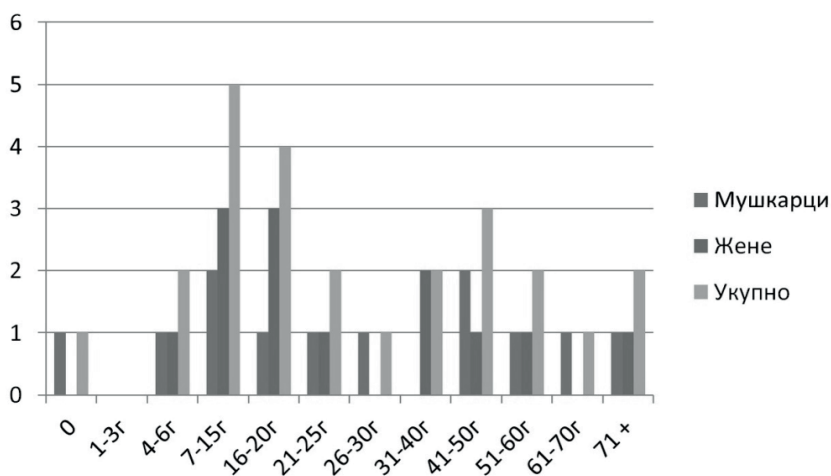
Од прве регистрације смрти услед шпанске грознице до краја године умрле су и две особе од запаљења плућа и три особе од туберкулозе. Током наредних зимских месеци, до краја марта, умрло је осам особа. Парохијани су умирали од уобичајених не-епидемијских узрока, с тим што је забележена једна смрт од запаљења плућа, али и две смрти од шпанске грознице: 29. јануара / 11. фебруара у Белошевцу (женско дете од 5 година) и 23. марта / 6. априла (мушкарац од 65 година) у Жабарима.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Петници

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Петница	167	8	4,79%
Белошевац	378	6	1,59%
Бујачић	238	2	0,84%
Клинци	348	2	0,57%

Жабари	414	7	1,45%	
	1.545	25	1,62%	
Са умрлима од пнеумоније, у време главног удара			28	1,81%

Умрли по старосној и полној структури на територији парохије цркве у Петници

Од последица пандемије на територији пет села ове парохије умрло је укупно 25 људи, односно 1,62% становништа по попису из 1916. године. Највећа смртност је била у парохијском центру у Петници, 4,79%. На овој територији је, за разлику од Рабровице, умрло нешто више жена него мушкараца, што је донекле и очекивано, будући да је у том тренутку жена било више, али је процентуално страдало нешто мање деце до 15 година (8, односно 32%), и знатно више старијих од 40 година. У односу на светски просек, где је најугроженије било становништво од 20 до 40 година, и овде је, као и у Рабровици, већа смртност била међу млађим категоријама.

Са овом парохијом презентована су стања уочена у самом Ваљеву и у селима која га окружују, која су приступачна и са добрим комуникацијским везама са вароши. Даље следи презент-

тација последица пандемије у забаченијим брдско-планинским парохијама, у којима је смртност била знатно већа.

Територије парохије цркве у Драчићу

Једна од парохија са брдско-планинског подручја Ваљевског среза је драчићка, у чијем саставу се налазило осам села из среза: Драчић, Равње, Зарубе, Бачевци, Бранговић, Ковачице, Пријездић и Белић. Парохија се простирала јужно од територије петничке парохије, у брдским областима северних обронака ваљевских планина, с тим што су села Драчић и Белић ближа и приступачнија вароши, а остала су удаљенија и теже приступачна. У овој парохији је књигу умрлих¹⁸⁵ током 1918. године водио свештеник Стеван Поповић, који пандемијску болест именује час као *шпанску грозницу*, час као *шпанску болест*.

Увидом у књигу умрлих види се да је 1914. године уписана смрт 104 сељана, 1915. њих 300, 1916. године 33, а 1917. је умрло 38 мештана. Током 1918. године уписано је 113 умрлих. Од тога је током првих девет месеци регистровано 30 смртних случајева а током наредна три месеца 83, што указује на већу смртност у време пандемије шпанске грознице него у претходно презентованим парохијама.

Прве сумњиве смрти (од запаљења плућа) су почеле напрелазу септембра и октобра (25. септембар / 8 октобар, 28. септембар / 10. октобар и 1/14. октобар), с тим што је за трећу било уписано *запаљење са грозницом (трип)*. Потом, од 11/24. октобра почиње масовно умирање са узроком *шпанска грозница* односно *шпанска болест*. Умирање је било свакодневно до 25. новембра / 8. децембра, када се проређује и у наредних пет дана од ове болести умиру три а у следећих 30 дана још четири особе (послед-

¹⁸⁵ Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

ња 29. децембра / 11. јануара). Током целог јануара 1919. умрла је само једна особа и то од старости, а потом, током фебруара и марта, уз друге смрти од старости регистроване су и три услед запаљења плућа, а онда је 31. марта / 13. априла у Драчићу умрла једна 60-годишња особа од шпанске грознице.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохијецркве у Драчићу

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Равње	336	7	2,08%
Зарубе	179	7	3,91%
Драчић	175	2	1,14%
Бачевци	719	28	3,89%
Бранговић	198	10	5,05%
Ковачице	187	6	3,21%
Пријездић	345	11	3,19%
Белић	116	2	1,72%
	2.255	73	3,24%
Са умрлима од пнеумоније, у време главног удара		75	3,33%

Током трајања епидемије, у драчићкој парохији су са дијагнозом која је директно повезана са епидемијом (шпанска грозница / болест) умрле 73 особе, односно 3,10% становништва по попису из 1916. године; од тога највише у многољудним Бачевцима – 28, а процентуално највише у Бранговићу – 5,05%. Најмање је умрло у селима која су најближа Ваљеву, са којим имају релативно добре комуникације: по двоје у Белићу и Драчићу, рачунајући и особу која је умрла знатно касније.

Што се тиче компликацијских болести, од прве смрти регистроване са узроком шпанска грозница, па до краја године,

пored две већ поменуте, умрле пре морталног таласа, још су само две особе умрле услед запаљења плућа, док је једна особа за коју је уписано да је умрла услед „шпанске грознице са запаљењем плућа“ урачуната међу умрле од основне пандемијске болести.

Досадашња анализа нам указује да су у епидемији шпанске грознице, бар када је реч о смртним случајевима, најмање била угрожена села која су најближа Ваљеву са којим имају релативно добру комуникацију, док су брдско-планинска села, забачена, са лошијом комуникацијом, више пострадала. На сличне закључке ће указати и даље презентоване анализе.

Територије парохије манастира Ђелије

У брдско-планинским пределима се налазе и парохије манастира Ђелије и цркве у Грачаници. Манастир Ђелије је био парохијски центар шест брдско-планинских села Ваљевског среза: Ђелић, Лесковице Горње и Доње, Богатић, Сушице и Стрмна Гора. Књига умрлих овог манастира¹⁸⁶ је вођена анахроно, што отежава њену анализу. Уз то су и становници Доње и Горње Лесковице уписивани јединствено. Уочава се да је 1915. године, са накнадним уписима из 1914, регистровано 111 смртних случајева, током 1916. године 45, а 1917. је уписано 47 умрлих. Овде је књигу умрлих¹⁸⁷ током пандемије водио парох Васа Јов. Поповић, а пандемијску болест је именовао као *шпанску грозницу*.

¹⁸⁶ Књига цркве ђелијске (Ђелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину. (дигитализовано).

¹⁸⁷ Књига цркве ђелијске (Ђелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије манастира Ћелије

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Лесковице	1636	105	6,42%
Богатић	325	16	4,92%
Лелић	789	12	1,52%
Сушице	403	10	2,48%
Стрмна Гора	193	13	6,74%
	3.346	156	4,66%

Током целе 1918. године регистровано је 216 уписа. Те године, после смрти уписане 23. јула,¹⁸⁸ нема ниједног уписа до 26. октобра / 8. новембра, а од тада је до краја године регистровано 168 смртних случајева, што указује на знатно већу смртност током пандемије него у претходно презентованим парохијама. За већину је као узрок уписано *шпанска грозница*. Више од две трећине умрлих услед пандемијске болести било је из најмногољуднијих Лесковица,¹⁸⁹ али је процентуално највећа смртност била у Стрмној Гори.

И овде је интензитет умирања од последица епидемије опао у децембру, а током првих месеци 1919. године уочава се неколико смрти од запаљења плућа и „јефтике“, као и једна смрт од шпанске грознице 13/26. фебруара у Лесковицама. Са тим покојником од шпанске грознице је на целој парохијској територији умрло укупно 156 сељана, односно 4,66% становништва. А од прве поја-

¹⁸⁸ Током тог месеца је регистровано 16 смрти (?) са узроцима: јектика, гушобоља, запаљење плућа, болест лудила, недоношче, старост...

¹⁸⁹ Фактички, реч је о два села: Горње и Доње Лесковице, али у књизи умрлих није било раздвајања.

ве шпанске грознице до краја 1918. године регистроване су и две смрти од запаљења плућа и једна од туберкулозе.

На територији парохије цркве у Грачаници смртност је била још већа.

Територија парохије цркве у Грачаници

Као и ћелијској и парохији цркве у Грачаници (Поћута–Вујинова-ча) гравитирало је шест села са релативно забаченог брдско-планинског подручја од којих је пет припадало Ваљевском срезу: Стубо, Тубравић, Кунице, Брезовица и Ровни, док су Ситарце припадале Каменичком срезу. У књигу умрлих из ове цркве¹⁹⁰ током 1915. године је уписано 399 смртних случајева, 1916. године 86, а 1917. године 65. Током пандемијске 1918. године књигу је водио А. Д. Јеремић, који је повремено вршио уписе и у Ваљеву и у Јовањи, па и Бранковини. Док је у Јовањи за све смрти у време пандемије уписивао *запаљење плућа*, овде пандемијску болест именује као *шпанска грозница*. Током првих девет месеци 1918. године, забележио је 30, а током наредна три месеца 158 смртних случајева, што и овде указује на веома велику смртност током трајања пандемије.

У време првог таласа пандемије, у овој парохији није уочено повећано умирање. Од почетка јуна до почетка октобра уписано је укупно шест смртних случајева. Потом су, 11/24. и 17/30. октобра, регистрована два смртна случаја и то од запаљења плућа и туберкулозе, а од 18/31. октобра почиње масовно, свакодневно умирање од шпанске грознице. И овде почетком децембра епидемија јењава и од 16/29. децембра нема више уписа смрти са тим узроком, с тим што су десетак дана касније регистроване две смрти услед „јектике после шпанске грознице“. Даље, током првих стотинак дана 1919, регистровано је укупно 15 смртних слу-

¹⁹⁰ Књига цркве грачаничке (Поћута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину. (дигитализовано).

чајева, а од тога две смрти од шпанске грознице (током јануара), две од запаљења плућа и пет од „јектике“.

На парохијској територији Грачанице регистроване су 144 особе умрле од шпанског грипа, односно 6,17% становништва по попису из 1916. године, чиме је ова парохија била најугроженија пандемијом у односу на све друге анализиране. Од прве појаве шпанске грознице до краја 1918. године, није регистрована ни једна смрт од запаљења плућа, али јесте једна од туберкулозе. Два случаја за које је као узрок уписано „јектика после шпанске грознице“ су урачуната у жртве основне пандемијске болести. Овде није било драстичних осцилација смртности по селима као у другим парохијама, а стопа смртности је, генерално, била веома висока. Најмање, 4,58% становника је умрло у Куницама а највише, 9,09% у Брезовицама.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Грачаници

	бр. ст.	окт.	нов.	дец.	јан.	УК.	%
Стубо	497	11	20	1	0	32	6,44%
Тубравић	500	5	18	3	0	26	5,20%
Кунице	131	5	1	0	0	6	4,58%
Брезовица	715	0	64	0	1	65	9,09%
Ровни	259	0	15	1	0	16	6,18%
Ситарце	233	0	9	1	1	11	4,72%
	2.335	10	127	5	2	144	6,17%

У селима која су гравитирала цркви у Грачаници током наредне 1919. умрло је 92 мештана, а од тога у прва четири месеца 14, од којих двоје од *шпанске грознице* (почетком јануара), петоро

од *јектике*, а троје од *запалења плућа*. Овде се на јесен јавља повећана смртност од *срдоболе*.

Територије парохија манастира Пустиња и цркве у Причевићу

Слична ситуација је регистрована и у такође забаченим селима других парохија, која су делом припадала Ваљевском а делом Каменичком срезу. Ваљевском срезу су још припадала три села из брдско-планинске општине Ребељ: Ребељ, Вујиновача и Совач из парохије манастира Пустиња, док су два села исте парохије: Суводањ и Станина Река припадала Каменичком срезу. Са друге стране, скоро сва села из парохије цркве у Причевићу су припадала Каменичком срезу, изузев села Балиновић које се налазило у склопу јовањске општине Ваљевског среза, и у којем је од шпанске грознице умрло 14 људи (6%).

У књизи умрлих манастира Пустиња¹⁹¹ током 1915. је било уписано 466 упокојена; наредне 1916. године 49, а током 1917. је регистровано 47 умрлих. Потом, током првих девет месеци 1918. године регистровано је 29 смртних случајева (без смрти у септембру) а у наредна три месеца 157. У тој пандемијској години књигу је водио грачанички парох А. Д. Јеремић,¹⁹² веома уредно, именујући пандемијску болест *шпанска грозница*, да би је 13/26. новембра препустио извесном Љ. М. (?Марковић), који је даље води нечитким рукописом, анахроно, без одвајања месеци, могуће и накнадно (по сећању?), те се стиче утисак као да су сви наредни умрли у новембру и да у децембру није било ниједне жртве. Уз то, као узрок смрти он доследно уписује: *тифус*, за све преминуле, изузев недоношчади.

¹⁹¹ *Књига цркве пустињске (Поштућа), храма Светиої Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину.* (дигитализовано, Историјски архив Ваљево).

¹⁹² Чије уписе срећемо и у Јовани и у Ваљеву.

Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије манастира Пустуња

	бр.ст	у октобру	до краја године	УК.	%
Ребељ	494	3	36	39	7,89%
Совач	365	2	7	9	2,47%
Вујиновача	360	3	9	12	3,33%
---	---	---	---	---	---
Суводањ	823	8	16	24	2,92%
Станина Река	723	53	9	62	8,57%
	2.765	69	77	146	5,28%

На територији ове парохије масовно умирање почиње 15/28. октобра у Станиној Реци и до краја године је страдало 146 особа, односно 5,28% становништва. Најмања смртност је била у Совчу – 2,47%, а највећа у Станиној Реци – 8,57%.

На територији која је гравитирала Пустуњи, током наредне 1919. године је регистровано 96 уписа, међу којима има и накнадних, за војнике погинуле или умрле у претходној години, али највише људи је страдало на јесен од *срдобоље*.

Уочене су и појаве трећег и четвртог таласа пандемије. Током зиме 1919, по једна особа умрла је од *шпанске болести* и *запаљења плућа*, а годину дана касније смртност је била нешто већа, али ни близу оној из 1918; *шпанска болест* је уписана као узрок за једну, а неконкретизовано *запаљење* (?) за шест смрти.

Резиме

Како је до сада предочено, на основу уписа у књиге умрлих на територији Ваљевског среза, током и непосредно после Првог светског рата, од последица шпанске грознице умрло је најмање 650

мештана, односно 2,37% од становништва регистрованог пописом из 1916. године.

Расположиви истраживачки узорак је био 99%, будући да су недостајали подаци за село Словац. Ако утврђени проценат применимо на укупан број становника пописан 1916. године – 27.746, могли бисмо да претпоставимо да је од шпанске грознице умрло око 660 житеља Ваљевског среза.

Уочава се да је на среској територији, која је делом долињска, делом са благим побрђем, а делом брдско-планинска, умрло мање становништва него у изразито брдско-планинском Златиборском (око 5%), такође брдско-планинском Каменичком срезу (4,25%) и селима Ужичког округа,¹⁹³ као и околине Љубовије. Такође се уочава да је у равничарским деловима Ваљевског среза умрло мање становништва него у деловима са благим побрђем, а да је највећа смртност била у брдско-планинским, забаченим пределима, где је у појединим селима умрло и 9% житеља.

Број умрлих од шпанске грознице по насељима Ваљевског среза

НАСЕЉА по општинама, са напоменом којој парохији припадају	БРОЈ СТАНОВНИКА по попису из 1916. г.	БРОЈ УМРЛИХ ОД ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ	%
ВАРОШ ВАЉЕВО			
Ваљево парохија Ваљево	5.698	39	0,68%
ОПШТИНА ГРАБОВИЦА			
Грабовица парохија Ваљево	710	3	0,42%
Јасеница парохија Ваљево	290	8	2,76%

¹⁹³ Видети даље.

Рађево Село парохија Ваљево	428	6	1,40%
Козличих парохија Бранковина	261	3	1,15%
ОПШТИНА БРАНКОВИНА			
Бранковина парохија Бранковина	412	1	0,24%
Близоње парохија Бранковина	272	3	1,10%
Бабина Лука парохија Бранковина	723	15	2,07%
Забрдица парохија Бранковина	614	5	0,81%
Јошева парохија Бранковина	273	4	1,46%
ОПШТИНА КОТЕШИЦА			
Котешница парохија Бранковина	889	16	1,80%
Рабас парохија Бранковина	177	1	0,56%
ОПШТИНА ПОПУЧКЕ			
Попучке парохија Рабровица–Дивци	1.069	6	0,56%
ОПШТИНА ЛОЗНИЦА			
Лозница парохија Рабровица–Дивци	692	8	1,16%
Веселиновац парохија Рабровица–Дивци	253	1	0,39%
Словац ?	278	?	?
ОПШТИНА ЛУКАВАЦ			
Лукавац парохија Рабровица–Дивци	692	0	0,00%
Дупљај парохија Рабровица–Дивци	458	3	0,65%

ОПШТИНА ДИВЦИ			
Дивци парохија Рабровица–Дивци	329	2	0,61%
Кланица парохија Рабровица–Дивци	555	0	0,00%
ОПШТИНА ПЕТНИЦА			
Петница парохија Петница	167	8	4,79%
Белошевац парохија Петница	378	6	1,59%
Бујачић парохија Петница	238	2	0,84%
Клиници цр. Петница	348	2	0,57%
Жабари парохија Петница	414	6	1,45%
ОПШТИНА ЈОВАЊА			
Пакље парохија Јовања	174	8	4,60%
Седлари парохија Јовања	502	7	1,34%
Златарић парохија Јовања	879	12	1,36%
Балиновић парохија Причевић	233	14	6,00%
ОПШТИНА ДРАЧИЋ			
Драчић парохија Драчић	175	2	1,14%
Бачевци парохија Драчић	719	28	3,89%
Белић парохија Драчић	116	2	1,72%
Бранговић парохија Драчић	198	10	5,05%
Дегурић парохија Ваљево	255	2	0,78%

Ковачице парохија Драчић	187	6	3,21%
Пријездић парохија Драчић (и Крчмар)	345	11 + 2= 13	3,77%
Равње парохија Драчић	336	7	2,08%
Зарубе парохија Драчић	179	7	3,91%
ОПШТИНА ЛЕСКОВИЦЕ			
Лесковце, Горње и Доње парохија манастира Ћелије	1.636	105	6,42%
Богатић парохија манастира Ћелије	325	16	4,92%
ОПШТИНА ЛЕЛИЋ			
Лелић парохија манастира Ћелије	789	12	1,52
Сандаљ парохија Јовања	163	0	0,00%
Стрмна Гора парохија манастира Ћелије	193	13	6,74%
Стубо парохија Грачаница (и Јовања)	497	32 + 2= 34	6,84%
Сушица парохија манастира Ћелије	403	10	2,48%
ОПШТИНА РЕБЕЉ			
Ребељ парохија манастира Пустиња	494	39	7,89%
Брезовица парохија Грачаница	715	65	9,09%
Вујиновача парохија манастира Пустиња	360	12	3,33%
Кунице парохија Грачаница	131	6	4,58%
Ровни парохија Грачаница	259	16	6,01%

Совач парохија манастира Пустиња	365	9	2,47%
Тубравић парохија Грачаница	500	32	6,44%
Умрли у Ваљевској болници, из села Ваљевског среза, ван парохије ваљевске цркве		15	–
СРЕЗ	27.746		
СРЕЗ БЕЗ СЛОВЦА	27.468	650	2,37%

Неопходно је да се нагласи да је на територији Војводине, у Шајкашкој области, почетак масовног умирања уочен још у септембру 1918. Међутим, у тим равничарским крајевима смртност није била велика као у Ваљевском и другим обрађеним срезовима, будући да је шпанска грозница у односу на укупан број преминулих у 1918. години однела 18,71% жртава, док је у ваљевском крају, зависно од парохије, тај однос био од око 20%, тамо где су последице биле најмање фаталне, па и до 70%.

На основу до сада изнетог, могло би да се претпостави да је други, мортални талас вируса шпанске грознице на северну територију окупиране Србије стигао вероватно из Аустроугарске, из правца Бачке, главним комуникацијама, преко Земуна до Београда, где 6/19. октобра Наталија Аранђеловић уписује да већ увелико „грдан свет умире”. Одатле се, колским и железничким комуникацијама, даље шири по Србији и стиже до Ваљевског среза. Видели смо да је 12. октобра / 29. септембра једна особа преминула у Боговађи, а да пре тога, 7. октобра / 24. септембра, почиње масовније умирање у дивачкој (рабровичкој) парохији, која се налазила испред Ваљева, на путу и на железничкој прузи ка Београду.¹⁹⁴ Одатле се вирус шири ка Ваљеву, где масовније умирање почиње 7/20. октобра, а потом из овог среског и окружног центра циркулише даље. До појединих села, ближих и при-

¹⁹⁴ С тим што је претходно масовно умирање почело и у радњевској парохији, у чијем седишту се налазе Бргуле, такође железничко средиште (видети даље).

ступачнијих, стиже врло брзо, а до других, даљих и/или забаченијих, и после неколико недеља.

У већини парохија масовно умирање почиње, игром случаја, управо у време доласка српских војника у Ваљево (17/30. октобар) и непосредно потом. Оболели су ослободили оболеле, а масовни дочеци војске која се победнички враћа са Солунског фронта су сигурно допринели повећању концентрације вируса, а тиме и убрзаном ширењу болести и „сабијању епидемијске кривуље”. За кратко време је оболео велики број становништва, што је морало да доведе до брзог стварања колективног имунитета и спречавања појаве трећег таласа, ако не у потпуности, онда у израженијој морталној снази. Зато током првих месеци 1919. године није било масовног умирања, али се местимично уочавају „цепови” и „репови” пандемије са спорадичним смртним случајевима, вероватно хроничних болесника и особа са slabим имунитетом, а могуће је и да се ради и о „рецидивима“, са спуштањем болести на плућа.

Како је у више наврата наглашавано, смртност је била знатно мања у самој вароши и у равничарским пределима, као и брдским који су добрим путним комуникацијама били повезани са вароши, а како се удаљавамо у неприступачније, забаченије, брдско-планинске крајеве, тако и стопа смртности расте и у појединим селима достиже и 9%.

Резултати Gi статистике*

Резултати истраживања умрлих у Ваљевском срезу су додатно обрађени хот спот (*Hot Spot*) анализом заснованој на *Gi** статистици, у циљу идентификације „врућих“ и „хладних тачака“ удела умрлих од шпанске грознице у укупном становништву насеља у Ваљевском срезу, као и физичко-географских карактеристика простора – просечне надморске висине насеља и удаљености центра насеља од центра Среза.

Резултати указују да је *класџер хладних тачака* удела умрлих лоциран у подручју где су лоциране „вруће тачке“ просечних надморских висина и „хладне тачке“ удаљености насеља од центра Среза. *Класџер врућих тачака* удела умрлих концентрисан је у подручју „хладних тачака“ просечних надморских висина и „врућих тачака“ удаљености насеља од центра среза. Презентовани резултати указују да је у Ваљеву (урбанизованом центру среза са већом густином насељености), сеоским насељима која га окружују и селима која су релативно удаљенија, али са добром путном комуникацијом са среским центром и другим урбаним центрима из ширег окружења, смртност услед последица шпанског грипа била знатно мања него у селима са лошијом путном комуникацијом. То не би требало да је директно повезано са надморском висином насеља, већ са њиховом изолованостију од урбаних центара.¹⁹⁵

Слика 1 представља картографски приказ резултата хот спот анализе удела умрлих од шпанске грознице у укупном становништву насеља. *Класџер врућих тачака* лоциран је у југозападном делу Ваљевског среза и укључује 17 насеља (55% становништва среза) која су означена као „вруће тачке“. То су: Балиновић, Бачевци, Богатић, Брезовице, Вујиновача, Горње и Доње Лесковце, Кунице, Лелић, Пакље, Ребељ, Ровни, Сандаљ, Совач, Стубо, Сушице и Тубравић. То значи да је у наведеним насељима, удео умрлих од шпанске грознице већи у односу на просечне вредности на нивоу среза и да су та насеља окружена такође насељима са истим карактеристикама, указујући на локације најугроженијих насеља. *Други класџер* лоциран је у североисточном делу Ваљевског среза, са 22 идентификоване „хладне тачке“: Бабина Лука, Белошевац, Близоне, Бранковина, Бујачић, Ваљево, Веселиновац, Горња Грабовица, Дивци, Дупљај, Жабари, Доња Забрдица, Јасеница, Јошева, Кланица Козличић, Лозница, Лукавац, Петница, Попучке и Рађево (27,9% становништва среза). У наве-

¹⁹⁵ Krivošejev and Lović Obradović, 2020.

деним насељима, вредности удела умрлих су ниже у односу на просечне вредности среза и та насеља су окружена насељима са такође ниским вредностима удела умрлих.

На Слици 2 приказане су статистички значајне „вруће” и „хладне тачке” просечних надморских висина насеља. *Кластер од 15 „врућих тачака”* (39% становништва среза) идентификован је у источном делу среза (Белић, Белошевац, Бујачић, Дегурић, Драчић, Горња Грабовица, Јасеница, Клинци, Петница, Попучке, Рађево, Седлари, Ваљево, Жабари и Зарубе). Ова насеља имају више вредности просечних надморских висина у односу на просечну висину среза и окружена су насељима са такође вишим вредностима надморских висина. *Кластер од девет „хладних тачака”* (13,5% укупног становништва) налази се у југо-западном делу среза, а чине га насеља: Горње Лесковице, Кунице, Пакље, Ребељ, Совач, Стубо, Сушице, Тубравић и Вујиноваца. Овај сегмент истраживања указује на знатно већу стопу mortalитета у селима која се углавном налазе на јужним падинама Ваљевских планина.

На Слици 3 су представљени кластери „врућих” и „хладних” тачака просечне удаљености центра насеља од центра среза. *Двадесет три статистички значајне „хладне тачке”* (52,3% становништва среза) – Белић, Белошевац, Бргановић, Бујачић, Ваљево, Горња Грабовица, Дегурић, Драчић, Жабари, Забрдица, Зарубе, Златарић, Јасеница, Клинци, Ковачице, Лелић, Петница, Попучке, Пријездић, Равње, Рађево Село, Седлари и Стрмна Гора формирају кластер у централном и југоисточном делу среза. Сва ова насеља су на мањој удаљености од центра Ваљева. *Кластер од шест „врућих тачака”* (8,9% становништва среза): Брезовица, Вујиновац, Куница, Совач, Сушице и Тубравић, идентификован је у југозападном делу среза и ова насеља су на значајно већој удаљености од центра Ваљева.

На основу добијених резултата можемо закључити да је удео умрлих од шпанске грознице у укупном броју становника насе-

ља детерминисан физичко-географским карактеристикама изучаване територије. Подаци из црквених књига других парохија могу послужити за идентификацију просторних образаца морталитета од шпанске грознице, а потом и за компаративну анализу парохија, срезова или округа и тиме дати допринос развоју историјске географије, демографије па и просторне епидемиологије у Србији. Боље разумевање ових историјских питања може помоћи савременим епидемиолозима и доносиоцима одлука у припреми за сличне епидемије. Детерминисање просторних образаца разних болести и њихов просторни опсег може послужити и као оквир за утврђивање просторних образаца броја/удела заражених и умрлих од актуелне пандемије *COVID-19*.

ЕПИДЕМИЈА У КАМЕНИЧКОМ СРЕЗУ¹⁹⁶

За разлику од Ваљевског среза који се простирао делимично у долини, делимично у областима са благим побрђем, а делимично у пределима са брдско-планинским одликама, Каменички срез, који се налазио западно и северозападно од Ваљева био је претежно на брдско-планинској територији западног дела венца ваљевских планина – ваљевска Подгорина. Обухватао је део данашње територије Града Ваљева, уз додатак Дружетића, који данас припада Општини Коцељева и већег дела Општине Осечина.¹⁹⁷ Имао је 11 општина са 27 сеоских насеља. У њима је 1910. живело 26.524 становника (3.527 мушкараца и 12.997 жена), а 1916.

¹⁹⁶ Према: Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020.

¹⁹⁷ У монографији посвећеној ратним жртвама из осечинског краја регистровано је само 29 особа умрлих од последица епидемије шпанског грипа (М. Радојчић, 2018). Од тога, 12 жртава је са територије овде обрађених села каменичког среза, али је сигурно да их је било знатно више, на шта указује и чињеница да је из села Туђин уписано име само једне жртве, док је у књизи умрлих из каменичке цркве регистровано 17 умрлих од директних последица епидемије.

године 20.289 житеља (8.136 мушкараца – 40,10% и 12.153 жене – 59,90%). Међутим, према попису који је извршен почетком 1921. године на територији овога среза, који је тада понео друго име – Подгорски, регистрован је 22.001 становник,¹⁹⁸ што је за 4.523 (17,05%) мање него 1910, али и 1.712 (8,44%) више него 1916.

Данас су доступне црквене књиге умрлих у које су уписивани подаци за 17 села (63% свих насеља) са 11.374 становника (56% становништва среза). То су књиге умрлих из цркава у: Каменици,¹⁹⁹ Горњој Буковици,²⁰⁰ Причевићу,²⁰¹ манастиру Пустини²⁰² и Грачанице,²⁰³ с тим што се, како се црквено-административна територија није преклапала са државном поделом, у три књиге налазе и подаци везани за поједина села Ваљевског среза.

Парохији цркве у Каменици гравитирало је пет села Каменичког среза: Каменица, Врагочаница, Драгијевица, Осладић и Туђин. Том срезу је припадало и пет села парохије цркве у Горњој Буковици: Горња и Доња Буковица, Стапар, Оглађеновац и Беомужевић. Цркви у Причевићу су гравитирала четири села Каменичког среза: Причевић, Мајиновић, Тупанци и Бобова и Балиновић из Ваљевског. При манастиру Пустини су била два села Каменичког среза: Суводањ и Станина Река, док су Ребељ, Совач и Вујиновача припадали Ваљевском срезу, а са територије цркве у Грачаници су само Ситарице биле из Каменичког, а Стубо, Тубравић, Брезовица, Ровни и Кунице су припадали Ваљевском срезу. Последње две наведене парохије су већ анализиране у оквиру поглавља о Ваљевском срезу, тако да ће даље бити пре-

¹⁹⁸ Краљевина Југославија, 1921.

¹⁹⁹ *Књига цркве каменичке, храма Светиога оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1942. годину.*

²⁰⁰ *Књига цркве буковичке, храма Светиога оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1933. годину.*

²⁰¹ *Књига цркве причевачке, храма Светиога оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1915–1934. годину.*

²⁰² *Књига цркве пустињске, храма Светиога Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину.*

²⁰³ *Књига цркве грачаничке, храма Светиога Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину.*

зентовани резултати истраживања везани за каменичку, буковачку и причевићку парохију.

Територије парохије цркве у Каменици

На територији пет села каменичке парохије, која се налазе западно и северозападно од Ваљева, 1910. је живело 5.191, а 1916. године 3.908 становника. Током целе 1915, када је становништво ваљевског краја масовно страдало од тифуса, од свих могућих узрока је умрло 328 сељана односно 6,32% у односу на број становника према попису из 1910. године, мада је реалан проценат већи пошто је неутврђен, али не мали број становника је страдао и током претходне три ратне године.

Током 1916. умрло је 56, током 1917. умрло је 38 људи, а у 1918, на чијем крају је дошло до експанзије епидемије шпанске грознице са смртним последицама, умро је 181 мештанин, од тога 148 током последња три месеца. У то време, током лета епидемија се већ појавила, али без фаталних исхода. Током лета нема много смртних случајева, а неки од уочених би хипотетички могли да се припишу првом таласу пандемије. У јулу су регистроване две смрти услед *запаљења плућа* и две од *јектике*, у августу три смртна случаја услед *запаљења плућа*, *мозга* и *туберкулозе*. У септембру је било четири смртна случаја, од којих је за један уписано да је разлог непознат, док је друга смрт из тога месеца регистрована тек крајем наредног, када је епидемија већ увелико харала и за њу је као узрок уписано *шпанска грозница*. Потом је, од почетка октобра до краја децембра, регистровано 148 смртних случајева, а за 142, рачунајући и ону смрт из септембра, свештеник П. М. Протић као узрок уписује: *трип*, *шпанска инфлуенца*, или: *трип*, *запаљење плућа (последица шпанске грознице)*. Први смртни исход са таквом дијагнозом, не рачунајући онај из септембра, накнадно уписан, регистрован је 21. октобра / 3. новембра. Пре тога, 13. и 14. октобра су регистроване и две смрти за које је као узрок упи-

сано *дизентерија*. Масовно умирање је прекинуто крајем новембра, мада је појединачних случајева било и у децембру.

Из пет села каменичке парохије, у односу на број мештана пописаних 1916. године (3.908), за педесетак дана колико је трајало масовно умирање, умрло је, са наглашеним узроком који упућује на епидемију, 3,63% становника, мада се проценат разликује од села до села. Најмање људи је умрло у Драгијевици, 1,13%, а највише у Врагочаници, 7,10% становништва.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Каменици

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Осладић	978	26	2,66%
Драгијевица	798	9	1,13%
Врагочаница	704	50	7,10%
Каменица	1024	40	3,91%
Туђин	404	17	4,21%
	3.908	142	3,63%

Током прва четири месеца 1919. године забележено је 11 смртних случајева, међу којима и од *јектике*, али не и од шпанске грознице. Током целе те године је преминуло 70 људи, с тим што је на јесен дошло до релативно масовнијег умирања од *срдобаље*.

Територија парохије цркве у Горњој Буковици

Парохоји цркве у Горњој Буковици је такође припадало пет села Каменичког среза. И она су се налазила северозападно од Ваљева, али ближе центру округа и граничила су се са селима са територи-

је његовог среза. У њима је 1910. живело 4.698. а 1916. године 3.699 становника. Током 1915. у књизи умрлих²⁰⁴ је регистровано 399 уписа, највише од последица епидемије тифуса. У односу на стање пописано 1910, број становника је смањен за 8,49%. У 1916. години умрло је 47, а у 1917. години 38 мештана. Током целе 1918. године регистрована је смрт 196 парохијана, од тога 164 током последња три месеца. За време лета су регистроване смрти услед туберкулозе, у јулу три, а у августу две. Потом је, током септембра, уписан само један смртни случај, услед неконкретизованог *запаљења*, да би у октобру почело масовно умирање због последица пандемије.

Од 164 особе умрле у последња три месеца за 144, односно 3,89% становништва по попису из 1916. године, као узрок смрти уписано је *тифус*, како свештеник Спасоје Протић, по свему судећи погрешно, именује пандемијску болест, мада би последицама епидемије могле да се припишу и неке друге смрти, нарочито на почетку октобра, али и касније.

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Буковици

	бр. ст.	окт.	нов.	дец.	УКУ.	%
Горња Буковица	1.304	11	40	2	53	4,06%
Доња Буковица	602	5	14	1	20	3,32%
Стапар	238	1	4	1	6	2,52%
Беомужевић	531	1	17	3	21	3,95%
Оглађеновац	1.024	17	25	2	44	4,30%
	3.699	35	100	9	144	3,89%
Са умрлима од „запаљења“, у време главног удара					155	4,19%

²⁰⁴ Књига цркве буковичке, храма Светиога оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1933. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

У овој парохији, која је ближа Ваљеву у односу на каменичку, и граничи се са селима Ваљевског среза, смртоносни талас пандемије почео је неколико дана пре него што је уочен у каменичкој парохији. Током октобра су умрле 43 особе, и то њих осморо од *зайаљења*, а 35 од *шифуса*. Прва три смртна случаја (између 3. и 10. октобра, по јулијанском календару) су била од *јектике*, на *порођају* и *убијен од аустроугарских оружника*.²⁰⁵ Потом се за два смртна случаја, 10. и 12. октобра, као узрок уписује *зайаљење*, а као узрок три смртна случаја од 14/27. октобра се уписује *шифус*. Највише сељана (осморо) је умрло 28. октобра, од тога петоро у Оглађеновцу. Масовно умирање се наставља и у новембру, када умире 100 особа, све од *шифуса*. Дана 29. новембра су уписане три смрти и од тада се број умрлих смањује. Током децембра је уписано „само“ 14 смрти, од тога девет од *шифуса* (осам у првој недељи и једна пред крај месеца, 25. децембра / 7. јануара). Поред тога, забележена су и три смртна случаја од *зайаљења*, али и два накнадна уписа смрти војника који су умрли у болницама у Шапцу и Петроварадину, први од *зайаљења*, а други: *непознато*.

У презентованој табели нису обрађени смртни случајеви од *зайаљења*, мада може да се претпостави да су и они последица пандемијске болести. И на овој територији се уочава разлика у смртности између суседних села и креће се од 2,52% у Стапару, до 4,30% у Оглађеновцу. А током целе наредне 1919. године умрло је 73 мештана, од тога 11 у прва четири месеца, од којих већина од *зайаљења* и *туберкулозе*.

Територија парохије цркве у Причевићу

Јужно од буковичке територије а западно од Ваљева налази се територија пет села која гравитирају цркви у Причевићу, од којих

²⁰⁵ Старац од 70 година!

су четири припадала Каменичком срезу. На њој је 1910. године регистровано 2.926, а 1916. 2.221 становника.

У књизи умрлих из ове парохије нема података о укупном броју преминулих током 1915. године.²⁰⁶ Наредне 1916. умрло је 40, а 1917. године 34 мештана. И овде је у првој години после велике епидемије тифуса умрло више људи него у следећој.²⁰⁷

Током целе 1918, било је 164 уписа, 24 у првих девет месеци и 140 током последња три месеца, од којих је апсолутна већина умрла од *тифусне грознице*, како овдашњи парох Сретен Зд. Тодоровић доследно именује скоро све смрти у време пандемијског удара.

На овој територији је током лета било врло мало смртних случајева: у јуну само један (*обесио се*), а у јулу и августу пет, и то три од *старачке изнемоћености* а два (по један у сваком месецу) од *тифусне грознице* (?). Индикативно је да парох пре тога није никада у књизи уписао сличну дијагнозу као узрок смрти.²⁰⁸ Овде током септембра није регистрован ни један смртни случај, почетком октобра је уписана једна смрт од *јекшике*, а онда су 13. и 15. (26. и 28) октобра регистровани нови уписи (*тифусна грозница*) који од 21. октобра постају свакодневни. Од 140 смрти током последња 3 месеца, од *тифусне грознице* је умрло 115 особа (5,18% у односу на број становника пописаних 1916).

²⁰⁶ Књига је „отворена“ крајем 1915.

²⁰⁷ Као што смо видели, 1916. је у парохији каменичке цркве умрло 56, а 1917. године 38 људи, док је на територији буковачке цркве 47 особа умрло током 1916, а 38 током 1917. године.

²⁰⁸ То наводи на могућност да књига није редовно вођена, већ да су у њу касније уписивани претходно прикупљени подаци и да су конкретни летњи уписи унети током јесени, када је већ почело масовно умирање од последица нове епидемије (?).

Број умрлих од шпанске грознице на територији парохије цркве у Причевићу

		окт.	нов.	дец.	УКУ.	%
Причевић	853	2	30	5	37	4,34%
Мајиновић	284	5	5	1	11	3,87%
Тупанци	214	0	20	1	21	9,81%
Бобова	637	14	18	0	32	5,02%
Балиновић	233	3	11	0	14	6,00%
	2.221	24	84	7	115	5,18%

Током октобра и то превасходно у његовој последњој трећини, на територији парохије је умрло 27 људи, од којих 24 са узроком *тифусна грозница* а остали: *јекџика*, *убој* и *старосна изнемоћеност*. Највише смртних случајева је било у селу Бобова (14), од тога пет само 23. октобра. У новембру је, све до пред крај месеца, смртност настављена великим интензитетом. Умрло је 95 људи, од чега 85 од *тифусне грознице*, а остали већином услед *старачке изнемоћености*. Највише људи је умрло у Причевићу и у Тупанцима, које ће сада постати убедљиво најугроженије село у крају, а где у претходном месецу није било жртава. Почетком децембра престаје умирање и током тог месеца је забележено само девет смртних исхода, од којих седам са узроком *тифусна грозница*. Преостале две смрти су узроковане *старачком изнемоћеношћу* и *запаљењем плућа*.

Током експанзије епидемије, од њених последица је умрло 115 мештана, односно 5,18% становника. Најпогођенији су били Тупанци (9,81%), а најмање погођен Мајиновић (3,87%).

Током целе наредне 1919. године умрло је 75 мештана, од тога 12 у прва четири месеца, међу којима је било и умрлих од *јекџике* и *запаљења плућа*.

Резиме

На територији 17 села Каменичког среза, од директних последица епидемије, где је као узрок смрти означена шпанска грозница (и сл.), умрле су 483 особе, односно 4,25% становништва. Будући да се срез састојао од 27 села у којима је живело 11.374 становника и да расположиви узорак представља 63% насеља и 56% становништва, могло би да се претпостави да је шпанска грозница на територији целог среза однела око 900 живота. При изношењу такве хипотезе неопходна је дистанца условљена чињеницом да се на овој повезаној територији уочава велика диспропорција у проценту умрлих између различитих села: од 1,13% у Драгијевици до 9,81% у Тупанцима.²⁰⁹ Ако пажњу усмеримо ка територијама цркава у Каменици и Буковици, са укупно 10 села Каменичког среза, као и цркве у Причевићу, где је једно село припадало Ваљевском а преостала четири Каменичком срезу, апстрахујући села Станина Река, Суводањ и Ситарце, која су гравитирала двома црквеним општинама из Ваљевског среза, уочавамо да се, зависно од парохије, проценат смртности кретао од 3,63% до 5,18%.

Преглед умрлих од шпанског грипа, по селима, разврстаних по парохијама

Бр. озн.	Насеље	Црква	Број становника 1916.	Број умрлих од ШГ	%
1	Каменица	Каменица	1.024	40	3,91%
1	Врагочаница	Каменица	704	50	7,10%
1	Драгијевица	Каменица	798	9	1,13%

²⁰⁹ Док је у рабровичко-дивачкој парохији са друге стране Ваљева умрло „само“ 0,44% становника.

1	Осладић	Каменица	978	26	2,66%
1	Туђин	Каменица	404	17	4,21%
2	Доња Буковица	Буковица	602	20	3,32%
2	Горња Буковица	Буковица	1.304	53	4,06%
2	Стапар	Буковица	238	6	2,52%
2	Оглађеновац	Буковица	1.024	44	4,30%
2	Беомужевић	Буковица	531	21	3,95%
3	Причевић	Причевић	853	37	4,34%
3	Мајиновић	Причевић	284	11	3,87%
3	Тупанци	Причевић	214	21	9,81%
3	Бобова	Причевић	637	32	5,02%
4	Станина Река	Поћута - Пустиња	723	62	8,57%
4	Суводање	Поћута - Пустиња	823	24	2,92%
5	Ситарце	Поћута - Грачаница	233	10	4,29%
			11.374	483	4,25%

Неопходно је да се нагласи да постоји могућност да су неке појединачне смрти, до којих је дошло у летњим месецима када епидемија није имала фаталне исходе, попут смрти услед запаљења плућа, биле узроковане компликацијама шпанске грознице у време њене мање морталне експанзије. Могуће је и да је изван број упокојених, који су умрли у јеку епидемије, умро због других узрока, али је њихова смрт приписана епидемији. Такође је могуће да је код извесног броја смртних случајева уписаних са дијагнозом неке раније болести, попут туберкулозе, непосредна

смрт уследила због компликација изазваних шпанском грозницом. Број оваквих могућих забуна вероватно није велики, судећи на основу чињенице да је на територији три поменуте црквене парохије током првих девет месеци, од свих могућих узрока, у које би могле да спадају и додатне компликације изазване шпанском грозницом у њеном првом, благом таласу, умрло 89 људи, а да у три наредна месеца, од 452 умрле особе за „само“ 51 није наведен узрок директно повезан са епидемијом.

Преглед умрлих од шпанског грипа по парохијама

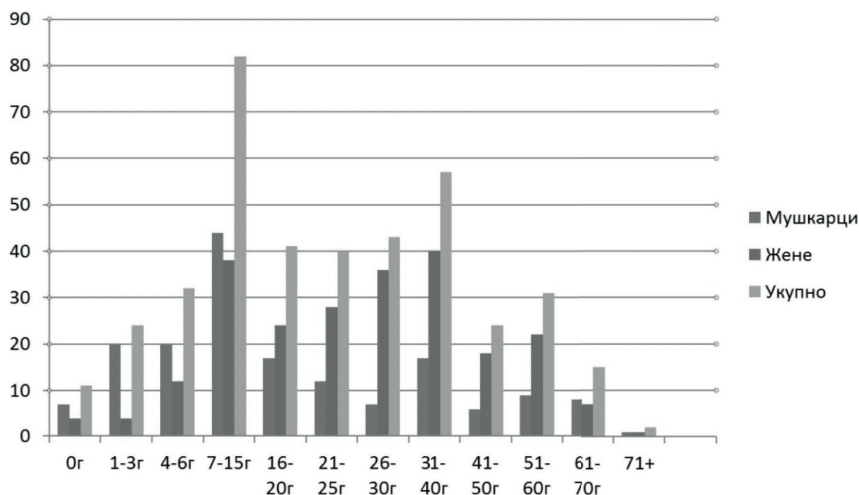
Парохија	Број становника 1916.	Умрли током целе 1917.	Умрли током целе 1918.	Умрли у последња три месеца 1918.	Умрли од шпанске грознице
1. Каменичка	3.908	38 (0,97%)	181 (4,63%)	148 (3,79%)	142 (3,63%)
2. Буковичка	3.699	38 (1,03%)	196 (5,23%)	164 (4,43%)	144 (3,89%)
3. Причевићка	2.221	34 (1,53%)	164 (7,38%)	140 (6,30%)	115 (5,18%)
	9.828	110 (1,12%)	541 (5,50%)	452 (5,51%)	401 (4,08%)

Истраживање смртности услед последица епидемије је обухватило и старосну и полну структуру умрлих, што је такође урађено на узорку наведене три парохије. И овде се, као и на другим истраживаним територијама у ваљевском крају, уочава одступање од светског просека, по којем су најугроженији били људи у категорији од 20 до 40 година. Смртност је била највећа у категоријама становништва до 20 година. До те старости је било 47% упокојених; 20% упокојених је било старости од 5 до 15 година, а у светском просеку је у тој категорији регистрована

знатно мања смртност. Ипак, смртност становништва од 20 до 40 година, које је по светским критеријумима било најугроженије, овде је била нешто већа него у рабровичкој и петничкој парохији.

**Преглед умрлих од шпанског грипа у три парохије,
по полној и старосној структури: каменичка (п1),
буковичка (п2) и причевићка (п3)**

Стар.	Мушки пол п1+п2+п3 = (%)	Женски пол п1+п2+п3 = (%)	Укупно п1+п2+п3 = (%)
0	0 + 3 + 4 = 7 (1,75%)	1 + 0 + 3 = 4 (0,99%)	1 + 3 + 7 = 11 (2,74%)
1-3	8 + 7 + 5 = 20 (4,99%)	2 + 0 + 2 = 4 (0,99%)	10 + 7 + 7 = 24 (5,98%)
4-6	6 + 9 + 5 = 20 (4,99%)	7 + 5 + 0 = 12 (2,99%)	13 + 14 + 5 = 32 (7,98%)
7-15	14 + 9 + 21 = 44 (10,97%)	19 + 6 + 13 = 38 (9,48%)	33 + 15 + 34 = 82 (20,45%)
16-20	4 + 6 + 7 = 17 (4,24%)	8 + 10 + 6 = 24 (5,98%)	12 + 16 + 13 = 41 (10,22%)
21-25	4 + 7 + 1 = 12 (2,99%)	7 + 11 + 10 = 28 (6,98%)	11 + 18 + 11 = 40 (9,98%)
26-30	3 + 0 + 4 = 7 (1,75%)	12 + 16 + 8 = 36 (8,98%)	15 + 16 + 12 = 43 (10,72%)
31-40	9 + 6 + 2 = 17 (4,24%)	13 + 15 + 12 = 40 (9,98%)	22 + 21 + 14 = 57 (12,21%)
41-50	0 + 3 + 3 = 6 (1,49%)	4 + 9 + 5 = 18 (4,49%)	4 + 12 + 8 = 24 (5,98%)
51-60	6 + 2 + 1 = 9 (2,24%)	7 + 11 + 3 = 22 (5,48%)	13 + 13 + 4 = 31 (7,48%)
61-70	2 + 6 + 0 = 8 (1,99%)	4 + 3 + 0 = 7 (1,75%)	6 + 9 + 0 = 15 (3,74%)
71+	1 + 0 + 0 = 1 (0,25%)	1 + 0 + 0 = 1 (0,25%)	2 + 0 + 0 = 2 (0,49%)
	57 + 58 + 53 = 168 (41,89%)	85 + 86 + 62 = 233 (58,11%)	142 + 144 + 115 = 401

Већ смо видели да је на територији Каменичког среза 1916. године број мушкараца смањен за 39,85% а број жена за „само“ 6,49% у односу на попис из 1910. У укупном збиру, проценат умрлих жена је 58%, а видели смо да је према попису из 1916. проценат жена на територији целог Каменичког среза био 60%, што би генерално указало на уједначено умирање од шпанског грипа припадника оба пола. Пошто су највећу претходну ратну жртву поднели мушкарци од 21 до 40, па и 50 година, било да су погинули и умрли, било да су се повукли преко Албаније или били интернирани, њих је у селима било најмање, те је и број умрлих мушкараца тих доби знатно мањи него жена. Нешто мања диспропорција између умрлих од 21 до 25 година је условљена чињеницом да 1915, пре повлачења преко Албаније, одређени број младића није био регрутован и остао је у Србији.

Са друге стране, највише су страдала деца и млади до пубертета, око 37% умрлих, са знатно већом смртношћу дечака него девојчица,²¹⁰ а не много мање су умирали и људи других

²¹⁰ Док је на примеру села која гравитирају цркви у Крчмару тај однос обрнут, али са мањом диспропорцијом. У доби до 15 година умро је 21 дечак и 29 девојчица; В. Кривошејев, наведено дело.

старосних доби. Уочава се и већи број смрти жена преко 50 година у односу на број мушкараца.²¹¹ Генерално, мањи број умрлих старијих од 60 година је везан за тада краћи животни век, тако да се уочава да је током масовног умирања од шпанског грипа за смрт неколико особа у раним 60-им годинама као узрок уписано *старачка изнемоћлост*.

Већи део територије Каменичког среза спада у брдско-планинску област. Он је по попису из 1916. имао 20.289 становника, а за непуна два месеца удара епидемије у његових 17 села, шпанска грозница је однела 483 особе, односно 4,25% становника. Будући да је у наведених 17 села живело 56% становништва Каменичког среза, могли бисмо да претпоставимо, као што је већ наглашено, да је на територији целог среза од ове болести умрло око 900 људи (око 4,5% становништва). Најмање је умрло мештана Драгијевице (1,13%), а највише Тупанаца (9,81%). Умирала су људи свих узраста, мада су деца била угроженија, а већи број умрлих жена од мушкараца је последица претходних ратних страдања мушке популације, још од 1912, као и боравка војника на фронту и у интернацији.

Презентоване чињенице, претпоставке и закључци су настали као резултат истраживања спроведених 2020. године. Накнадним истраживањима, циљаним ка утврђивању стања на територији Убског среза, уочено је да су у црквене књиге из Памбуковице, уписивани и житељи још два села са крајњег североистока Каменичког среза, Дружетић (данас у Мачванском округу) и Гола Глава (данас део територије Града Ваљева).²¹² У Дружетићу, који је 1916. године имао 773 становника, шпански грип је однео три (0,39%²¹³), а у Голој Глави 22 живота (2,41% у односу

²¹¹ И овде је стање у Крчмару супротно.

²¹² Видети даље, у поглављу посвећеном жртвама пандемије у Убском срезу.

²¹³ Могуће да су се становници Дружетића уписивали и у књиге из неке друге, северније парохије, са територије Мачванског округа.

на 911 становника пописаних 1916). Просек смртности у ова два претежно равничарска села је знатно мањи од општег просека утврђеног за цео срез, на основу презентованог доступног узорка (за Голу Главу је у оквирном просеку Ваљевског среза). То не би требало да знатно утиче на промену претпостављеног процента смртности за Каменички срез, будући да су за сада непознате и информације из западних села среза, која су брдска и брдско-планинска, за која је реално да се очекује већа смртност од установљене просечне.

ЕПИДЕМИЈА У МИОНИЧКОМ СРЕЗУ

Један од пет срезова Ваљевског округа био је и Мионички (Колубарски). Налазио се источно од Ваљевског и њему су припадале територије данашњих општина Мионица, Љиг и Лајковац. Састојао се од 15 тадашњих општина са 54 насељена места, једном варошицом и 53 села. У њему је 1910. године регистровано 30.566 а шест година касније 23.654 становника.²¹⁴

Истраживања последица шпанске грознице на овој територији заснована су, са једне стране, на додатним анализама резултата претходних истраживања везаних за територију данашње општине Мионица²¹⁵ и засебне детаљне анализе деловања пандемије на територији парохије цркве у Крчмару, а са друге стране на новим анализама уписа у истраживачима расположиве матичне књиге умрлих са територија данашњих општина Љиг и Лајковац.

²¹⁴ Поповић, 2000.

²¹⁵ Радојчић, 2020. Вероватно је број умрлих и већи, пошто нису регистровани преминули од запаљења плућа и сл.

На територији данашње општине Мионица

Детаљна истраживања последица пандемије на територији општине Мионица реализовао је 2020. године М. Радојчић.²¹⁶ Територија данашње општине Мионица састоји се од 35 насељених места, у којима је 1916. године пописано 14.539 становника. Сходно томе, узорак броја становништа у односу на цео некадашњи срез је 61,5%.

Истраживања су указала да је у тим селима од шпанског грипа страдала 451 особа, односно 3,10% становништва, што је мање него у Подгорском а више него у Ваљевском срезу.²¹⁷

Презентујући резултате својих истраживања, Радојчић је констатовао да су најчешће умирале по једна, две, евентуално три особе из једног домаћинства, а да је забележено по пет умрлих из породица Миловановић из Брежђа, и Лазаревић и Мандић из Рајковића. Међу пострадалима било је: 179 жена, 118 мушкараца и 154 деце (од неколико дана до 15 година). Старосна структура изгледа овако: особе старе до 20 година – 192 (укључујући и претходно поменуто децу и 38 младих од 15 до 20 година); до 30 година – 83; до 40 година – 52; до 50 година – 33; до 60 година – 29; до 70 година – 28 и преко 70 година – три. Поред њих, евидентирано је и 31 лице чија старост није утврђена.

Индикативно је да, истражујући, вероватно на основу електронске базе података матичарске службе, која је настала убрзаним преписивањем података из књига умрлих, Радојчић уочава и неколико жртава пандемије из периода пре њеног почетка. Ту спада 75-годишња жена умрла у Табановићима још у марту 1918, али и неке особе умрле у априлу, јуну, августу и септембру 1918. Могло би да се претпостави да је реч о техничкој грешци.

Масовно, свакодневно умирање је почело од друге половине октобра (од 3/16), да би се, почетком децембра, проредило. Поје-

²¹⁶ Радојчић, 2020. Вероватно је број умрлих и већи, пошто нису регистровани преминули од запаљења плућа.

²¹⁷ Исто.

диначни смртни случајеви се срећу до почетка пролећа 1919. У тада актуелном трећем таласу упокојило се 11 особа, а онда опет и током зиме 1920. године, за време четвртог таласа, њих деветоро. Очигледно су, у овим крајевима, где је најморталнији, други талас пандемије оставио велике последице, трећи и четврти били знатно мање смртоносни – мање него у Бранковини и Дивцима, где је други талас био знатно блажи.

Студија случаја: еидемија у крчмарској парохији²¹⁸

Једна од црквених парохија са територије Мионичког среза била је и крчмарска. За разлику од мионичке општине у целини, за коју су резултати, уз додатне анализе, преузети из других истраживања,²¹⁹ крчмарска парохија је анализирана директним увидом у црквену књигу умрлих. У њој је смртност од последица пандемије била нешто већа од утврђеног просека за мионичку општину.

Црква Светог Оца Николаја у селу Крчмар била је матична за ширу област која је поред Крчмара обухватала и села: Брежђе, Горњи Лајковац, Осеченицу, Голубац, Мратишић и Буковац. Прва четири наведена села су тада административно припадала општини Брежђе Мионичког среза, а наредна три општини Рајковић истог среза. При попису извршеном 1910. године, на територији наведених седам села живело је 4.083 становника. После два балканска рата, битака у првим годинама Првог светског рата, велике епидемије тифуса из 1915, повлачења војника преко Албаније и одвођења у интернацију, у њима је, према попису из 1916. године, живело 3.155 људи – 928, односно 22,73% мање.²²⁰

²¹⁸ Према: Кривошејев, 2020а.

²¹⁹ Радојчић, 2020.

²²⁰ Поповић, 2000.

Територија крчмарске парохије се налази у поддивчибарској брдско-планинској области југоисточно од Ваљева. Њено географско средиште у Осеченици је од центра Ваљева удаљено око 20 километара. Граду најближе село, Мратишић, удаљено је од њега око 15, а најдаље Горњи Лајковац око 30 километара. Према опису Љубе Павловића, сва ова села су планинска, на падинама Маљена и, сем Мратишића, са пуно извора. Брежђе је „под Маљеном и улази дубоко у планину“; Крчмар је „планинско село /.../ под северним подножјем Маљена“; Горњи Лајковац је „планинско село /.../ у подножју Маљена“; Осеченица је на северном подножју Маљена, „земљиште је висораван и планина“; Буковац је такође на северном подножју Маљена; Голубац је на врху Голубачког поља, и повезан је са Буковцем, док је Мратишић „на подножју маљенских огранака“, а „извора је у селу у опште мало“.²²¹

Пре представљања резултата анализе уписа умрлих током епидемије шпанског грипа, неопходно је да се помене да је у књизи умрлих крчмарске цркве,²²² током последња три месеца 1918. године, уписано и троје умрлих у Пријездићу, од којих двоје од шпанског грипа, што је, како ћемо видети даље, знатно мање од броја умрлих у осталим селима. Али Пријездић је био у саставу општине Драчић, која је припадала другом срезу, Ваљевском, и његови мештани су уписивани у протоколе цркве у Драчићу.²²³ Међутим, атар Пријездића је веома издужен и са источне стране се целом дужином ослања на западне границе села Мратишић и Крчмар. Стога је могуће да је мањи број сељана са крајњег југа сеоског атара гравитирао цркви у Крчмару. Због свега наведено-

²²¹ Павловић, 2011.

²²² *Књига цркве каменичке, храма Светиога оца Николе за уписивање умрлих, за 1915–1942. годину*. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

²²³ *Књига цркве драчићке, храма Светиих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину*. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

га, ово село је изузето из наредних статистичких анализа чије је тежиште на поменутих седам села из две општине Мионичког среза, Брежђе и Рајковић.

Књигу умрлих је врло уредно водио „Милан Трипковић, парох крчмарски“. Ради што прецизније хронологије битне за утврђивање почетка и краја епидемије, односно масовног умирања од њених последица, неопходно је да се укаже и на проблем датирања уписа. Поред разлике од 13 дана између јулијанског календара, који се примењивао у Србији, и грегоријанског, додатан проблем представља то што је аустроугарски окупациони систем наметнуо примену грегоријанског календара. Зато током окупације парох Трипковић у књизи умрлих рубрику *Година, месец, дан и време смрти* попуњава двојно, уносећи датуме оба календара, уз давање предности грегоријанском. Двојно датирање је примењивано све до уписа: *19/6. октобар 1918*, а већ следећи упис је датиран само по јулијанском календару: *12. октобар 1918*.

Очигледно, још пре завршетка аустроугарске окупације, свештеници су престали да користе грегоријански календар и црквене књиге су водили само по јулијанском календару, али не задуго. Почетком наредне 1919. године, када је у новоформираној проширеној држави озваничен грегоријански календар, у *Књизи умрлих* цркве у Крчмару последњи једнодатумски упис је био: *3. јануар 1919* (од *шпанске болести*), а већ наредна смрт је регистрована: *1. фебруара / 19. јануара* (од *водене болести*).

Увидом у књигу умрлих уочава се да су у целој 1917. години, која је претходила пандемији шпанског грипа, регистрована 63 смртна случаја а у 1919. години – 50. Током целе 1918. године умрло је 200 парохијана, 29 у првих девет месеци и 171 у последња три месеца, када је дошло до епидемијског удара, што и пре даљих анализа указује на веома високу смртност током пандемије.

Када се детаљнија пажња обрати на почетак ширења епидемије, као и на месец који му претходи, уочава се да током сеп-

тембра 1918. године нема уписане ни једне смрти, са било којим узроком, а онда од октобра креће повећана смртност. После првих пет жртава умрлих на почетку месеца услед различитих узрока: *старост*, *запаљење плућа*, *запаљење црева*, *запаљење материце* и *убијен из пушке*, прва жртва са узроком смрти *шпанска болест*, како шпански грип односно грозницу назива крчмарски парох, уписана је 17. октобра (по јулијанском календару, 30. октобра по грегоријанском).²²⁴ До краја октобра, у наредних мање од пола месеца, у селима која гравитирају цркви у Крчмару умрло је укупно 39 људи. То је око 30% више него у претходних девет и по месеци. Њих 25 се упокојило услед *шпанске болести*, мада се смртним последицама пандемије можда могу приписати и смрти неких од претходно, а и нешто касније умрлих, код којих је као узрок уписано *запаљење плућа*. У сваком случају, у даљим анализама као последице смрти услед епидемије шпанске грознице узимани су у обзир они случајеви када је то експлицитно наведено као узрок, а што је било у апсолутној већини случајева.

Масовно умирање настављено је наредног месеца. Током првих десет дана новембра регистровано је 56 смртних случајева: једна смрт је означена као природна, једна услед запаљења плућа, а преосталих 53 услед *шпанске болести*. Од покојника са овом дијагнозом један се упокојио у Ваљеву и сахрањен је у Горњем Лајковцу, а већина је, пре и после тога, умирала у свом селу где су и сахрањени дан или два по смрти. За једну жену из Крчмара, која је умрла почетком новембра, упис је извршен накнадно, месец дана касније, у децембру, уз напомену да је умрла „у ненормалном стању узрокованом шпанском болешћу, утопила се“.

Током наредних десет дана новембра умрло је 48 особа, и то две од *запаљења плућа*, једна од *сипће* и 45 од *шпанске болести*.

²²⁴ И овде на дан уласка српских трупа у Ваљево, као и у случају рабровичке и јованске парохије.

А потом, у последњој трећини истог месеца (по јулијанском календару), уочава се нагли пад смртоносних последица епидемије. Тада је умрло 20 оболелих: једна од *шарлаха*, једна од *јектике*, пет од разних „запаљења“: црева, материце и плућа, и 12 од *шпанске болести*.

Смањење броја преминулих крајем новембра је указало на скори крај масовног умирања од последица епидемије. У децембру је умрло девет особа, од којих пет од *шпанске болести* а за остале је као узрок смрти уписано *запаљене плућа*, *запаљење црева* и у два случаја *неразвијености новорођенчета*.

На почетку наредне 1919. године, 3/16. јануара је са узроком смрти *шпанска болест* уписана још само једна особа. Тога месеца је умрла и једна особа природном смрћу. У фебруару је умрло пет особа услед *запаљења плућа*, *јектике*, *природне смрти*, *водене болести* и *суве болести*. У марту је забележена само једна смрт, и то услед *неразвијености плућа*, у априлу шест, и то три од *јектике*, а по једна од *запаљења плућа*, *запаљења црева* и *неразвијености плућа*. Даље, до краја целе 1919. године, умрло је још 36 особа, од разних узрока.

Могло би да се претпостави да је трећи талас пандемије однео три жртве, две са уписом запаљење плућа и једну шпанска болест. Нешто већа смртност се уочава у зиму 1919/20, наиласком четвртог таласа. Једна особа је умрла од *шпанске болести*, једна од *грипа са запаљењем плућа*, а пет од *запаљења плућа*.

Како се из приказаних чињеница види, епидемијски удар са смртним последицама је на истраживаној територији календарски трајао три, а фактички мање од два месеца, од 17/30. октобра до 8/20. децембра, са неколико појединачних смртних исхода приписаних шпанској грозници и касније, рачунајући и један са почетка наредне године. У сваком случају, током последња три месеца 1918. године умрла је 171 особа, од којих је за 141, односно више од 80%, као узрок смрти уписана *шпанска болест*, а што је скоро једнако броју умрлих од свих могућих узрока током 33

месеца целе 1917, првих девет месеци 1918. и целе наредне 1919. године, када је умрло 142 сељана. Наведени број умрлих од шпанске грознице представља 4,47% становништва ових седам села које је пописано 1916. године.

Преглед умрлих од шпанског грипа 1918, по селима, у временским размацама

СЕЛО	Бр. ст. 1916.	окт.	од 1. до 10. нов.	од 11. до 20. нов.	од 21. до 30. нов..	дец.	Ук.	%
Буковац	188	4	1	0	0	0	5	2,66%
Мратишић	309	7	11	9	1	1	29	9,38%
Голубац	191	1	6	5	0	0	12	6,28%
Осеченица	803	4	16	16	2	2	40	4,98%
Брежђе	575	4	12	8	7	1	32	5,56%
Г. Лајковац	682	4	4	3	0	0	11	1,61%
Крчмар	407	1	3	4	2	2	12	2,95%
	3.155	25	53	45	12	6	141	4,47%
Са 12 упокојених од запаљења плућа							153	4,85%

Током три календарска месеца трајања епидемијског удара регистровано је 30 људи за које шпанска болест није била уписана као узрок смрти, што је више од 29 преминулих током претходних девет месеци, а знатно више од 16 односно 22 преминула током три последња месеца претходне 1917. и наредне 1919. године. То би могло да укаже на могућност да је и међу тих 30 умрлих такође могло бити оних чије је упокојење резултат епидемије, било да је реч о почетном погрешном препознавању, нпр. када је за узрок смрти уписано запаљење плућа, или пак да је реч о ескалацији, услед деловања вируса шпанског грипа, неке друге болести која је уписана као узрок смрти. Уз то, као

што је наглашено, мора да се дозволи и могућност да је при масовном умирању због епидемије, шпански грип као узрок приписан и понеком ко је умро због другог узрока, нарочито код новорођенчади. Али, имајући у виду однос: 30 умрлих од других болести : 141 од шпанског грипа, број могућих забуна једне или друге врсте вероватно није велики. Број и проценат упокојених од пандемијске болести се повећавају на 153, односно 4,85%, када им се дода и 12 упокојених од запаљења плућа, током последња три месеца 1918.

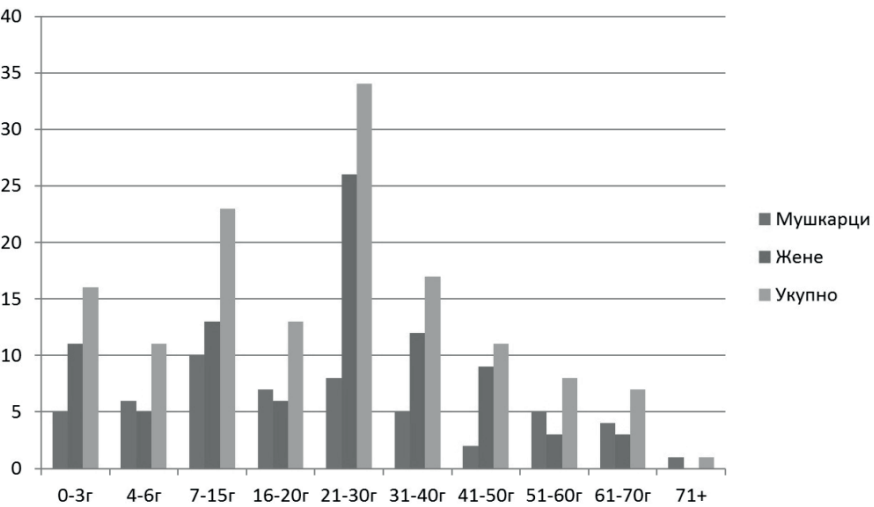
Индикативно је да се проценат умрлих становника знатно разликује од села до села, чак и када је реч о селима која се међусобно граниче, заузимајући простор истог висоравнског платоа, попут Буковца, где је умрло 2,66% и Голупца, где је умрло 6,28% становништва. Највећи проценат умрлих је регистрован у Мратишићу (најбезводнијем селу у парохији!) – 9,38%, који се такође граничи са Буковцем, и „укљештен” је између друга два поменута села, а најмањи у Горњем Лајковцу – 1.61%, који је повезан са Брежђем где је умрло 5,56% становника. Бројчано је највише преминуло у најмногољундијој Осеченици – 40 (4,98% становништва), а најмање у Буковцу – 5 (2,66%).

Да би слика о последицама епидемије била потпунија, неопходно је приказати и резултате додатног истраживања који се односе на полну и старосну структуру упокојених, са указивањем на однос броја умрлих у односу на број становника по попису из 1916, а уз осврт и на бројност становништва 1910, које су аустроугарске окупационе власти приказале уз резултате свога пописа²²⁵

²²⁵ Поповић, 2000.

Преглед умрлих од шпанског грипа 1918,
по полној и старосној структури

Старост (година)	Мушки пол (број и проценат умрлих)	Женски пол (број и проценат умрлих)	Укупно (број и проценат умрлих)
0-3	5 (3,54%)	11 (7,80%)	16 (9,34%)
4-6	6 (4,26%)	5 (3,54%)	11 (7,80%)
7-15	10 (7,09%)	13 (9,21%)	23 (16,30%)
16-20	7 (4,96%)	6 (4,26%)	13 (9,22%)
21-30	8 (5,67%)	26 (18,44%)	34 (24,11%)
31-40	5 (3,54%)	12 (8,51%)	17 (12,05%)
41-50	2 (1,42%)	9 (6,83%)	11 (8,25%)
51-60	5 (3,54%)	3 (2,13%)	8 (5,67%)
61-70	4 (2,84%)	3 (2,13%)	7 (4,97%)
71+	1 (0,71%)	0 (0%)	1 (0,71%)
	53 (37,39%)	88 (62,41%)	141

У 1910. години на територији наведених седам села крчмарске парохије мушкарци су били у већини: 2.105 мушкараца (51,55%) и 1.978 жена (48,45%). После ратних страха, након значајног смањења броја становника и полна структура се значајно променила. У 1916. години је на тој територији пописано 1.784 жена, за 194, односно 9,81% мање него према претходном попису и оне су чиниле 56,55% становништва. Мушкараца је било 1.361, за 734, односно 34,87% мање него раније и чинили су преосталих 43,45%.

Пошто су, на почетку аустроугарске окупације, услед већег „ратног мањка“ мушке популације, жене биле у већини, било је очекивано да је током трајања епидемије шпанске грознице умро већи број жена. Процентуално гледано, смртност жена је нешто већа од очекиване. Жена (које су чиниле 56,55% становништва) је умрло 88, односно 62,41% од укупног броја преминулих.

Најдрастичније разлике између броја преминулих различитих полова се уочавају код умрлих у старосној доби између 21 и 50 година. Умрло је 47 жена и 15 мушкараца. Али то је управо оно животно доба у којем су мушкарци током претходних година поднели највеће ратне жртве, од младића који су током 1915, пре повлачења преко Албаније, могли да буду регрутовани, преко војника који су већ прошли све ратне потешкоће од 1912. године, до трећепозиваца. Зато се управо у тим годиштима и уочава највећа диспропорција.

Да су од болести релативно подједнако умирали припадници оба пола, указује и уједначен број смрти деце и младих старости од 4 до 20 година, међу којима се налазе они младићи који су 1915, уочи повлачења преко Албаније, имали највише 17 година и нису могли да буду регрутовани. За разлику од неких својих вршњака, будућих регрута, који су из градова, као средњошколци, поведени у повлачење, и страдали у не малом броју, сеоска деца су остала на породичним имањима. У тој старосној доби је умрло 24 женске и 23 мушке особе, једна жена више, али је у категорији од 4 до 6

година умро један дечак више од девојчица. Са друге стране, мушкараца у доби од 51 до 70 година је умрло више (9) него жена (6).

Док донекле необјашњена остаје велика разлика у смртности деце до 3 године (11 девојчица и 5 дечака) смрт једног мушкарца и ниједне жене преко 70 година је објашњива чињеницом да је у то време та старост за рурално окружење била дубока, и доживљавали су је релативно ретки поједици. Генералним увидом у књиге умрлих уочава се да је и у регуларним ситуацијама за многе особе умрле у раним 60-им годинама уписивано да су преминуле од старости.

И на овој територији, слично као и у другим анализираним деловима ваљевског краја, више од 42% умрлих било је млађе од 20 година, али се зато уочава осетно већа смртност у категоријама од 20 до 40 година, него у петничкој и рабровичкој парохији, а што је донекле у складу са чињеницом да је на светском нивоу становништво тог узраста било највише угрожено пандемијом.

Територија општине Љиг и гео територије општине Лајковац

У време избијања епидемије шпанске грознице, насеље Љиг, а тиме и данашња љиска општина нису постојали. Љиг настаје тек 1920. године, административним издвајањем ушореног дела села Гукоши у посебно насеље које ће потом бити проглашено за варошицу.

Територија данашње општине Љиг је, пре и током Првог светског рата, једним делом припадала Ваљевском округу – Мионичком срезу, док је други део био у оквирима Рудничког округа. Тренутно су истраживачки доступне матичне књиге умрлих вођене у црквама из Славковице, Цветановаца и Мораваца као и Врачевића, чија је парохија већински покривала насеља данашње општине Лајковац.

У књигу умрлих цркве у Славковици,²²⁶ уписивани су упокојени из три села Ваљевског округа: Славковица, Кадина Лука и Палежница,²²⁷ и село Ба које је припадало Рудничком округу.²²⁸ Анализом уписа уочава се да је током већег дела лета смртност била минимална, што указује на непостојање првог таласа пандемије, бар не у морталној снази. Стање се мења од 21. августа, од када се уочава повећање смртности, али од *срдобоље* – *дизентерије*. Ова болест је у наредна два месеца однела 35 жртава: две особе су умрле у последњој трећини августа, 13 током септембра, а 20 током октобра. У самој Славковници регистроване су 22 жртве, у Кадиној Луци девет и у селу Ба четири; Палежница је била поштеђена. Потом почиње умирање од последица светске пандемије.

Видели смо да се непосредно пре почетка ширења шпанске грознице појава срдобоље, као локалне епидемије, уочава и у аранђеловачком крају и у појединим парохијама око Смедеревске Паланке, а како ћемо даље видети, надовезивање епидемије шпанске грознице на локалну епидемију дизентерије се уочава и у суседним парохијама, цветановачкој и моравичкој, као и у појединим деловима Ужичког округа, у Севојну и Сечој Реци. Са друге стране, на територији општине Мионица, на коју се наслања територија општине Љиг, током свих ратних година регистрован је врло мали број жртава ове болести, а ни једна током 1918.²²⁹

²²⁶ Књига цркве Славковачке, храма Светиої Преображења, за уписивање умрлих, за период 1915–1935 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг)

²²⁷ Резултате пописа из 1916. видети у: Поповић, 2000.

²²⁸ Резултати пописа из 1916. према: Ortsverzeichnis, 1917.

²²⁹ Радојчић, 2020а.

Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Славковици

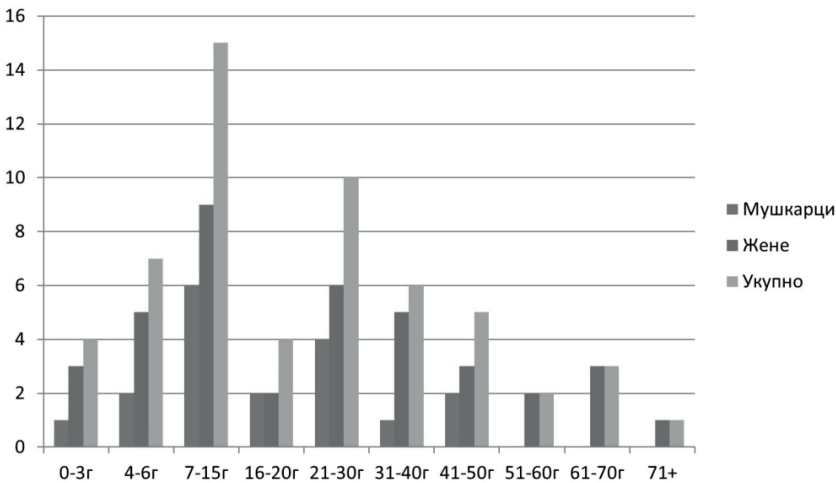
	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Славковица	958	27	2,82%
Кадина Лука	580	9	1,55%
Палежница	248	12	4,84%
	1.786	48	2,69%
Ба	595	16	2,69%
	2.381	64	2,69%

Масовно умирање је настављено и после 28. октобра / 10. новембра, али са уписивањем новог узрока смрти – *шпанска грозница*. Од тада па до краја године (тачније до 22. децембра – за мање од два месеца) умиру 64 особе. Свим преминулим лицима је уписан исти узрок смрти. Од 22. децембра стање се смирује. До краја марта у целој парохији умире пет особа, две од туберкулозе, по једна од срдоболе и запаљења плућа и једна несрећним случајем. Тако се, након завршетка другог таласа пандемије, овде не уочавају смртне последице шпанске грознице, изузев, евентуално, оне једне смрти од пнеумоније.

Преглед умрлих од шпанског грипа, по полној и старосној структури у селима парохије цркве у Славковици

Старост (година)	Мушки пол (број и проценат умрлих)	Женски пол (број и проценат умрлих)	Укупно (број и проценат умрлих)
0-3	1 (1,56%)	3 (4,69%)	4 (6,25%)
4-6	2 (3,12%)	5 (7,82%)	7 (10,94%)

7-15	6 (9,37%)	9 (14,06%)	15 (23,44%)
16-20	2 (3,12%)	2 (3,12%)	4 (6,25%)
21-25	4 (6,25%)	6 (9,37%)	10 (15,62%)
26-30	1 (1,56%)	5 (7,82%)	6 (9,37%)
31-40	2 (3,12%)	5 (7,82%)	7 (10,94%)
41-50	2 (3,12%)	3 (4,69%)	5 (7,82%)
51-60	0	2 (3,12%)	2 (3,12%)
61-70	0	3 (4,69%)	3 (4,69%)
71+	0	1 (1,56%)	1 (1,56%)
	20 (31,25%)	44 (68,75%)	64

Највећа смртност од последица шпанске грознице је била у малом, забаченом брдском селу Палежница (4,84%), које је заобила претходна локална епидемија срдоболе, мада би могло да се претпостави да су, због спајања две епидемије и закаснелих уписа, неке од жртава срдоболе из других села регистроване као жртве болести која је изазвала светску пандемију; и обрнуто (?!). Шездесет четири умрла од шпанске грознице у четири наведена села

представља 2,69% у односу на број становника пописаних 1916. године, а због смањења броја становништва изазваног претходном локалним епидемијама, тај проценат умрлих од пандемије би, у односу на тренутно живуће становништво, реално био нешто већи.

Анализа броја умрлих према полној и старосној структури указује да је пандемија однела животе знатно више особа женског него мушког пола, више него дупло, а да је више од 40% упокојених било млађе од 15 година, 60% млађе од 25, а преко 70% млађе од 30 година.

Донекле слична ситуација је била и на парохијској територији цркве у Цветановцима.²³⁰ Њој је припадало пет села са територије Ваљевског округа: Цветановци, Бошњановић, Јајчић, Велишевац и Бабајић. И овде је пре појаве шпанске грознице почело масовно умирање од *срдобоље*. Током септембра (по јулијанском календару) умире пет, а до 27. октобра још 11 особа, с тим што је шесторо мештана умрло од *запаљења плућа*, што може да укаже на нешто ранији почетак пандемије шпанске грознице, која је експлицитно, као узрок смрти, први пут наведена 25. октобра. Од тога датума до краја године, пандемијска болест је усмртила 72 особе, а још три оболела су умрла током наредна три месеца 1919. године, када осморо оболелих умире од запаљења плућа.

Када је реч о надовезивању две епидемије, индикативна је чињеница да је, према уписима у књиге умрлих, масовно умирање од дизентерије – *срдобоље* престало током последње недеље октобра. Од тада до краја године, становништво масовно умире скоро искључиво од шпанске грознице. Такав нагли пресек, као и у случају Славковице, „као ножем начињен“, делује нереалан. Могли бисмо да претпоставимо да је он вештачки. По свему судећи, и овде, као и у другим крајевима, свештеници нису стизали да хронолошки, непосредно по смрти, упишу преминуле, већ су их

²³⁰ Књига цркве Цветановачке, храма Сабора Светиої Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1914-1930 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

уписивали са извесним закашњењем, по добијању информација од родбине, без претходног увида. На то указује и велика анахроност при упису преминулих, коју прати и делимична територијална повезаност; уписивана је група преминулих у различитим данима, из једнога села, а потом из другога.

Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Цветановцима

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Цветановац	574	25	4,36%
Бошњановић	263	5	1,90%
Јајчић	387	13	3,36%
Бабајић	508	13	2,26%
Велишевац	451	19	4,21%
	2.183	75	3,43%
Са умрлима од пнеумоније, у време главног удара		81	3,71%

Могло би да се претпостави да су у одређеном тренутку, крајем октобра или почетком новембра, свештеници добили информације о новој смртоносној болести, и онда све нове смртне случајеве, о којима су са већим или мањим закашњењем обавештавани, њој приписивали, преставши да региструју смртне случајеве одраније познате дизентерије. Наравно, изузетак су смрти од старости, на порођају, или од неке раније хроничне болести.

Истраживачки је доступна и матична књига умрлих из Храма Великомученика Георгија у Врачевићу. Парохији ове цркве припадало је шест села Ваљевског округа Мионичког среза, од којих је данас само Латковић део општине Љиг, село Тодорин До

припада Мионици (и већ је обрађено у оквиру Радојчићевих анализа), док села Врачевић, Пепељевац, Доњи Лајковац и Прњавор (данас део Боговађе) припадају општини Лајковац.

Анализа уноса у наведену књигу је указала да је на територији врачевићке парохије током целе 1918. године умрло 157 особа. Од почетка године до краја августа, умрло је 25 мештана. Током септембра није регистрован ниједан смртни случај, мада се пред крај године уочава један накнадни упис, датиран на рани датум –5/18. септембар, са узроком смрти *шпанска грозница*. То би могла да буде погрешка, настала због накнадног уписа, како у датуму, тако и у узроку (?). Ову парохију је заобишла локална епидемија срдоболе, али је шпанска грозница оставила далеко веће последице него у претходно презентованим парохијама.

Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Врачевићу

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Латковић (општина Љиг)	340	11	3,23%
Тодорин До (општ. Мионица)	252	15	5,95%
Врачевић (општ. Лајковац)	929	55	5,92%
Доњи Лајковац (општ. Лајковац)	407	35	8,60%
Пепељевац (општ. Лајковац)	654	13	1,98%
Прњавор (данас Боговађа - општ. Лајковац)	204	6	2,94%
	2.786	135	4,85%

Од почетка октобра до краја године, у свим парохијским селима умире 131 особа, скоро искључиво од шпанске грознице; само је за две смрти као узрок уписана *јерфшика*, по једна на почетку и на крају серије масовног умирања. Масовно умирање је почело

4/17. октобра, неколико дана раније него у Ваљеву.²³¹ Трајало је током целог тог и наредног месеца, при чијем крају је почело да јењава. У децембру умире шест особа, и то пет од шпанске грознице и једна од јефтике. Наредне 1919. године до краја зиме, умире 12 особа, од тога пет од шпанске грознице и једна од запаљења плућа, а онда у мају шпанска грозница односи још два живота.

Анализа наведених докумената показује да су, у девет села данашње љишке општине,²³² а која су припадала тадашњој територији Мионичког среза Ваљевског округа, од последица шпанске грознице умрле 134 особе. Будући да је у њима у време пописа живело 4.309 становника, светска пандемија је однела 3,11% становништва, што је скоро истоветно у односу на проценат умрлих на територији данашње општине Мионица.

Број умрлих од шпанске грознице у девет села љишке општине, која су припадала Мионичком срезу

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих у односу на број становника
Цветановац	574	25	4,36%
Бошњановић	263	5	1,90%
Јајчић	387	13	3,36%
Бабајић	508	13	2,26%

²³¹ Неопходно је да се поново нагласи да је у књизи умрлих из Јовање регистрован накнадни упис, са почетка 1919. године, којим се региструје смрт једног мештанина Седлара, преминулог од шпанске грознице, ван свога места пребивалишта, у Боговађи, још 29. септембра / 12. октобра претходне 1918. А опело, приликом сахране у Боговађи је обавио Тодор Протић, парох Враћевички. Он је водио и књигу о којој је овде реч, а у њој се не налази запис о смрти конкретнoг мештанина Седлара (Сава Ракић).

²³² Из славковачке парохије: Славковица, Кадина Лука и Палежница; са територије парохије цркве у Цветановцима: Цветановац, Бошњановић, Јајчић, Бабајић и Велишевац, као и Латковића из врачевичке парохије

Велишевац	451	19	4,21%
Латковић	340	11	3,23%
Славковица	958	27	2,82%
Кадина Лука	580	9	1,55%
Палежница	248	12	4,84%
	4.309	134	3,11%

Захваљујући уписима у књигу умрлих из Браћевшнице, располажемо подацима и за четири села данашње општине Лајковац: Брачевић, Пепељевац, Доњи Лајковац и Прњавор (Боговађа). У њима је шпанска грозница однела 109 живота. Пошто је у тим селима 1916. живело 2.194 становника, проценат страдалих је 4,97%, што је знатно више од општег просека Мионичког среза, али је расположиви узорак веома мали, мањи и од узорка презентованог на примеру студије случаја крчмарске парохије, где је смртност била већа у односу на општи просек територије данашње општине Мионица.

Резиме

Када претходно презентованој територији данашње општине Мионица, која је имала 35 села са 14.539 становника, придружимо девет села са територије општине Љиг, са 4.309 становника и четири села општине Лајковац са 2.2194 становника (1910. године), добијамо веома репрезентативан узорак територије некадашњег Мионичког среза, од 89%, у односу на 54 постојећа насеља са 23.654 житеља, по попису из 1916. На територији тих насеља шпанска грозница је однела 694 живота, односно 3,30% у односу на 21.042 становника који су те 1916. живели на територији 48 узоркованих насеља. То би могло да укаже да је у целом срезу пандемија однела око 780 живота. Број жртава би евентуално могао да буде и већи, ако узмемо у обзир могућност да су поједи-

ни, за које је као узрок смрти уписана срдобоља, могли да страдају од пандемијске болести.

Имајући у виду чињеницу да је 1910. године у Мионичком срезу живело 30.566, а 1921. године 26.179 становника, ратни мањак, настао током оба балканска и Великог рата је износио 4.385, односно 14,35% житеља. Укупан број ратних жртава није прецизно утврђен, будући да ратни мањак приказује однос броја становника између два пописа, а број страдалих је адекватан збиру ратног мањка и броја рођених у међупописном периоду, али је неоспорно да је шпанска грозница знатно допринела смањењу броја становника.

Пресек за Мионички срез

	број села	број становника 1916.	број умрлих од шпанске грознице	%
Општина Мионица	35	14.539	451	3,10%
Општина Љиг	9	4.309	134	3,11%
Општина Лајковац	4	2.194	109	4,97%
	48 (89% од 54)	21.042 (89% од 23.654)	694	3,30%
ЦЕО СРЕЗ	54	23.654	око 780	3,30%

Екскурсе: љишка села из Рудничког среза

У три повезане књиге умрлих цркве у Моравцима уписивани су упокојени из осам села која су се налазила на територији Рудничког округа,²³³ и Брајковца који се данас налази у оквиру бео-

²³³ Књига цркве Моравичке, храма Светиої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916–1918 – парохија С. Појовића; Књига цркве Моравичке, храма Светиої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918–1935 – парохија С. Појовића и Књига цркве Моравичке, храма Светиої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918–1935 – парохија М. Радуловића (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

градске приградске општине Лазаревац. И ту се, као и у Славковици и Цветановцима, срдобоља спорадично појављује већ крајем августа, а масовно умирање почиње средином септембра, али је овде регистровано до средине децембра. Од средине септембра до средине децембра умрло је скоро 200 особа,²³⁴ а од тога је за њих 148 као узрок смрти уписано: *срдобоља, шпанска грозница, трий и запаљење плућа*. Потом су смртни случајеви били спорадични, а у прва три месеца наредне 1919. године умрло је 18 парохијана, највише од туберкулозе (6), кашља и запаљења плућа (по 4).

Број умрлих од у селима парохије цркве у Моравцима

	БР. СТ. 1916	Шп. гр.	Зап. плу.	Гр.	Уку. и %	Срд. и %	Уку. и %
Моравци	584	1	3	17	21 3,60%	5 0,86%	26 4,46%
Липље	461	1	7	16	24 5,21%	7 1,52%	31 6,73%
Ивановци	540	0	0	4	4 0,74%	13 2,41%	17 3,15%
Пољанице	617	0	0	10	10 1,62%	20 3,24%	30 4,86%
Козељ	495	1	3	14	18 3,34%	10 2,02%	28 5,36%
Гукош	513	0	0	8	8 1,56%	3 0,58%	11 2,14%
Бранчићи	436	1	1	0	2 0,46%	1 0,22%	3 0,68%
Дићи	243	0	0	2	2 0,82%	0 0,00%	2 0,82%
	3.889	4	14	71	89 2,29%	59 1,17%	148 3,81%
Брајковац (општина Лазаревац)	?	2	1	28		9	40

²³⁴ Током целе 1916. године: 77, а током 1917. године: 69.

Индикативно је да је смрт од *срдобоље* регистрована не само до пред крај октобра, што је био случај у претходно презентованим парохијама у којима се она појавила, већ и током новембра, и та болест је однела 68 живота. Са друге стране, прве смрти од *шпанске грознице* су регистроване релативно рано, 3/16. октобра, по једна у Бранчићима и Брајковцу, потом 14/27. октобра и 30. октобра / 12. новембра, и двапут 4/17. новембра. Овај основни назив пандемијске болести је регистрован укупно шест пута, али је зато као узрок смрти масовно уписиван *трип*, што је шпанска грозница фактички и била, који је однео 99 живота. Поред тога, 15 парохијана је умрло од запаљења плућа.

Са великом вероватноћом можемо да претпоставимо да су упокојени од грипа били жртве шпанске грознице, која је у то време харала не само свим околним територијама већ и целим светом, али донекле збуњује доследно двоструко именовање. То би могло да се објасни накнадним, каснијим уписом,²³⁵ на основу експлицитно изречене изјаве чланова породице, док су, у случају када експлицитне изјаве о узроку смрти није било, свештеници самоиницијативно уписивали *трип*, или обрнуто (!?).

Што се тиче упокојених од запаљења плућа, мишљења смо да је и ту, бар у већини случајева, узрок смрти везан за пандемију. Томе у прилог иде чињеница да се део умрлих са тим узроком није упокојио код својих кућа, без лекарског надзора, као већина сељана, већ у болници у Горњем Милановцу, где су лекари као узрок смрти констатовали главну морталну компликацију пандемијске болести, што је потом преношено у црквене протоколе.

²³⁵ То би могло да буде објашњење и за релативно рано појављивање уписа шпанске грознице – већ 3. октобра. Могуће је да је приликом касније пријаве неко од чланова породице изрекао име болести које се тада увелико помињало (а да су упокојени умрли од срдобоље, чија је локална епидемија почела нешто раније?).

ЕПИДЕМИЈА У УБСКОМ СРЕЗУ²³⁶

Ради проширивања базе истраживаних узорака, 2022. године обављене су анализе смртности од последица светске пандемије на територији Убског (Тамнавског) среза Ваљевског округа. Имајући у виду чињеницу да се, за разлику од изразито брдско-планинских села Каменичког среза са одликама „забити“, убска села налазе у знатно „питомијем“, равничарском окружењу са благим побрежјима, очекивано је да је смртност овде била осетно мања.

Према пописима из 1910. и 1916. године, у 19 сеоских општина Убског среза²³⁷ налазило се 46 насеља у којима је 1910. године живело 36.384 становника. Шест година касније, када је аустроугарска администрација пописивала становиштво, не уписујући одсутне који су се налазили у избеглиштву, на Солунском фронту и у заробљеничким и интернирским логорима, регистровано је 26.429 људи.²³⁸ Према каснијем, послератном попису из 1921. године, у срезу је живело 29.573 становника.²³⁹ Разлика у броју становника пописаних између 1910. и 1921. године од 6.811 особа (18,72%) представља оквирни ратни демографски мањак на овој територији. Овај статистички показатељ је свакако мањи од укупног броја страдалих, који би био једнак збиру наведеног броја и броја живорођених у истом периоду,²⁴⁰ а који би садржао упокојене услед најразличитијих узрока: од великих епидемија,²⁴¹ мањих локалних „морија“ и широког спектра ендемских болести, преко природне смрти, несрећних

²³⁶ Кривошејев, 2023б.

²³⁷ Убски срез су чинила насеља данашње општине Уб, већег дела општине Лајковац и мањег дела општине Коцељева.

²³⁸ Поповић, 2000.

²³⁹ Краљевина Југославија – Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921* (Сарајево: Државна штампарија, 1932), 8–13.

²⁴⁰ Паушално претпостављених више од 9.000, односно више од 25%.

²⁴¹ Епидемије тифуса из 1915. и шпанске грознице из 1918. године.

случајева и слично, до жртава ратних дејстава. Циљ овога рада је да укаже колики је удео у ратним страдањима становништва убског краја могла да има пандемија шпанске грознице.

У недостатку других историјских извора, једини инструменти за анализу последица шпанске грознице и на територији Убског среза су матичне црквене књиге умрлих. Данас су истраживачки доступне црквене књиге умрлих из шест парохија,²⁴² које су обухватале 28 села овога среза у којима је према попису из 1916. године живело 14.746 становника,²⁴³ што представља узорак од 56% у односу на цео срез. Уз бројеве умрлих до којих се долази анализом црквених књига, битан параметар за квантификацију жртава пандемије представљају резултати поменутог пописа становништва из 1916. године.

Из Убског среза, за период 1918–1919. године сачуване су црквене књиге умрлих из следећих парохија: Радљево, Уб, Вукона, Новаци, Памбуковица и Докмир. Њихова детаљна анализа указује дна то да је, по свему судећи, радљевска парохија била прва улазна територија за даље ширење шпанске грознице по окружењу. Први смртни случајеви од последица пандемије уочени су 24. септембра / 7. октобра 1918. године у Ваљевском срезу, у парохији цркве из Рабровице, засеока села Дивци, које је било једна од станица на железничкој прузи од Београда, конкретније од Забрежја, ка Ваљеву. Две недеље касније, 7/20. октобра, у приварошком селу Јасенице једна особа умрла је од *шпанске грознице*, а у селу Грабовица, приварошком засеоку Градац и самом Ваљеву, по једна од *запаљења плућа*.²⁴⁴ Умирање потом постаје учесталије.

²⁴² Књиге се чувају у Матичарској служби Општине Уб и у Месној канцаларији у убском селу Памбуковица.

²⁴³ Поповић, 2000.

²⁴⁴ Видети раније.

Парохија цркве у Радљеву²⁴⁵

Да је железничка линија била могући правац првог, али вероватно не и јединог пута уласка пандемијске болести у ваљевски крај, указује и чињеница да су смртни случајеви уочени у парохији цркве у Радљеву, где је такође постојала железничка станица, пет дана пре него што ће се појавити у Дивцима. Парохији цркве у Радљеву је припадало осам села са 4.398 сељана, током првих девет месеци 1918. године умрле су 64 особе. Током лета, у време првог таласа, смртност је била на уобичајеном нивоу, што не указује на одсуство болести, већ на бенигнији карактер пандемије у том тренутку. Ситуација се знатно изменила у последњем кварталу, у време налета другог, изразито морталног таласа пандемије. Током последња три месеца 1918. године, умрло је 95 парохијана, већина (њих 83) од пандемијске болести. Први смртни исход, са уписом: *шпанска грозница* регистрован је 19. септембра / 2. октобра у самом Радљеву. Наредних дана регистровано је и неколико особа умрлих од *запаљења плућа* и *запаљења грла*, а од 6/19. октобра широм парохије почиње масовно умирање са уписима узрока: *шпанска грозница* и *шпанска болест*, као и *запаљење плућа*.

Број умрлих у селима парохије цркве у Радљеву 1918–1919.

	Број становника 1916.	Умрли од шпанске грознице	Умрли од запаљења плућа	Укупно	%
Радљево	557	4	5	9	1,62%
Бргуле	730	21	6	27	3,70%

²⁴⁵ Матичарска служба Општине Уб (МсОУ), *Књига цркве радљевске храма Покрова Богородице за уписивање умрлих за период 1917–1919.*

Шарбане	550	7	6	13	2,36%
Скобаљ	313	5	0	5	1,60%
Лисо Поље	235	7	1	8	3,40%
Каленић	629	9	6	15	2,38%
Борак	598	3	3	6	1,00%
Стубленица	786	3	5	8	1,02%
	4.398	59	32	91	2,07%

Смртоносни талас трајао је до пред крај новембра, мада се и током децембра уочава умирање од наведених узрока, али спорадично. Потом се јављају и последице трећег, блажег таласа, у зиму 1919. Од укупно 18 упокојених од свих узрока до почетка пролећа, за осморо може да се претпостави да су били жртве пандемије: шесторо се упокојило од *запаљења плућа* а двоје од неконкретизоване *трознице*. Тако је светска пандемија током другог и трећег таласа у овој парохији вероватно однела животе 91 парохијана. Процентуално, највећа смртност била је у најмногољуднијем селу Бргуле, а најмања у Борку.

***Парохија цркве у Убу*²⁴⁶**

Парохији убске цркве припадало је среско средиште, варош Уб, и четири сеоска насеља: Совљак, Гуњевац, Мургаш и Трњаци. На тој територији је 1916. године пописано 2.485 житеља. Током првих девет месеци 1918. године, регистровано је 30 смртних слу-

²⁴⁶ Матичарска служба Општине Уб (МсОУ), *Књига цркве Убске храма Вазнесења Господњег за уписивање умрлих за период 1916–1935*.

чајева, а од почетка октобра до краја године три пута више 96. Мортални талас почео је двадесетак дана после Радљева, 8/21. октобра, а завршио се 29. новембра / 12. децембра. Током трајања ударног таласа, скоро сви преминули су умрли од *шпанске инфлуенце*, односно *шпанске болести*, а за једну особу је као узрок смрти уписано *запаљење плућа*. У прва три месеца наредне 1919. године, умрло је 18 особа, пет од последица *запаљења плућа*.

Резултати анализа указују да је током морталног удара два таласа шпанске грознице основни назив болести уписан за 89 преминулих особа, што је представљало 3,58% житеља пописаних 1916. године, а са жртвама запаљења плућа 95 особа (3,82%). Процентуално, најмање је умрло у среском центру, у Убу, насељу које је још од друге половине 19. века имало среског лекара, а убедљиво највише у малом Гуњевцу.

Број умрлих у селима парохије цркве у Убу 1918–1919. године

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Уб	708	11	1,55%
Совљак	1.072	51	4,76%
Гуњевац	219	15	6,85%
Мургаш	310	6	1,94%
Трњаци	176	6	3,41%
	2.485	89	3,58%
Са умрлима од запаљења плућа		95	3,82%

*Парохија цркве у Вукони*²⁴⁷

Вуконска црква била је матична за пет сеоских насеља, од којих су само два, Вукона и Кожуар, припадала Убском срезу Ваљевског округа.²⁴⁸ Ни у овој парохији током лета није било регистрованих смртних случајева, да би масовно умирање почело неколико дана пре него у убској парохији, 6/19. октобра. Као узроке смрти свештеници су уписивали: *шпанска грозница* и *шпанска слабост* (скраћено: *шпан. слаб.*), у једном случају *инфлуенца*, мада је било и других узрока, који би евентуално могли да се повежу са пандемијом: *велики кашаљ*, *запаљење плућа* као и *непозната болест*. Масовно умирање завршило се крајем новембра, мада је у децембру још једна особа умрла од шпанске грознице, а четири од непознате болести.

У прва три месеца 1919. године, од свих узрока умрло је 14 људи, од којих се за деветоро може претпоставити да су били жртве пандемијске болести; троје се упокојило од запаљења плућа, а шесторо од непознате болести. Индикативно је да се упис *запаљење плућа* уочава само у селу Вукона, а упис *непозната болест* само у Кожуару. Могуће је да је свештеник уписивао онако како му је родбина или неко од „повереника“ из села преносио.

У два села вуконске парохије која су припадала Убском срезу светска пандемија је, крајем 1918. и почетком 1919. године, однела животе 23 особе,²⁴⁹ што би представљало 2,28% становништва пописаног 1916. године. Четрнаест особа је умрло од последица другог, а девет од последица трећег таласа, што би могло да укаже да овде први мортални удар није наишао у пуној снази; то је довело до мање прокужености која је узроковала да трећи талас има веће последице него у окружењу (!?).

²⁴⁷ Матичарска служба Општине Уб (МсОУ), *Књига цркве Вуконске храма Усијења Пресвете Богородице за уписивање умрлих за период 1914–1931.*

²⁴⁸ Суво Село, у којем је епидемија однела 13 живота, Бељин – 10 и Месарци – 13 умрлих, припадали су Шабачком округу.

²⁴⁹ А у преостала три села са територије Шабачког округа још 36.

Број умрлих у убским селима парохије цркве у Вукони 1918–1919.

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице, непознате болести и запаљења плућа	%
Вукона	236	1 (+5 з.п. = 6)	0,42% (2,54%)
Кожуар	772	12 (+5 н.б = 17)	1,55% (2,20%)
	1.008	13 (23)	1,29% (2,28%)

*Парохија цркве у Новацима*²⁵⁰

Парохији цркве у Новацима припадала су села Новаци, Баталаге, Тулари и Зукве.²⁵¹ Ту је током првих девет месеци 1918. године од различитих узрока умрло 37 житеља, а током последња три месеца 104. После краћег, летњег затишја, са малим бројем преминулих, почетак масовног умирања регистрован је 8/21. октобра, када је у Туларима једна особа умрла од *тифусне грознице*. Пет дана касније, исто у Туларима једна особа умире од *запаљења плућа*, а наредних дана четири парохијана умиру од *кашара*, упале дисајних путева, што такође може да се повеже са пандемијом. Потом следи серија уписа смрти од *непознате болести*, како узроке одређују свештеници Поповић и Јовановић, односно од *шпанске грознице*, како уписује свештеник Шабић. И овде је крајем новембра дошло до смањења смртности, мада је током децембра шпанска грозница однела још четири живота. Потом, при налету трећег таласа, током прва три месеца 1919. године

²⁵⁰ Матичарска служба Општине Уб, *Књига цркве новачке храма Рождевства Пресвете Богородице за уписивање умрлих за период 1915–1936*.

²⁵¹ У црквеној књизи умрлих уочен је и упис само једног упокојеног и из села Калиноваца. Имајући у виду релативно висок степен смртности у околним селима, реално је да се претпостави да је Калиновац у целини припадао другој парохији, из које протокол умрлих није доступан, али је конкретни упокојени живео у рубном делу села, ка новачкој цркви (?).

у парохији је од разних узрока умрло 15 особа, а од тога три од шпанске болести и две од запаљења плућа.

Број умрлих у селима парохије цркве у Новацима 1918–1919.

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице, и непознате болести	%
Новаци	717	22	3,07%
Баталаге	722	23	3,05%
Тулари	1.014	32	3,16%
Зукве	281	18	6,41%
	2.734	95	3,47%
Са катаром, тифусном грозницом и запаљењем плућа: 101 3,69%			

Током наведеног периода, непозната болест и шпанска грозница однеле су 95 живота, односно 3,47% становништва, с тим да је у најмањем насељу, Зуквама, страдало 6,41% житеља. Могли бисмо да претпоставимо да је број жртава био већи, ако би се умрлима од шпанске и непознате болести додали и упокојени од тифусне грознице, запаљења плућа и катара (101–3,69%).

*Парохија цркве у Памбуковици*²⁵²

Парохији цркве у Памбуковици припадало је пет села, од којих су се три налазила на територији Убског среза Ваљевског округа: Памбуковица, Радуша и Слатина, а два са територије Каменичког среза.²⁵³ По свему судећи, у књизи умрлих уписани су и упо-

²⁵² Месна канцаларија Памбуковица, *Књига цркве памбуковачке храма Вознесења за уписивање умрлих за период 1916–1935.*

²⁵³ Дружетић (данас у Мачванском округу) и Гола Глава (данас у Ваљевском округу).

којени из рубног дела села Трлић, које је генерално припадало докмирској парохији.²⁵⁴

Током првих девет месеци 1918. године, на целокупној парохијској територији умрло је 36 особа, а током наредна три месеца 76. Масовно умирање почело је 6/19. октобра, а завршило се почетком децембра (по јулијанском календару), да би се и овде до краја године уочавали појединачни смртни случајеви. Као узрок масовног помора различити свештеници уписују различите болести. Док а М.Ј. Жујовић уписује: *трип*, Ј. Марковић пише: *тифус* (не би требало да буде спорно да је реч о пандемијској болести). Током прва три месеца наредне године, умрло је осам парохијана, од тога двоје од *трипа* и исто толико од *зайаљења плућа*.

Број умрлих у селима парохије цркве у Памбуковици

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице и других повезаних узрока	%
Памбуковица	869	33	3,80%
Радуша	275	6	2,18%
Слатина	334	9	2,69%
УБСКА СЕЛА	1.478	48	3,25%
Гола Глава	911	22	2,41%
Дружетић	773	3	0,39%
ЦЕЛА ПАРОХИЈА	3.162	73	2,31%
Трлић	779	1	0,13%

²⁵⁴ Није немогуће да је сличан случај био и са селом Дружетић, да је део тога села припадао парохији неке друге цркве, чији протоколи данас нису сачувани, на шта указује релативно мали број умрлих од шпанске грознице из тога села уписан у протокол памбуковачке цркве (?!).

По свему судећи, епидемијска болест је на територији целе парохије (без Трлића) однела 73 живота (2,31%) а у њеном убском делу 48 живота (3,25%).

*Парохија цркве у Докмиру*²⁵⁵

Парохији цркве у Докмиру припадало је шест села Убског среза. У њима је током првих девет месеци 1918. године умрла 31 особа, а у наредна три месеца још 65. Масовно умирање почело је у слично време када и у већини других убских парохија, 7/20. октобра. Током првог месеца погрома, свештеник Љ. Марковић је за већину умрлих као узрок смрти уписивао *шпифус*, како уписује и у црквену књигу у Памбуковици, а када је по повратку из логора у Нежидеру вођење парохије преузео бранковачки прота Светозар Д. Петровић, он уписује *шпанска грозница*.²⁵⁶ Масовно умирање завршено је пре краја новембра (по јулијанском календару), да би у децембру од шпанске грознице умрла још једна особа. Од 15 умрлих од свих узрока, током прва три месеца наредне 1919. године по једна особа умире од *шпанске грознице*, *трипа* и *запаљења плућа*. По свему судећи, на територији ове парохије светска пандемија однела је 61 живот (2,31%).

²⁵⁵ Месна канцеларија Памбуковица, *Књига цркве докмирске храма Ваведена за уписивање умрлих за период 1916–1935*.

²⁵⁶ Слично је било и у Бранковини, где су заменски свештеници као узрок смрти уписивали *заразна инфлуенца*, а након повратка из Нежидера Светозара Петровића и његовог зета Чедомира Вићентијевића уписује се *шпанска грозница* (видети раније).

Број умрлих у селима парохије цркве у Докмиру 1918–1919

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Докмир	552	16	2,90%
Чучуге	398	4	1,00%
Трлић	779	17 (16+1 ²⁵⁷)	2,18%
Звиздар	349	11	3,15%
Кршна Глава	256	4	1,56%
Тврдојевац	309	9	2,91%
	2.643	61	2,31%

Резиме

Како смо до сада видели, у шест доступних књига умрлих са територије Убског среза уписивани су упокојени из 28 среских насеља. У њима је, према попису из 1916. године, живело 14.746 становника, што представља узорак од 55,8% у односу на 26.429 становника целог среза.

Анализе броја умрлих од последица светске пандемије су указале да је на обрађеној територији од шпанског грипа умрло вероватно 413 особа, односно 2,80% у односу на број становника пописаних 1916. године. Ако претпоставимо да је иста стопа смртности била у целом срезу, можемо да изнесемо хипотетички закључак да је на његовој територији шпанска грозница однела око 770 живота.

Ако имамо у виду чињеницу да је у убском срезу 1910. године живело 36.384, а 1921. године 29.573 становника, можемо да за-

²⁵⁷ Један уписан у књизи из Памбуковице; видети раније.

кључимо да је оквирни ратни губитак у срезу износио 6.811 особа (18,72%). Како је наглашено и на другим местима, укупан број ратних жртава није прецизно утврђен, будући да ратни мањак приказује однос броја становника између два пописа, а број страдалих је адекватан збиру ратног мањка и броја рођених у међупописном периоду, али је неоспорно да је шпанска грозница знатно допринела смањењу броја становника.

ВАЉЕВСКИ ОКРУГ – РЕЗИМЕ

Као што је већ наглашено, Ваљевски округ је према попису из 1916. године имао 117.502 становника. Састојао од пет срезова. Ваљевски, као централни, протезао се на територији коју су карактерисала и блага побрђа, и брда и брдско-планинско окружење. Каменички, Подгорски срез, на западу је имао сличне одлике, али са нешто израженијим висинским пределима. Источно од Ваљевског простирао се претежно брдско-планински Мионички срез, а северно од њега су била два среза са изразитим равницама уз речне долине и благим побрђима: Тамнавски, односно Убски и Посавски, са седиштем у Обреновцу.

Поред броја умрлих, детаљна анализа црквених књига, уз обраћање пажње на датуме смрти, може да укаже и на претпостављени пут уласка и ширења епидемије територијом Ваљевског округа. Претходно је изнета претпоставка да је, кретањем војске и цивила, са територије Војводине, где је већ током септембра почело масовно умирање, вирус шпанске грознице, истог месеца, преко Земунa стигао у Београд. Одатле се епидемија даље ширила, путним и железничким комуникацијама ка унутрашњости Србије. Још током септембра (по грегоријанском календару) масовно умирање је уочено источно од Београда, низ дунавску комуникацију, у широј околини Смедерева, као и у околини Аранђеловца.

Анализа времена почетка масовног умирања на територији Ваљевског округа указује да су „улазна врата“ епидемије биле радљевска и рабровичка парохија. Почетак масовног умирања је прво уочен у Радљеву 3. октобра / 19. септембра, а затим 7. октобра у Рабровици. Обе парохије су се налазиле не само на путном правцу који је повезивао Ваљево са Београдом, већ и на железничкој комуникацији, са станицама у Бргулама, поред Радљева и Дивцима, поред Рабровице.

Непуне две недеље по почетку масовног умирања у радљевској парохији, отпочео је помор и по другим парохијама Убског среза, у њима блиској враћевачкој парохији Мионичког среза, као и појединим насељима Ваљевског среза (Јошева, Буковица и Каменица). Потом се, од 20. октобра, уочава повећање смртности и у самом Ваљеву, а затим и у другим местима у широј околини. Прво се, до краја октобра, масовно умирање уочава у ближим и приступачнијим парохијама: Јовањи, Драчићу..., а потом крајем октобра и почетком новембра и у удаљенијим и забаченијим: Грачаница, Ђелије...

Почетком новембра, масовно умирање је почело и широм Каменичког среза. Што се тиче Мионичког среза, у селима ближе Ваљеву, у крчмарској парохији повећана смртност је уочена од последњег дана октобра, док се недељу дана касније уочава и западније, у широј околини данашњег Љига.

Мортални удар је свуда потрајао мање од два месеца, завршавајући се у већини случајева знатно пре Нове године. Током децембра, смрт од последица пандемијске болести постаје спорадична, а потом веома ретка.

У презентованим резултатима истраживања, на основу доступних књига умрлих, смртност од шпанске грознице у Ваљевском срезу је анализирана на узорку од 99% територије (без села Словац). Анализе су указале да је ту од последица пандемије умрло 650 становника, што је представља 2,37% у односу на 27.746 житеља пописаних 1916. године. Ако уочени проценат

применимо на целокупну територију среза, могли бисмо да претпоставимо да је умрло око 660 житеља.

Каменички (Подгорски срез) је такође истраживан на основу анализа књига умрлих; због мањег броја расположивих извора ове врсте обрађен је на узорку који представља 63% насеља и 56% становништва. На тој територији је утврђено да су од последица пандемије умрле 483 особе, односно 4,25% житеља. Ако претпоставимо да се тај проценат може применити на цео срез, у којем је 1916. године пописано 20.289 житеља, долазимо до оквирне бројке од око 900 упокојених од шпанске грознице.

У Мионичком срезу је 1916. године пописано 23.654 становника. Овде је истраживање смртности било двојако. Са једне стране, додатно су анализирани резултати рада М. Радојчића, везани за појаву епидемије на територији која данас припада општини Мионица. Она се састојала од 35 насељених места у којима је 1916. године пописано 14.539 становника. Анализе су указале да је ту умро 451 мештанин, односно 3,10%. Са друге стране, детаљније су анализирани уписи у књиге умрлих за девет села из данашње општине Љиг, и четири села општине Лајковац у којима је живело 6.503 становника, а од последица пандемије умрло њих 243 (3,74%).

Оваквим комбинованим приступом обрађен је узорак од 89% среза. На тој узоркованој територији је живело 21.042 становника, а од последица шпанске грознице је умрло 694, односно 3,30%. Ако тај проценат применимо на цео срез, у којем је 1916. године пописано 23.654 житеља, можемо да претпоставимо да је укупан број умрлих био око 780.

За Посавски (Обреновачки) срез нема ранијих адекватних истраживања, као ни доступних црквених матичних књига, али оне постоје за део Тамнавског (Убског) среза. У шест доступних књига уписивани су упокојени из 28 села овога среза, што представља узорак од 55,8% у односу на 26.429 становника целог среза. Регистрована је смрт 413 особа умрлих од последица пандемије.

је, односно 2,80% од броја становника 1916. године. Ако претпоставимо да је иста стопа смртности била у целом срезу, можемо да изнесемо хипотезу да је на целој среској територији шпанска грозница однела око 770 живота.

Процена смртности у Ваљевском округу

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	% умрлих
Ваљевски срез	27.746	око 660	2,37%
Каменички срез	20.289	око 900	4,25%
Мионички срез	23.654	око 780	3,30%
Ћбски срез	26.429	око 770	2,80%
Обреновачки срез	(19.384)	?	?
Расположиви узорак	98.118	око 3.110	3,17%
Ваљевски округ	117.502	око 3.720	3,17%

На основу расположивих узорака долази се до претпостављеног закључка да је на територији целог Ваљевског округа од последица пандемије, за неколико месеци њеног удара, углавном при другом, мање при трећем таласу, умрло 3,17% живља у односу на број становника пописаних 1916. године, односно око 3.720 појединаца. И овај пут је неопходно да се нагласи да укупан број ратних жртава није прецизно утврђен, будући да ратни мањак приказује однос броја становника између два пописа, а број страдалих је адекватан збиру ратног мањка и броја рођених у међупописном периоду, али је неоспорно да је шпанска грозница знатно допринела смањењу броја становника.

Ако имамо у виду чињеницу да је на територији Ваљевског округа, према попису из 1910. године живело 157.648, а да је 1921.

године пописано 133.976 становника, уочавамо да је оквирни директни ратни губитак у округу био 23.672, односно око 15%.

Мада то није била директна тема овога рада, изнете статистике отварају питање укупног ратног мањка у овом округу, исказаног кроз разлику у броју становника између пописа из 1910 и 1921. године.

Ратни губитак

	Број становника 1910.	Број становника 1921.	Бројчани губитак	% губитак
Ваљевски срез	36.867	33.600	3.267	8,86%
Каменички срез	26.524	22.001	4.523	17,05%
Мионички срез	30.566	26.179	4.385	14,35%
Убски срез	36.384	29.573	6.811	18,72%
Обреновачки срез	-	-	-	-
Ваљевски округ	157.648	133.974	23.674	15,02%

Оквирни ратни мањак у Ваљевском округу био је 15,02%, с тим што се разликовао од среза до среза. Најмањи је уочен у Ваљевском срезу, 8,86%, а највећи у Убском, 18,72%. Могли бисмо да претпоставимо да је проценат исказан на нивоу округа релативно адекватан, али да проценти исказани за срезове не одговарају стварном стању, већ да су делом и резултат послератне миграције, пре свега ка самом Ваљеву и његовој непосредној околини, и то не само са територије округа, већ и са других територија, између осталог и са северних делова Ужичког округа који су гравитирали Ваљеву. То би довело до нереално смањењег ратног мањка броја становника у Ваљеву, а повећаног у другим срезovima.

У УЖИЧКОМ ОКРУГУ²⁵⁸

За разлику од Ваљевског, Ужички округ је изразитије брдско-планински. На обронцима граничних планина: Јабланика, Повлена и Маљена, као и Златибора и Таре, налазило се 246 насеља разврстаних у 79 општина, подељених у шест срезова: Ужички, Ариљски, Бајинобаштански (Рачански), Косијерићки (Црногорски), Пожешки и Чајетински (Златиборски).

Према попису из 1910. године, у Ужичком округу је живело 146.763 становника. Шест година касније, 1916. године, када су окупационе аустроугарске власти пописивале становништво, било је регистровано 114.061 особа, 32.702 мање (-22,28%), с тим што тај мањак не указује само на страдале (погинуле, умрле), већ и на одсутне у време пописа; без војника на Солунском фронту, заробљеника и интернираца.

Према првом поратном попису, начињеном 1921. године, у Ужичком округу је регистровано 119.042 становника, 27.721,²⁵⁹ односно 18,89% мање него 1910, што представља оквирни ратни мањак у шестогодишњим ратовима (1912–1918). Смањење броја становника није резултат само борбених дејстава већ и епидемија. Најизраженије су биле епидемије тифуса из 1915. и шпанске грознице из 1918. године, али не сме да се занемари ни утицај ма-

²⁵⁸ Пренето у: Кривошејев, 2021б.

²⁵⁹ Поповић, 1985.

њих, локалних епидемија, које су се током ратних година јављале у појединим селима, односећи велики број живота.

Анализа садржаја црквених матичних књига умрлих указала је да се у насељима која су припадала Ужичком округу епидемија шпанског грипа појавила прво на територији парохије цркве у Ражани – пре половине октобра (по грегоријанском календару), да би се потом проширила на друге парохије. Смртоносни епидемијски удар, који је однео бројне жртве, свуда се завршио почетком децембра. Општа смртност током прва три месеца наредне 1919. године била је или на нивоу, или нешто већа у односу на просечну смртност у том периоду из претходних година, што указује да морталне последице трећег таласа пандемије нису биле много изражене, али се зато уочавају израженије последице четвртог таласа, годину дана касније.

ЕПИДЕМИЈА У ЗЛАТИБОРСКОМ СРЕЗУ

Шпанском грипу је посебну пажњу, и то пре других аутора, посветио Милисав Ђенић у чланку који третира последице две епидемије на Златибору током Првог светског рата – тифуса из 1915. и шпанске грознице из 1918. године.²⁶⁰ Анализирајући књиге умрлих, он је утврдио да је оболевање са смртним последицама на територији Златиборског среза почело крајем октобра и трајало нешто више од месец дана. Стопа смртности је била веома висока, али се и овде разликовала од села до села. Тако је на територији свих села која су припадала општини Крива Река умрло 43 сељана, на територији општине Сирогојно 67, Чајетина 93, а Кремана 115.

На територији 12 села за које постоје расположиви подаци, од 16, колико је Златиборски срез имао, умрло је 775 људи и нека огњишта су потпуно угашена. Ако претпоставимо да тих 12 села

²⁶⁰ Ђенић, 1985.

представљају репрезентативни узорак, могли бисмо да закључимо да је на територији свих 16 села Златиборског среза умрло више од 1.000 људи. Пошто је 1910. године у срезу живело 25.797 становника, 1916. њих 20.435,²⁶¹ а 1921. године 21.164, можемо да закључимо да је на територији Златиборског среза:

- тренутни ратни мањак из 1916. године био 5.362, односно 20,78% становника мање него 1910;
- директни ратни губитак, током шест ратних година, исказан кроз разлику броја становника насталу између пописа из 1910. и 1921. године био је 4.633, односно 17,96% становништва;
- око 1.000 жртава шпанског грипа представљало је око 5% укупног становништва по попису из 1916.

Индикативно је да је и у златиборском крају масовно умирање од последица шпанског грипа почело „крајем октобра“.²⁶² Ђенић наглашава да су хронолошке одреднице презентоване по „новом календару“, што указује да болест овде почиње да се шири непосредно пре доласка ослободилаца, будући да је Ужице ослобођено 16/29. октобра 1918.²⁶³

Упоређујући стање у изразито брдско-планинском Златиборском срезу са стањем у делом долињском, а делом брдско-планинском Трстеничком срезу и сличном Ваљевском округу, уочава се да је овде смртност од последица пандемије шпанске грознице била знатно већа, али мања него у оближњој, такође брдско-планинској а делом забаченијој Азбуковици.

²⁶¹ Поповић, 1985; 5.362, односно 20,78% мање него 1910, што представља тренутни ратни мањак у који не улазе само умрли и погинули већ и живи а одсутни у тренутку пописа, од којих је већина или на Солунском фронту или у интернацији.

²⁶² У чланку Ђенић помиње да су четири члана породице Љубојевић из Сирогојна сахрањена 23. септембра, али по свему судећи реч је о штампарској грешци, будући да аутор претходно наводи да су Раде и Милосава Љубојевић умрли 19. новембра.

²⁶³ У првом издању ове монографије аутор је пренебрегао напомену из Ђенићеве фусноје и изнео претпоставку да су датумске одреднице по јулијанском календару, што је погрешно указало да је болест почела да се шири тек по доласку српске војске.

ЕПИДЕМИЈА У РАЧАНСКОМ СРЕЗУ

Поред Златиборског, један од срезова Ужичког округа био је и Рачански (по манастиру Рача), са седиштем у Бајиној Башти, у којој је крајем 1918. године од шпанске грознице умрла 121 особа.²⁶⁴

У оквиру истраживања улоге свога завичаја у Великом рату, професор математике Митар Јосиповић је анализирао уписе из књига умрлих у црквама парохије гвоздачке, која је обухватала села Стрмово са Бачевцима, Оклетач, Гвоздац и Овчињу. Села ове парохије се налазе северно од Бајине Баште, на југозападним падинама Повлена, са изласком на Дрину. Податке за село Стрмово са Бачевцима Јосиповић је објавио 2015. године,²⁶⁵ док су информације везане за Оклетач објављене 2020. године.²⁶⁶ Информације везане за села Гвоздац и Овчиња до сада нису публиковане, али их је Јосиповић уступио аутору.

Јосиповић пише да се шпански грип у гвоздачкој парохији појавио изненада и да је однео бројне животе. У таквим околностима сахране су вршене на брзу руку, углавном без присуства свештеника. Најпре се сахрањивало на устаљеним сеоским гробљима, а када умрле није више имао ко да однесе до гробља, почели су их сахрањивати на њиви, у воћњаку, код куће, у гају, на брегу...

Индикативно је да, због непостојања пароха, књиге умрлих нису вођене, све док се са Солунског фронта није вратио свештеник, капетан Григорије Поповић (1888–1956). Он је тада обишао гробља и опојао и пописао помрле. Прво је то урадио за

²⁶⁴ Лукић, 2014: 96. Податак се вероватно не односи на насеље Бајина Башта, већ на ширу област, или на црквену парохију или на целокупну општину са пет насељених места. Према попису из 1916. године, општина Бајина Башта је имала 2.923, а сама варошица само 561 становника (Поповић, 1985). Ако наведени број преминулих применимо на целу општину, могли бисмо да претпоставимо да је на њеној територији од шпанске грознице умрло 4,14% становника (?).

²⁶⁵ Јосиповић, 2015; поновљено у: Јосиповић, 2016.

²⁶⁶ Јосиповић, 2020; из материјала припремљеног за: Јосиповић, 2021.

Бачевце, заселак села Стрмово,²⁶⁷ а потом, по реду и за остала насеља из парохије. Могуће да је дошло и до извесних пропуста, на шта указује чињеница да на сеоским гробљима постоје споменици упокојених у време пандемије, а да њихова имена нису уписана у књигу умрлих. Такође се уочава и да би уписани датуми смрти могли бити неверодостојни. Наиме, за скоро све преминуле у селу Овчиња су уписани датуми смрти између 1/14. и 4/17. новембра (за 22 упокојена), а онда двоје умире у јануару (25.01./7.02), па једно у марту (20.03/2.04) наредне 1919. године. У Овчињи, која је према попису из 1916. године имала 580 становника,²⁶⁸ 25 упокојених од шпанске грознице је представљало 4,31% становништва.

У селу Гвоздац, које је било и центар парохије, ако је веровати уписаним датумима, масовно умирање је почело такође 1/14, а окончано 9/22. новембра, а онда се срећу издвојени уписи 15/28. новембра, 2/15. децембра и 6/19. јануара. Они се односе на планински део села преко Гвоздачких стена, између горњих токова река Дубрашница и Трешница, који је претходног месеца био поштеђен од епидемијског удара. Од шпанске грознице је укупно умрло 35 сељана, што представља 6,58% од 532 становника пописана 1916. године.

У Стрмову, са Бачевцима, масовно умирање са узроком *шпанска грозница* почело је 19. октобра / 1. новембра, мада су и пре тога уочени спорадични смртни случајеви услед *запаљења плућа*, а окончано је 20. новембра / 3. децембра. За само тих месец дана, под условом да и овде није дошло до паушалног уписа датума смрти, регистровано је 85 смртних случајева од шпанске грознице, са упокојенима оба пола и старости од 1 до 85 година, али претежно млађих. Између осталих, упокојио се и резервни поручник Витомир П. Симеуновић, који је кући стигао болестан.

²⁶⁷ Бачевци се повремено јављају као засебно село, а повремено као део села Стрмово.

²⁶⁸ Поповић, 1985.

Уз њега је умрло још шест чланова његове породице, а преживео је само стриц Велисав и његова ћерка Драгиња. Стигавши кући умро је и Марковић С. Милош, редов трећег позива, а Миливојевић М. Димитрије је умро у оближњем Злодолу, не стигавши да пређе праг родне куће.

Према пописима становништва, Стрмово и Бачевци су 1910. имали 1.463 житеља, 1916. године 1.072, а 1921. године 1.063. Сходно томе, ратни мањак становништва је био 400, што представља 27,34% у односу на број становника из 1910. Укупан број ратних жртава није прецизно утврђен, будући да ратни мањак приказује однос броја становника између два пописа, а број страдалих је адекватан збиру ратног мањка и броја рођених у међупописном периоду, али је неоспорно да је шпанска грозница знатно допринела смањењу броја становника.

Очигледно, у овој изолованој средини епидемија се брзо разбуктала. Њено мортално дејство је трајало веома кратко, али је однело бројне жртве. Главни мортални удар је уследио након повратка демобилисаних војника или након њиховог доласка на одсуство, али је вирус, по свему судећи, стигао и пре ослободилаца. Ужице је ослобођено 16/29. октобра 1918, док српска војска у Бајину Башту и Рогачицу улази наредног дана. Масовно умирање је почело 19. октобра / 1. новембра, само два дана по ослобођењу, а и пре тога је регистрован нешто већи број спорадичних смртних случајева.

Вирус се вероватно ширио са севера, од правца Београда, путним комуникацијама Ваљево–Ражана–Рогачица–Бајина Башта. Са те путне линије Стрмову су била релативно блиска села из ваљевског краја – Стубо, у којем је од шпанске грознице умрло 6,44% и Брезовице, где је умрло 9,09% житеља.²⁶⁹ Међутим, неопходно је да се нагласи да је прво до Ражане, а потом и до Стрмова, болест стигла после Ваљева, али пре него што је ма-

²⁶⁹ Видети раније.

совно умирање почело у Стубу и Брезовицама,²⁷⁰ тако да није немогуће да се у те јужне делове ваљевског краја епидемија проширила пре из ужичког краја него из матичног окружног центра (?!).

Јужно од Стрмова, ближе Бајиној Башти, а даље од Ваљева, налази се село Оклетач. По свему судећи, пандемијска болест је у ово село стигла после суседног Стрмова, после ослобођења и доласка демобилисаних војника и интернираца. За само три недеље, од 1/14. новембра, до 21. новембра / 3. децембра однела је 25 људских живота. Покојници су били оба пола, старости од 1 до 85 године.

Оклетач је 1916. имао 656 пописаних становника, тако да је умрло 3,81% од тада регистрованих житеља. Сходно томе, епидемија је овде била нешто мање погубна него у Стрмову, мада се не сме занемарити ни могућност да свештеник Глигорије Поповић, који се вратио из рата, и накнадно обилазио парохију и евидентирао упокојене, није успео све да попише. На то указује и чињеница да се на сеоском гробљу налазе споменици упокојених у време пандемије, којих нема уписаних у матичним књигама умрлих. Један од таквих примера је и повратник из интернације Теофило – Товило Ранковић, чије име није уписано у књиге умрлих, али на споменику пише да се упокојио 6/19. новембра 1918. За разлику од њега, имена ратних ветерана Ђоке Обрадиновића и Нешка Нешковића су уписана у књигу умрлих.

Како се из презентованих информација види, смртност је у овим брдско-планинским селима на обронцима Повлена и Јабланика била веома висока, по свему судећи нешто већа него просечна смртност у релативно блиском Златиборском срезу.

²⁷⁰ Видети даље. У Ражани је масовно умирање почело пре средине октобра (по грегоријанском календару), а у јужним деловима Ваљевског округа на самом крају октобра и почетком новембра.

Последице пандемије шпанске грознице у гвоздачкој парохији

СЕЛО	Бр. становника 1916.	Умрли од шпанске грознице	% у односу на број становника
Гвоздац	532	35	6,58%
Овчиња	580	25	4,31%
Стрмово (са Бачевцима)	1.072	85	7,93%
Оклетац	656	25	3,81%
	2.840	170	5,99%

Пре почетка ратних година, у четири села гвоздачке парохије је било пописано 4.093 становника. Шест година касније, после четири године ратних страдања, после повлачења војника а делом и цивила преко Албаније, и после интернирања дела становништва у логоре, аустроугарски попис је регистровао 2.840 житеља.²⁷¹ Уочена разлика од 1.253 становника (30,61%) је представљала тренутни ратни мањак. После рата, након повратка војника и интернираца, према попису из 1921. године регистровано је 3.035 сељана.²⁷² Разлика у броју становника између резултата пописа из 1910. и 1921. године је 1.058, односно 25,85%, што је овде у Подрињу осетно више него на територији суседног Златиборског среза.

Са 2.840 становника према попису из 1916. године, гвоздачка парохија је представљала 13,5% укупног становништва Рачанског среза (пописано 21.062 становника). Ако жртвама из ове парохије додамо и 121 жртву из општине Бајина Башта која је имала 2.923

²⁷¹ Поповић, 1985.

²⁷² Исто.

становника,²⁷³ уочавамо да је на делу среске територије на којем је живело 5.763 становника (27,36% у односу на цео срез) шпанска грозница однела 291 живот, 5,05% у односу на број житеља према попису из 1916. године, што је слично као и на територији Златиборског среза.

Искуства претходних истраживања указују да би у урбанијим деловима округа, пре свега у Ужичком срезу, смртност од последица шпанске грознице могла да буде мања.

ЕПИДЕМИЈА У УЖИЧКОМ СРЕЗУ

Како смо видели, проценат становништва страдалог од последица шпанске грознице у Златиборском срезу и бајинобаштанском крају је релативно уједначен. Наведених оквирних 5% је осетно више од епидемијског страдања на територији Ваљевског округа у целини (3,17%) и било којег његовог среза. Обе области²⁷⁴ су представљале руралне брдско-планинске пределе Ужичког округа. Та чињеница је иницирала неопходност да се додатно истраже последице пандемије у урбанијој средини, на територији Ужица, која се налази између поменутих делова истог округа.

По уласку српске војске у Ужице, у вароши су активиране две болнице, цивилна (окружна) и војна (привремена, резервна), стационирана у „старој фабрици“. Др Сондермајер је у своју белажницу уписао да су болнице биле солидно опремљене. У њима су радили стари окружни лекар др Јосиф Пишел, Грк др Згуритис и војни питомац Стојко Кулић, као и др Пантовић и болничари из трећег превијалишта Тимочке дивизије.²⁷⁵ Ту је био и др Душан

²⁷³ Лукић, 2014: 96. Видети раније.

²⁷⁴ Као и суседна Азбуковица.

²⁷⁵ Недок, Тодоровић и Микић, 2018б: према оригиналу: АСАНУ, Историјска збирка, 14559 I-1. Као што смо видели, у Ужицу се задржао и лекар тимочког пука др Душан Стевчић.

Стевичић, резервни санитарски официер Тимочке дивизије, кога Сондермајер не помиње. Он је у Ужицу објавио брошуру о шпанској грозници.²⁷⁶ А у овој болници се 27. октобра / 9. новембра од пнеумоније упокојио и Илија Дуцић из Извора, капетан прве класе друге батерије Тимочке дивизије.

Са територије Ужичког среза данас су сачуване и истраживачима доступне две црквене књиге умрлих, са уписима из 1918. године, из цркава у Ужицу и Сегојну.

Књига цркве ужичке Храма Свештог Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1918, због ратних околности вођена је релативно неажурно.²⁷⁷ Податке су уписивали различити свештеници, свако на свој начин, а у време пандемије уписи су анохрони, не по датумима, већ по селима, вероватно оним редом како је који свештеник прикупио информације из конкретног села. У њу су уписивани упокојени са веома широке територије, из самог Ужица и приварошких насеља (Забучје и Локве), из Крчагова, које је припадало суседној општини Сегојно, и његових сателитских насеобина (Врела и Рујевац), са територије суседне општине Буар (Буар, Дубоко, Татинци, Гајеви), али и из удаљенијих насеља, попут Пониковица (општина Каран), Збојштица (општина Потпеће) и из још удаљењених општине Дрежник.

Током 1917. године, у књизи је регистровано 198 смртних случајева, од тога 34 у послења три месеца, док је у 1918, током првих девет месеци, регистровано 136 умрлих, а током последња три месеца, у време трајања пандемије, 235 (371 укупно). Мортални талас се уочава од друге половине октобра (по јулијанском календару), пре ослобођења, а завршава почетком децембра. Шпанска грозница као узрок смрти може да се препозна, зависно од краја на који се односи, али и од свештеника који за тај крај прикупља податке, као: *зайаљење плућа*, односно *пнеумонија* – 49 уписа, *ин-*

²⁷⁶ Стевичић, 1918.

²⁷⁷ Према: Кривошејев, 2020г.

флуенца – 137 и *трип* – 9 уписа. Тако можемо да претпоставимо да је на поменутој територији, од 235 упокојених током последње четвртине 1918. године пандемија однела 195 живота.

Табеларна синтеза броја умрлих у насељима ужичке парохије, са узроцима који указују на пандемију шпанске грознице (грип, запаљење плућа, инфлуенца) и бројем становника регистрованих 1916. године

	бр. ст. 1910.	грип	запаљ. пл.	инфл.	укупно	%
УЖИЦЕ (општина, са само једним насељем – Ужицем)	6.239	1	16	2	19	0,43%
ЗАБУЧЈЕ део Ужица	-			1	1	
ЛОКВА део Ужица				3	3	
УЖИЦЕ, СА ЗАБУЧЈЕМ И ЛОКВАМА				6	23	0,52%
КРЧАГОВО село у општини Севојно, али се ослања на Ужице	890		15		15	2,02%
ВРЕЛА део Крчагова?				5	5	
РУЈЕВАЦ део Крчагова?			4		4	
КРЧАГОВО, СА ВРЕЛОМ И РУЈЕВЦЕМ			19	5	24	3,23%
БУАР село у општини Буар (општина 1916 имала 10 насеља)	општ. 1.838 1.005		2	9	11	4,00% ?
ДУБОКО село у општини Буар	833		3		3	1,99%

ТАТИНАЦ село у општини Буар	-		3	1	4	
ГАЈЕВИ – УЈЕВИ село у општини Буар 1916	-			3	3	
ОПШТИНА БУАР (?)			8	13	21	1,37% ?
ПОНИКОВИЦА село у општини Каран	459		1		1	0,28% ?
ЗБОЈШТИЦА село у општини Потпеће	301	6	4	1	11	4,15%
ДРЕЖНИК село у општини Дрежник	општ. 1.402 -	2	1	112	115	10,50%
			9	49	137	195

У самом Ужицу са „сателитским“ насељима, од шпанске гро-
знице су умрле 23 особе, односно 0,52% у односу на број становни-
ка пописан 1916. године (4.387).²⁷⁸ Ван града смртност је била већа:
у Буару, Дубоком и околним мањим местима 21, односно 1,37% и 24
упокојена, односно 3,23% у Крчагову.²⁷⁹ Како се удаљавамо од Ужи-
ца, стопа смртности расте. У Збојштици је умрло 11 људи, односно
4,15% становништва. Највећа смртност је била у удаљеној планин-
ској општини Дрежник. Ту је током октобра и новембра 1918. годи-
не умрло 115 сељана, што је представљало 10,50% житеља.

И ови показатељи указују да је у урбанизованијим обла-
стима, или руралним крајевима који су ближи урбаном центру,
смртност била знатно мања него у удаљеним „забитијим“ пре-
делима. А о стандарду становништва у ратним годинама и ње-

²⁷⁸ Поповић, 1985.

²⁷⁹ Под условом да је деветоро упокојених у Врелу и Рујевцу пописано у Крчагову, а не у Ужицу; у супротном, проценат страдања у Ужицу би био нешто већи; у самом Крчагову је страдало 15 особа, односно 2,02% житеља.

говором утицају на смртност довољно говори и чињеница да су тамо где је смртност 1918. године била највећа, у Дрежнику, у јуну 1917. године регистроване чак три смрти „од глади“, и то особа са различитим презименима, односно из различитих домаћинстава.

Најближе Ужицу и делимично повезано са њим јесте Севојно, чијој цркви је гравитирало шест околних сеоских насеља. Данас је сачувана и истраживачима доступна *Књига цркве севојничке, Храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1907–1918*, која је попуњена током новембра 1918. године, тако да је, у недостатку нове, протоколисање умрлих настављено у непопуњеној књизи из 19. века: *Књига цркве севојничке, Храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1892–1893. и 1918–1923*.

Овде су, током целе 1918. године, умрле 202 особе. Током септембра и дела октобра у парохији је харала *срдобоља* и однела је двадесетак живота. Почетак епидемије шпанске грознице се уочава у октобру, пре доласка ослободилаца; 7/20. октобра регистрована је прва уписана смрт од *трипа*, две недеље касније још једна, а пет дана потом (27. октобар / 9. новембар) почиње масовно умирање од грипа, уз повремено навођење као узрока смрти и *запаљење плућа*. Масовно умирање је престало крајем новембра (прва половина децембра по грегоријанском календару). У првим месецима 1919. године нема изражених назнака смртоносног присуства трећег таласа пандемијске болести. Регистровано је десетак умрлих од богиња, али и неколико смрти од *запаљења плућа*.

Пандемијска болест је на територији ове парохије однела 133 живота, односно 4,45% становништва пописаног 1916. године, и то процентуално најмање у самом Севојну, а највише у Поточању, које се граничи са Дрежником, у којем је, како смо видели, регистрована још већа стопа смртности.

Умрли од шпанске грознице у севојничкој парохији

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Севојно	1.032	22	2,13%
Горјани	449	17	3,77%
Кравци	250	17	6,80%
Поточање	439	34	7,74%
Потпеће	415	16	3,85%
Злакуса	403	27	6,70%
	2.988	133	4,45%

Док се територија Севојна налази источно, парохија Стапа-ра се налази западно од ужичке парохије. Анализом садржаја *Књиге цркве штапарске, Храма Светог Архистратига Михаила, за уписивање умрлих, за период 1913–1932*, уочава се да је на територији парохије током целе године умрла 101 особа, а од тога 80% (81 особа) у последња три месеца. Током августа и септембра, делом и октобра, није регистрован ниједан смртни случај, а онда од 15/28. октобра почињу свакодневна умирања од *запаљења плућа*, како се уписује током првих десетак дана, а потом од *инфлуенце*, скраћено *инф*. Умирање је било масовно до пред крај новембра (по јулијанском календару), а у децембру нема умрлих.

У наредној 1919. години, у јануару умире осам особа, од тога четири од *инфлуенце*, а током наредних месеци и од запаљења плућа и од кашља. За три прва месеца умрло је 18 људи, и то по четворо од инфлуенце и кашља, а троје од запаљења плућа (осталих шесторо упокојених се не могу повезати са пандемијом), што указује на могуће израженије присуство трећег таласа, али са знатно мањим морталитетом. Пандемијска болест је

у овој парохији однела 85 живота; 7 (1,69%) у Дријетању, а 78 у Стапарима.²⁸⁰

Током зиме и првих месеци пролећа 1920. године, регистрована је повећана смртност услед *запаљења плућа* и *bronхитиса*. Ове две болести однеле су животе 27 парохијана и то би могло да укаже на могуће последице четвртог таласа шпанске грознице.

Презентована истраживања везана за територију Ужичког среза, у сегменту за који постоје упоредни подаци о броју умрлих и броју становника по попису из 1916. године, односе се на насеља у којима је живело 13.813 становника.²⁸¹ То представља 53,12% од 26.005 житеља среза из 1916. године. Истраживања указују да је у конкретним насељима од шпанске грознице умрло 390 особа, односно 2,82% пописаног становништва. На основу тога бисмо могли да претпоставимо да је у целом срезу током главног пандемијског удара преминуло око 730 особа.

Даље од Ужица, урбаног центра среза и округа, смртност је била знатно већа, што смо већ видели на примеру Златиборског и Рачанског среза, док је на примеру Косјерићког среза ситуација била драстичнија, донекле слична оној у Азбуковици, од које ју је делио Рачански срез.

ЕПИДЕМИЈА У КОСЈЕРИЋКОМ СРЕЗУ

О великој смртности у планинским руралним пределима сведоче и истраживања заснована на анализама књига умрлих из Косјерићког среза. То су књиге из *цркве сечоречке*, *Храма Светио Ве-*

²⁸⁰ Остало је неразјашњено да ли се подаци односе на општину Стапари, која је са селима Ђосићи, Долови, Дупци, Кула, Љубовица, Постеница, Старчевићи и Штитари, која се не помињу у књизи умрлих, имала 1.860 становника, или само на насеље Стапари, са 701 житељом. У другом случају, проценат умрлих у пандемији, у односу на број становника из 1916. године би био 11,13%, а у првом 4,19%.

²⁸¹ За насеља Ужице, Крчагово, Дубоко, Пониковицу, Збројтицу, Дрежник и парохије Севојно и Стапар.

ликомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919, цркве ражанске, Храма Упокојенија Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929 и цркве косјерићке, Храма Рођења Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931.

Ражана, односно Стојићи, Косјерић и Сеча Река се налазе северно од Ужица, Севојна и Стапара, на путу ка Ваљеву, па даље ка престолом Београду. У књигу умрлих ражанске цркве су уписивани упокојеници из четири села: Стојићи, Мрчићи, Дреновци и Радановци,²⁸² али не и из саме Ражане, која је, по свему судећи, била ушорени, полуварошки заселак неког од наведених села, вероватно најближег Стојића, са којим је фактички повезана.²⁸³

Анализа књиге умрлих ражанске цркве указује да је током целе 1918. године у наведеним селима умрло 146 парохијана. Током лета, када се могао очекивати први талас пандемије, умрле су само две особе, да би од краја септембра (прва половина октобра, по грегоријанском календару) почело масовније умирање. Почетак смртоносног удара епидемије овде се уочава раније него на већини истражених територија западне Србије, са изузетком околине Диваца и Бргула у ваљевском крају, а раније него и у Ваљеву. Ако није дошло до грешака у упису, могли бисмо да претпоставимо да је територија парохије цркве у Ражани представљала „улазна врата“ за даље ширење епидемије по ужичком крају, а могуће и по суседним јужним селима Ваљевског округа, с тим што се не могу све прве жртве експлицитно повезати са шпанском грозницом.

Током почетног периода масовног умирања, у Радановцима су умрле четири особе (три од шпанске грознице и једна од срдоболе), а у Стојићима једна (од срдоболе). Потом, по ослобођењу,

²⁸² Као из једног дела села Таор, док су умрли из другог дела Таора уписивани у књигу из Сече Реке.

²⁸³ Ако не и тада највећих, али удаљенијих Радановаца? Половином двадесетог века Ражана је била самостално насеље, а од 1979. године се ова фактички варошица, са црквом, школом и привредним субјектима, води као део села Мрчићи.

од друге половине октобра (почетак новембра) креће још масовније умирање од *шпанске грознице*, са појединачним уписима и *запаљење плућа*. Смртоносни удар се завршава средином новембра (пре краја тога месеца по грегоријанском календару), а у децембру умире само једна особа, и то баш од шпанске грознице. Пандемијска болест је однела укупно 112 живота, што је представљало 5,25% у односу на број становника пописаних 1916. године.

Умрли од шпанске грознице у ражанској парохији

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Стојићи	346	33	9,54%
Мрчићи	272	21	7,72%
Дреновци	583	29	4,97%
Радановци	934	29	3,10%
	2.135	112	5,25%

У косјерићкој парохији, којој су припадала три села: Косјерић, Галовић и Дубница,²⁸⁴ током целе 1918. године умрло је 106 особа, од тога 81 током последња три месеца. Овде није уочена смртност од последица локалне епидемије дизентерије која се појавила у суседној Сечој Реци, а делом и у Севојну. Први смртни случајеви од *запаљења плућа* и *кашља* су регистровани 9/22. октобра. У наредних десет дана од тих болести умире седам особа (колико је умрло током целог лета од свих узрока). Очигледно је да се овде епидемија појавила оквирно када и у Ражани. А и Ражана и Косјерић су била места на путу који је север тадашње Србије, и престоницу Београд, преко Ваљева повезивао са Ужи-

²⁸⁴ Као и Брајковић, који је делом припадао и субјелској парохији.

цем, представљајући реалан главни правац ширења епидемије по већем делу западне Србије.

Од 19. октобра / 2. новембра, умирање постаје свакодневно и масовно, са уписаним узроком смрти: *инфлуенца*. После 1/14. децембра број умрлих се проређује, а масовно умирање престаје 15/28. децембра. У наредној 1919. години није било изражених назнака трећег таласа. За три месеца умрло је од разних узрока осморо људи; између осталог, двоје од запаљења плућа и двоје од јектике, а слично стање се уочава и годину дана касније.

У целој парохији инфлуенца је однела 62 живота, односно 3,09% становништва у односу на попис из 1916. Ако се томе додају и умрли за које је као узрок смрти уписано запаљење плућа и кашаљ, овде је пандемијска болест усмртила више од 3,44% житеља*. Тај проценат је знатно мањи од процента умрлих у суседној, забаченијој сечоречкој парохији.

Умрли од шпанске грознице у косјерићкој парохији

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Косјерић	1.422	35	2,46%
Галовић	381	19	4,98%
Дубница	204	8	5,56%
	2.007	62	3,09% (3,44%)*

Сеча Река се налази западно од пута Ваљево–Ражана–Косјерић–Ужице, у нешто забитијим пределима. У парохији њене цркве, којој је припадало осам села, током целе 1918. године умрле су 483 особе. Током лета се не уочава израженија смртност, али је зато у септембру и октобру харала *срџобаља*, која се у ражанској парохији само спорадично јављала, а нешто уочљивије и у севој-

ничкој парохији.²⁸⁵ Овде је оставила велике последице одневши око деведесет живота, највише у селу Маковиште. Ова локална епидемија је престала 28. октобра / 10. новембра), од када се, знатно после (неколико недеља) Ражане и Косјерића²⁸⁶ региструју први смртни случајеви од *запаљења плућа*, како доследно пише прота Новак Милошевић, односно *шпанске грознице*, како у исту књигу уписује свештеник Зарић. Масовно умирање је престало током децембра. У прва три месеца 1919. године забележен је 21 смртни случај, од тога седам од запаљења плућа (три у Таору).

У наведеној парохији су, за мање од два месеца, од болести светске пандемије умрле 342 особе, што представља 7,57% становништва пописаног 1916. године. Имајући у виду негативан природни прираштај, као и жртве претходне локалне али веома изражене епидемије срдоболе, могуће и других ранијих мањих локалних епидемија после пописа из 1916, по свему судећи је у овој парохији за мање од два месеца од шпанске грознице умрло око 8%, можда и више, затеченог живља.

Умрли од шпанске грознице у сечоречкој парохији

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Маковиште	1.300	108	8,31%
Годечево	512	57	11,13%
Сеча Река	1.038	104	10,02%

²⁸⁵ Као што смо већ видели, у исто време је била веома изражена и у источним деловима Мионичког среза Ваљевског округа, у љишком крају, али и у Јаловику код Аранђеловца и појединим парохијама у широј околини Паланке.

²⁸⁶ Могуће је и да су неки претходно умрли (регистровани као жртве срдоболе) заправо страдали од шпанске грознице, тако да и није било толике временске разлике (?!).

Парамун	220	18	8,18%
Руда Буква	160	13	8,12%
Полошница	345	21	6,09%
Цикоте	407	9	2,21%
Таор	538	11 +12 у ражанској парохији = 23	4,27%
	4.520	342	7,57%

По свему судећи, сечоречка парохија је била најугроженија епидемијом од свих делова Ужичког округа, а могуће, уз поједине парохије у Азбуковици и у западној Србији (можда и у целој Србији?!), а село Годечево, са више од 11% страдалог становништва, једно од најугроженијих појединачних насеља. Велика стопа смртности је забележена и у Маковишту, које је претходно тешко пострадало од срдоболе.

У поменути три парохије Црногорског (Косјерићког) среза, према попису из 1916. године живело је 8.662 мештана, што у односу на 13.445 становника среза представља узорак од 64,42%. Пошто је у тим селима шпанска грозница однела 516 живота, 5,96% пописаног становништва, могли бисмо да претпоставимо да је у целом срезу током главног удара пандемије умрло око 800 људи.

ЕПИДЕМИЈА У ПОЖЕШКОМ СРЕЗУ

Према попису из 1916. године, Пожешки срез је имао 20.858 становника. Данас је истраживачки доступна само *Књига цркве субјелске, Храма Светог апостола и еванђелисте Луке, за уписивање умрлих, за период 1915–1919*. Ова велика парохија је обухватала 12 села у којима је живело 5.016 становника, што представља узорак од 24% житеља среза.

Села субјелске парохије²⁸⁷ се налазе насупрот најугрожније повленске сечоречке парохије, на обронцима Маљена, са друге стране путног правца који је повезивао Ваљево и Ужице. Анализа уписа у *Књигу цркве субјелске*, указује да су током целе 1918. године у овој парохији умрле 263 особе, од тога 208 у последња три месеца, од којих су 199 (3,97% живља по попису из 1916.) били жртве шпанске грознице. Епидемија је и овде стигла нешто касније него у Ражану и Косјерић, али је имала осетно мање последице него у Сечој Реци.

После лета, које није указивало на страхоте које следе, током септембра је у целој парохији регистровано седам смртних случајева од различитих узрока, што се наставља и током октобра, с тим што је почетком месеца (5/18. октобра) у селу Мионица регистрована смрт од *зайаљења плућа*. Потом у Росићима 21. октобра / 3. новембра умиру три особе од *шифуса*, што би могле бити жртве у почетку непрепознате нове болести (?!), и једна од *шпанске грознице*, а у Љутицама умире једна особа од *зайаљења плућа*.

Пет дана касније, свештеник Никола Протић почео је свакодневно да региструје све масовније умирање од *шпанске грознице*, његов колега Поповић од *трипа*, како потом болест наставља да именује и Протић. До краја новембра, другог узрока смрти скоро да није било: две од кашља, једна од старости, једна од мане срца, једна од неконкретизованог *зайаљења*.

Масовно умирање је трајало током целог новембра да би у децембру почело да јењава. Током целог децембра (по јулијанском календару), умрло је десет особа, од тога четири од *трипа* и по једна од *кашља* и *зайаљења плућа*, а што би условно могло да се припише последицама пандемије. Почетком 1919. године, за три месеца, од 18 умрлих, троје се упокојило од *зайаљења плућа*, а троје од *кашља*, што би могло да укаже на нешто блаже морталне последице трећег таласа. Са вероватних 199 жртава, светска епидемија је овде однела око 4% становништва.

²⁸⁷ Од којих је Брајковић једним делом припадао и косјерићкој парохији.

Умрли од шпанске грознице у субјелској парохији

	Број становника 1916.	Број умрлих од шпанске грознице	%
Субјел	369	21	5,69%
Росићи	439	9	2,05%
Мионица	313	19	6,07%
Скакавци	369	8	2,17%
Љутице	450	36	8,00%
Мушићи	665	29	4,61%
Тубићи	538	16	2,97%
Бјелоперица	332	18	5,42%
Дражиновићи	378	15	3,97%
Тометино Поље	308	8	2,60%
Шеврљуге	194	5	2,58%
Брајковић	661	9 (+6 у косјерићкој парохији = 15)	2,27%
	5.016	199	3,97%

УЖИЧКИ ОКРУГ – РЕЗИМЕ

Наведени примери из ужичкој краја потврђују раније презентоване претпоставке да је у руралним, удаљеним, „забитијим“ пределима смртност била знатно већа него у урбанијим крајевима и „питоминама“.

Шпанска грозница је у ужички крај стигла путном комуникацијом Београд–Ваљево–Златибор. Прво се појавила у Ражани, још пре него што је смртност од њених последица уоче-

на у Ваљеву и Ужицу, а потом се шири и по другим насељеним местима.

На основу доступних података, од шест срезова Ужичког округа располажемо информацијама о морталним последицама шпанске грознице у пет. Од тога, за три среза су чињенице расположиве за узорке веће од 50%, на основу којих су изведене претпоставке о броју умрлих за цео срез, док су за два среза доступне информације за мањи узорак, те је у даљој статистичкој разради он узет у разматрања, без извођења претпоставки за целину административне јединице. Употребом такве двојне методологије третирана су насеља у којима је 1916. године живело 70.664 особе. У њима је епидемија шпанске грознице за неколико месеци однела више од 3.000 живота, односно око 4,3% од броја становника по попису из 1916. године. Имајући у виду чињеницу да наведени узорак представља 72% у односу на 114.061 становника целог округа, можемо да претпоставимо да је у њему од шпанске грознице страдало око 4.900 житеља.

Преглед жртава шпанске грознице у Ужичком округу, по срезовима

	Број становника 1916.	Број жртава шпанске грознице	%
Златиборски срез, <i>целина</i> пројектована на основу узорка од око 75%	20.435	око 1.000	око 5%
Рачански срез, <i>део</i> – узорак од 27%	5.763	291	5,05%
Ужички срез, <i>целина</i> – пројектована на основу узорка од 53%	26.005	око 730	2,82%

Косјерићки срез, <i>целина</i> пројектована на основу узорка од 64%	13.445	око 800	5,96%
Субјелски срез, <i>део</i> – узорак од 24%	5.016	199	3,97%
Ариљски срез	-	?	?
	70.664	око 3.020	око 4,2%
Процена за цео округ	114.061	око 4.900	око 4,3%

БРОЈ ЖРТАВА ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ

Већ је наглашено да су историографи у Србији деценијама уназад истраживачку пажњу усмеравали ка разоткривању векова заборавља са славних ратних победа и политичких и дипломатских напора, запостављајући бројне аспекте друштвене историје у које спадају и појаве и последице различитих болести. Изузетак представља епидемија удружена три тифуса, али и она је изузетак који потврђује правило, јер су истраживачка стремљења усмерена ка њој директно повезана са војним, политичким и дипломатским ангажманом. Насупрот њој, последице епидемије шпанске грознице биле су потпуно запостављене, а створен је утисак да су, у односу на претходну, биле знатно мање.

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА *vs* ТИФУС²⁸⁸

Епидемија три тифуса: трбушног, повратног и пегавог, неретко појачана и дизентеријом као четвртом болешћу, али и другим пратећим, локалним епидемијским и ендемијским појавама, букнула је по окончању Колубарске битке, у децембру 1914. године. После почетног периода инкубације и спорадич-

²⁸⁸ Према: Кривошејев, 2023г.

них смртних случајева, масовно умирање почело је у јануару 1915. и потрајало је скоро пола године, до краја пролећа. Најчешће се наводи да су у том периоду, који је био и време неформалног примирја, без ратних сукоба, удружене тифусне болести однеле животе око 100.000 цивила и 35.000 војника, с тим што новије анализе указују на осетно мањи број војних жртава – до 15.000.²⁸⁹

Пошаст која је захватила Србију наишла је на велики одјек широм света, изазивајући медијску и дипломатску пажњу међу савезничким и неутралним државама. То је довело до обезбеђивања различитих видова међународне помоћи и доласка бројних страних санитетских мисија које су дале активан допринос победи над епидемијом.

По завршетку епидемије, неки страни лекари су објављивали стручне и научне чланке, али и популарне прилоге, мемоаре и аутобиографије, посвећене својим искуствима из Србије. У томе су им се придружили и многи новинари. Између осталих, о епидемији је писао и британски пуковник др Хантер, тврдећи да је она била „најизненаднија по почетку, најбржа по току и највећа по интензитету, али и најбрже заустављена од свих познатих светских епидемија“. А познати амерички новинар Џон Рид, преносећи слике ужаса, Србију из времена епидемије назвао је *Земља смрти*.

Тако је српска ратна епидемијска епопеја из 1915. године постала својеврстан међународни симбол страдања и херојства, али и сарадње и хуманости. Зато се и у каснијем периоду, некада више, некада мање, али ипак у континуитету, овој епидемији и страдањима која је она узроковала, поклањала релативно већа пажња. Током последњих деценија, она је била директна или индиректна тема бројних стручних и научних скупова, изло-

²⁸⁹ Видети у првом тому поглавље: *Ратне санитарске прилике*. Према: Кривошејев, 2023а, Кривошејев, 2023г и Кривошејев, 2024а.

жби, чланака, зборника и монографија, као и инспирација за поједина књижевна и драмска дела. На извештајан начин, заједно са повезаним појмом *Ваљевска болница*, постаје војни санитарски *main stream* који у други план поставља све друге ратне епидемијске недаће.

За разлику од епидемије тифуса, епидемија шпанске грознице је у Србији била потпуна непознаница. Као што је већ наглашено,²⁹⁰ о њој се врло мало знало и брзо је заборављена. Чак и у време њеног главног удара српски медији су је у великој мери запостављали, а потом деценијама није била предмет истраживачке пажње. Владало је немумство, званично неизречено мишљење да та болест није много угрозила Србију. Створен је општи стереотипни став да се она ни на који начин не може поредити са великом и „славном“ епидемијом тифуса, која је, како се понекад апсолутно претерано тврдило, „однела четвртину становништва ондашње Србије“.²⁹¹

У таквим околностима не треба да чуди реакција читаоца портала једног српског дневног листа. Испод чланка о страхотима које је оставила шпанска грозница, он је написао коментар: „Аустроугарска војска је Србији донела тифус на вашкама, болест која пре овде није постојала. Тифус је много више имао жртава него инфлуенца“.²⁹²

Донекле сличан став је индиректно провејавао и у многим стручним и научним радовима о Србији у Првом светском рату, у којима се велика пажња посвећује епидемији тифуса, док се шпански грип само помиње као једна од додатних, успутних ратних потешкоћа. Или се уопште не помиње.²⁹³ Тако

²⁹⁰ Видети у првом тому, делом у *Уводу*, а делом у потпоглављу *Заборављена болест*.

²⁹¹ Ђирић, 1972: 83. Тај показатељ се односи на претпостављен број оболелих.

²⁹² www.politika.rs/sr/clanak/461043/Drustvo/Pandemija-s-obe-strane-Solunskog-fronta.

²⁹³ Видети у првом тому, у *Уводу*.

и врсни познаваоци ратних санитетских прилика, напомињући да је у различитим ратним епидемијама у Србији страдало око 360.000 људи,²⁹⁴ наглашавају: „највише од пегавог тифуса“, додајући: „али су и епидемије колере, дизентерије, тифуса, маларије и шпанске грознице погодили наш народ и нашу војску“.²⁹⁵

Да ли је заиста било тако? Да ли је шпанска грозница била знатно мање погубна од тифуса?

Индикативан је пример истраживање садржаја протокола умрлих у азбуковачком крају које је педантно спровео локални хроничар Милан С. Младеновић.²⁹⁶ Он у дескриптивном делу своје књиге не посвећује већу пажњу епидемији шпанске грознице из 1918. године, третирајући је као само једну од епидемиолошко-хигијенских ратних потешкоћа, заједно са дизентеријом, дифтеријом, великим кашљем, шарлахом, богињама, колером... Зато посебну пажњу посвећује епидемији тифуса из 1915. године. Описујући на неколико страна цео њен ток, на крају је кратко констатовао да је 1918. године Србију захватила и епидемија шпанске грознице. Нагласио је да је она, после тифуса, била најмасовнија епидемија и да је у Азбуковици однела неколико стотина живота.²⁹⁷ Потом аутор презентује све пописане појединце умрле од различитих заразних болести у азбуковачком крају. Управо је тај попис драгоцен показатељ стања односа умрлих од последица различитих болести.

По спровођењу додатних анализа уочава се да је у оним селима, за која постоје сачуване књиге умрлих из времена обе епидемије,²⁹⁸ тифус однео 611 живота, а шпанска грозница више – 613.

²⁹⁴ Исто.

²⁹⁵ Микић, Поповић, Чеканац, 2008.

²⁹⁶ Младеновић, 2015.

²⁹⁷ Младеновић, 2015: 18, 118–121.

²⁹⁸ Дрлаче, Леовић, Горња Буковица, Цапарић, Врхпоље, Савковић, Торник, Горња и Доња

Уз то треба да се нагласи да су међу жртвама шпанске грознице евидентирани углавном они које је та једна болест усмртила током завршних месеци 1918, са експлицитним навођењем назива те болести, без умрлих од запаљења плућа и неких индиректних синонимских појмова шпањолке, што би можда указало на већи број жртава. Насупрот томе, као жртве тифуса приказани су умрли од три различите тифусне болести, и то не само из времена епидемије, из прве половине 1915, већ је пописано неколико десетина упокојених и пре и после епидемије, од 1912. до 1914. и од средине 1915. до 1918, па и неколико умрлих до 1920, што разлику у броју жртава два епидемијска удара чини још већом.

И анализа књига умрлих у парохијама двеју крагујевачких цркава указује на изненађујуће чињенице. Колега Степановић је изнео податак да су од 1.304 упокојена током 1915. године, њих 152 били жртве пегавог тифуса,²⁹⁹ а претходно смо презентовали чињеницу да су од 717 преминулих 1918. године најмање 209 преминулих (179 парохијана и 30 особа са стране) били жртве шпанске грознице.³⁰⁰

На драстичнији пример разлике у броју умрлих током две епидемије, са превагом жртава шпанске грознице, указао је Тома Миленковић у својој монографији о Трстенику у Великом рату. Он је уочио да је, током два месеца трајања морталног таласа, од последица шпанске грознице на територији Трстеничког среза умрло 1.267 људи, док је епидемија тифуса у првој половини 1915. године однела животе 875 мештана.³⁰¹

Оровица, Горња и Доња Љубовића, Постање и Доње Кошље.

²⁹⁹ Степановић, 2019.

³⁰⁰ Видети раније у поглављу посвећеном Крагујевцу. Неопходно је да се нагласи могућност да је број жртава тифусне епидемије био и нешто већи него што је горе наведено. Колега Степановић је изричито нагласио да су 152 преминула били жртве „пегавог тифуса“, што указује на могућност да није регистровао умрле којима је као узрок смрти уписан трбушни или повратни тифус, као и само тифус, без конкретизације врсте?

³⁰¹ Миленковић, 2007: 160–162.

Уочавајући ове чињенице Миленковић наглашава да пример трстеничког краја вероватно није адекватан за неке друге делове Србије, нарочито за западну Србију, која је била епицентар тифусне епидемије.

У западној Србији се налази и Азбуковица, а видели смо да је ту, бар према списковима које је презентовао Младеновић, шпанска грозница била погубнија од тифуса, међутим то се не односи на неке друге области. У једанаест села златиборског среза, за које постоје упоредни подаци, полугодишња епидемија три тифуса је збирно усмртила 995, а двомесечна епидемија шпанске грознице 709 особа, с тим што је у појединим селима, попут Мокре Горе, Гостиља и Љубиша, више мештана страдало током пошести из 1918. године.³⁰²

Упоредни преглед броја умрлих од тифуса и шпанске грознице у златиборском крају³⁰³

	Од тифуса (01–06. 1915)	Од шпанске грознице (10–12. 1918)
Чајетина	161	93
Крива Река	65	43
Рожанство	82	44
Сирогојно	92	67
Шљивовица	114	52
Кремна	222	115
Мокра Гора	40	73
Негбина	91	65
Драглица	53	59

³⁰² Ђенић, 1985.

³⁰³ Ђенић, 1985.

Гостиље	39	50
Љубиш	36	48
	995	709

Релативно слично стање се уочава и у селима ваљевског краја, с тим што је ту разлика између броја умрлих од тифуса и шпанске грознице знатно већа. Уместо оквирног односа 10:7, код села за која су пронађени расположиви упоредни подаци, оквирни однос је још драстичнији – 10:6, али и ту има села у којима је епидемија из 1918. године однела више живота од тифусне. Тако је, примера ради, у Бачевцима тифус однео 65, а шпанска грозница 28 живота, али је зато 1915. у Бранговићу страдало 8, а у Брезовицама 28, док је епидемијска болест из 1918. године усмртила 10, односно 32 особе.³⁰⁴

Упоредни преглед броја умрлих од тифуса и шпанске грознице у селима драчићке и грачаничке парохије ваљевског краја³⁰⁵

	Од тифуса (01–06. 1915)	Од шпанске грознице (10–12. 1918)
Ковачице	27	6
Драчић	10	2
Бачевци	65	28
Пријездић	38	13
Зарубе	2	7
Равње	21	7

³⁰⁴ На основу анализе уписа у *Књићу умрлих храма Драчићкој*.

³⁰⁵ На основу анализе уписа у *Књићу умрлих храмова у Драчићу и Грачаници*.

Белић	2	2
Бранговић	8	10
Ровни	22	16
Стубо	35	34
Брезовица	28	32
Кунице	9	6
	267	163

Претходно је већ наглашено да је Јован Брашанац указао да је у двадесетак села толачке, пријепољске, сељанске и дубочичке парохије током ратова 1912–1918. године тифус однео 624, а шпањолка 213 живота.³⁰⁶ Међутим, тифус се ни овде није појавио само 1915. године, већ спорадично, и пре и после, док је мортални удар шпанске грознице био активан само неколико месеци, крајем 1918. и почетком 1919. Уз то се отвара и питање препознавања конкретног узрока смрти, као и начина на који су свештеници именovali болест. Из тог разлога постоји могућност да се иза неких смрти са краја 1918. почетка 1919. године, за које су као узроци уписани запаљење плућа, врућица, гушобоља, кашаљ, па чак и тифус, могла да крије шпанска грозница.

Генерално, могли бисмо да утврдимо да мајор др Душан Радојковић није претеривао када је 16/29. октобра 1918. године известио своје надређене да стање изазвано епидемијом шпанске грознице подсећа на стање изазвано епидемијом тифуса 1914/15. године“.³⁰⁷ При том, он је тај извештај послао знатно пре него што је краткотрајна епидемија достигла свој врхунац.

Као што је већ наглашено, сматра се да је епидемија три удружена тифуса однела животе око реалнијих 15.000 до чешће

³⁰⁶ Брашанац, 1992.

³⁰⁷ Недок, Тодоровић и Микић, 2018а и 2018б.

навођених 35.000 војника и око 100.000 цивила, уз додатних паушално одређених око 35.000 жртава на страни противничких заробљеника.³⁰⁸ То су за сада процене јер аналитичких истраживања није било! А колико је људи у Србији страдало од шпанске грознице?

ПРЕЛИМИНАРНЕ БРОЈКЕ

Будући да узорак на којем су рађена досадашња истраживања није репрезентативан, немогуће је да се иоле прецизно конкретизује број жртава епидемије шпанске грознице у Србији. За то су неопходна даља свеобухватна истраживања, а ради њих је потребно да се наведе полазна хипотеза, заснована на смртности ученој на обрађеним територијама.

Већ је представљено да постоји став да су у Европи највише страдале балканске земље у којима је умрла отприлике свака тридесета особа (3,33%),³⁰⁹ а да је највише пострадала управо Србија, где је умрло 4,2% становништва(!?).³¹⁰ На жалост, изворно порекло истраживања која су указала на ове показатеље је остало непознато. Могла би да се изнесе шпекулација да су ове информације засноване на раније познатим локалним узорцима.³¹¹ Зато овим параметрима треба прићи са великом резервом и додатно их проверити.

Презентована истраживања везана за територију Ваљевског округа указала су на велику разлику у стопи смртности, како између блиских насеља (од 0 до 10%), тако и између окружних сре-

³⁰⁸ Видети у првом тому поглавље: *Рајне санитарне прилике*, и Кривошејев, 2023а.

³⁰⁹ Князев, 2018.

³¹⁰ Цеков, 2020.

³¹¹ Можда баш на основу два, из литературе од раније позната узорка, првог који се односи на Златиборски (Ђенић, 1985 – око 5%) и другог за Трстенички срез (Миленковић, 2012 – 3,7%), мада су аутори тих радова изнели само бројчане параметре, без извођења процената (а што је накнадно урађено у овом раду)!?

зова (од 2,37 до 4,25%), са просечном смртношћу већом од 3,2% у односу на број становника пописаних 1916. године. Смртност је била још већа на територији Ужичког округа, где се, зависно од среза, кретала од 2,82% у Ужичком, до око 5,96% у Косјерићком срезу, са просеком за округ од 4,3%. А на истраженим деловима територија Азбуковице смртност је била и још већа, умрло је више од 7% становника.

Са друге стране, на истоку Србије, у Алексиначком срезу, могло би да се претпостави да је смртност била знатно мања, те да је светска пандемија однела вероватно нешто мање, а у оближњем Моравичком срезу нешто више од 1% житеља. Анализе указују да је слично било и у Зајечарском и Бољевачком срезу где је смртност била још мања. Насупрот томе, у релативно блиском Трстеничком срезу у централној Србији, стопа смртности је била знатно већа – више од 3,7%. Нешто северније, у областима око Крагујевца и Аранђеловца, стопа смртности је била мања; још северније, у већем делу Смедеревског округа, још мања – око 1%; недалеко одатле, у селима око Пожаревца, виша од 1,6%, вероватно знатно виша (и преко 2%).

Смртност од шпанског грипа, у процентима, на анализираним територијама

Алексинаначки срез	око 0,90%
Моравички срез	око 1,10%
Зајечарски срез	око 0,90%
Бољевачки срез	око 0,50%
Узоркована села књажевачке општине	1,47%
Узоркована села пожаревачке општине	најмање 1,60% (2%?)
Ђупријска парохија (варошка)	најмање 0,47%
Јагодинска парохија (варошка)	1,73%

Паланачки срез	1,16%
Великоорашки срез	1,05%
Општина Аранђеловац	оквирно 2,5%
Крагујевачка парохија (варошка)	0,79%
Трстенички срез	3,74%
Ваљевски срез	2,37%
Каменички срез	око 4,25%
Мионички срез	око 3,30%
Убски срез	око 2,90%
Златиборски срез	око 5,00%
Рачански срез	5,05%
Ужички срез	2,82%
Косјерићки срез	5,96%
Субјелски срез	око 3,97%
Узоркована села у Азбуковици	7,69%

Исказани резултати истраживања би могли да доведу у питање претходно изнето мишљење да је шпанска грозница у Србији однела животе 4,2% становника. Имајући у виду да сви наведени узорци не би могли да се обједине у репрезентативни узорак, за почетак би требало изнети умеренији хипотетички закључак да је на територији Србије, у границама које је имала пре почетка Великог рата, од шпанског грипа умрло између 2,5 и 3,5% становника, са средњим индексом од 3%. Максимални проценат ове процене је и у складу са претходно цитираним ставом да је у балканским земљама умрла, отприлике, свака тридесета особа. А колики је то број?

По аустроугарском попису из 1916. године, који се односио на 12 округа Војног генералног гувернмана за Србију, у њима је жи-

вео 1.373.681 становник. У складу са наведеном претпоставком, ако прихватимо могућност да је у Србији од последица пандемије страдало 3% становништва, само је на тој територији шпански грип однео више од 41 хиљаде живота, без војника и интернираца!? Али територија Војног гувермана била је мања не само од посткумановске већ и од преткумановске Србије.

Територија преткумановске Србије је 1910. имала 2.911.701, а 1921. године 2.596.879 житеља.³¹² Ако претпоставимо да је на њој у јесен 1918. живело око 2.400.000 становника,³¹³ епидемија је, по претходно изнетим параметрима, могла да однесе више од 72.000 живота.

Још шира територија посткумановске Србије је, према попису из 1910. и пописима из 1913. имала 4.393.315, а 1921. године 3.866.885 становника.³¹⁴ Ако претпоставимо да је у време избијања епидемије на њој живело око 3.500.000 житеља и прихватимо могућност да је од шпанске грознице умрло 3%, светска пандемија је током 1918. и почетком 1919. године могла да однесе више од 105 хиљада живота.

Поменути бројка преминулих се односи, пре свега, на цивилно становништво које се пред крај рата затекло у својим домаћинствима, умирало код својих кућа и било уписано у матичне књиге умрлих из својих парохија.³¹⁵ Умирили су и војници и интерници, који током пописа 1916. нису били присутни, и чија

³¹² Јагодић, 2015.

³¹³ Односно 2.402.788: према аустроугарском попису из 1916. на територији гувермана је живело 1.373.681 становника (Ortsverzeichnis, 1917), а према бугарском попису на тлу инспектората још њих 1.129.107 (Списъкъ 1917).

³¹⁴ Јагодић, 2015.

³¹⁵ Приликом анализа црквених књига умрлих за период са краја 1918, веома се ретко налази на случајеве регистрација смрти мештана на другој, удаљенијој територији. Такви уписи су бивали накнадни, са закашњењем од неколико месеци до неколико година, с тим што су многе жртве остале неуписане. Тако је смрт Велизара Вукотића из Голупца, који је од шпанске грознице умро почетком 1919. године у Холандији, у књизи умрлих његове матичне цркве у Крчмару регистрована наредне 1920. године.

смрт, ван територија сталног боравка, у већини случајева није благовремено регистрована у књигама њихове матичне парохије. Примера ради, само у Паланци је регистрована смрт 36 војника, углавном уз јужних делова Србије, као и 51 интернирца повратника које је болест затекла у околини Паланке, далеко од дома. И њих је умрло више него мештана (18). У само једном кратко опсервираном периоду од десетак дана, у болници у Митровици је умрло 53 војника. Од 122 особе умрле од последица пандемије у Ваљеву, од којих се око половина упокојила у болници, 17 су били војници, углавном из Ужичког округа, док су у ужичкој болници масовно умирали војници Тимочке дивизије. У Јагодини је, поред 205 парохијана, упокојено и 57 особа са стране: ослобођени ратни заробљеници које су се болесни задесили у Јагодини, као и активни војници. Више од 90 српских интернираца је умрло у Холандији. Умирало се и у логорима, у железничким вагонима или на обалама Дунава, при повратку кући.³¹⁶

Бројни претходно навођени историјски извори указују на велику смртност ове категорије становништва Србије (војници, заробљеници и интернирци), али тренутно се њихов број не може квантификовати. Ако претпоставимо да је их је страдало колико и од тифуса – реалнијих 15 а најчешће навођених 35 хиљада, за сада би прелиминарно могло да се претпостави да је од последица шпанске грознице укупно страдало 120 до 140 хиљада становника посткумановске Србије, цивила, војника, заробљеника, интернираца... Детаљне квантитативне анализе су рађене преважно за жртве најсмртоноснијег, другог, као и трећег таласа пандемије, а не сме да се занемари да је и четврти талас оставио своје морталне последице, знатно мање него други, али нешто веће од трећег. Уз то неопходно је да се дода и реалност бројних пропуста при вођењу књига умрлих на територији бугарске оку-

³¹⁶ Видети раније, различита сећања везана за Нови Сад; први том, потпоглавље: *У новонапријетим крајевима*, али и на другим местима.

пационе зоне, где су црквене књиге које су анализирани вођене тек по ослобођењу, у почетку ретроактивно и вероватно са многим пропустима.³¹⁷ Све то указује на могућност да би број жртава могао да буде и већи од горње границе наведеног оквира.

Што се старосне и полне структуре умрлог становништва тиче, већ је било наглашено да је у свету од шпанске грознице највише страдало становништво у пуној снази, од 20 до 40 година, мада је и стопа смртности мале деце (до пет година) била веома велика. Уочена је и нешто већа стопа смртности мушкараца него жена, као и, у односу на њихово учешће у укупној популацији, нешто мања смртност старих, који су приликом претходних епидемија (руски грип) стекли одређени степен имунитета.

Презентоване анализе указују да је у Србији стање било нешто другачије: да је умрло више жена него мушкараца и да разлика у смртности особа у пуној снази није била толико велика у односу на друге старосне категорије преминулих становника, пре свега младе.

И код овог проблема је неопходно да се има у виду карактер узорка који је анализиран – становништво затечено у Србији, код својих кућа, у време избијања другог таласа пандемије. Број мушкараца је био знатно мањи од броја страдалих жена, будући да је мушко становништво у не малом броју пострадало током претходних ратних година, а да се многи преживели у том тренутку нису налазили код својих кућа већ на фронту, у заробљеништву и интернацији. Пошто је већина пострадалих и одсутних била управо из категорија мушког становништва у пуној снази, то је разлог зашто су анализе базиране на умрле код својих кућа и уписане у локалне књиге умрлих указале на наведена одступања у односу на светски просек. Ако имамо у виду да су на фронту и у интернацији од шпанске грознице умирали скоро искључиво мушкарци у пуној снази, ако бисмо имали инструменте да и њих

³¹⁷ Видети раније.

укључимо у анализе, вероватно би се показало да одступања у односу на светски просек, бар већих, није било.

Када се вратимо на питање поређења морталних последица пандемије шпанске грознице и епидемије тифуса, уочавамо да је према ранијим проценама и тифусна епидемија однела сличан број живота цивила, око 100 хиљада, и око 15, највише 35 хиљада војника. То указује на релативно сличне последице обе епидемије у Србији, уз могућност да је шпанска грозница била погубнија, ако се имају у виду следеће чињенице:

- да нису регистроване жртве четвртог таласа светске пандемије;
- да је реално да се претпостави да нису регистроване ни све жртве другог таласа у бугарској окупационој зони;
- да су 1915. животе односиле удружене три различите тифусне болести, а 1918. само једна болест;
- да је главни мортални удар 1915. трајао скоро пола године, а 1918. око два месеца;
- уз све то, број становника Србије је, крајем 1918, био осетно мањи него на крају 1914, када је почела тифусна епидемија, те би процентуална смртност од шпанске грознице могла била већа него од тифуса.

По свему судећи, запостављена епидемија шпанске грознице није била мање погубна од познатије епидемије три тифуса, већ је била и смртоноснија од ње, али јој се није посвећивала пажња из следећих разлога:

- са једне стране, тифусна епидемија се догодила после Колубарске битке, у време обуставе борбених дејстава, тако да се нашла у првом плану ратних проблема, док се шпанска грозница Србијом ширила на самом крају рата, када су завршне ратне операције, а потом и конпоновање нове државе, били апсолутни приоритет.
- са друге стране, тифусна епидемија је од тренутка развоја у Србији изазвала велику пажњу светске јавности, како стручне, медицинске, тако и медијске, док је шпанска болест захватила целу планету и потешкоће Србије нису изазивале посебно интересовање, тим пре што је она и у свету, у време дешавања, а и

касније, доживљавана само као једна од ратних потешкоћа коју је у други план потиснула еуфорија због завршетка рата, и зато је занемаривана.

УДЕО У УКУПНОМ РАТНОМ ГУБИТКУ³¹⁸

Више од једнога века по окончању Првог светског рата питање броја жртава међу становништвом Србије није решено. Најчешће је навођен податак изнет на Мировној конференцији у Паризу 1919. године да је Србија током ратних година 1914–1918. изгубила 402.435 војника и око 845.000 цивила, укупно 1.247.435, односно 28,39% становника,³¹⁹ што је неретко заокруживано на 30%, а потом додатно на једну трећину У истом Мемоару намењеном Версајској конференцији помиње се 360.000 жртава епидемије тифуса, што је, како смо видели, већ непосредно потом одбачено, и сведено на половину, па и мање. У складу са тим, ако прихватимо најреалнију бројку од 115.000 жртава тифусне епидемије, и за преосталих 245.000 умањимо укупан изнети број жртава током рата, само тиме долазимо до броја нешто већег од једног милиона. У складу са тим, број укупних жртава се све чешће преиспитује и у литератури наилазимо на информације да је Србија изгубила више од једне четвртине становништва.³²⁰

Упоређивање резултата пописа становништва из 1910. уз попис новоприкључених територија 1913. са пописом из 1921. године³²¹, указује да је у посткумановској Србији пред почетак Првог светског рата било регистровано 4.393.315 а 1921. године 3.866.855 становника. Исказана разлика у броју становника између два пописа

³¹⁸ Према: Кривошејев 2024а.

³¹⁹ Бјелајац, 2021.

³²⁰ Јагодић, 2015; Мраовић, Вигњевић и Маринковић; Бјелајац 2021; Животић, 2021.

³²¹ Краљевина Србија, 1911; К.и.к, 1917 и Краљевина Југославија, 1932. Видети и Јагодић, 2015.

од 526.460 (-11,98%) представља демографски мањак а не директан демографски губитак, односно број упокојених, који би оквирно одговарао збиру демографског мањка и броја новорођених.

Анализом резултата пописа из 1921. године Јагодић уочава да је пописано 447.824 деце узраста од 0 до 4 године, односно деце рођене током три ратне и две поратне године, што би, уз извесне статистичке грешке, могло да хипотетички буде адекватно броју рођених и у целокупном ратном периоду.³²² У складу са тим, могла би да се изнесе хипотеза да је на територији посткумановске Србије ратни вихор однео нешто више од 974.000 живота. Са друге стране, Миле Бјелајац указује да је од јануара 1914. до децембра 1918. рођено и преживело 390.424 деце,³²³ што би могло да укаже на око 927.000 страдалих, око 21%, односно мало више од једне петине становништва пописаног 1910/13. године. Реч је о упокојенима од свих могућих узрока, како оних од којих се умирало и у мирнодопско време, тако и од разних ратних тешкоћа. Епидемије различитих болести, како ширеобухватне, тако и локалне, спадају у обе категорије.

Сходно наведеним чињеницама, шпанска грозница је у укупном директном ратном губитку учествовала са око 13%, колико оквирно и тифусна епидемија. Додајући овим два великим и друге мање, углавном локалне епидемије, све оне заједно однеле су више од трећине живота,³²⁴ а мање од две трећине је страдало од свих других могућих узрока, укључујући не само ратна дејства, већ природне смрти, смрти од старости, као и широк спектар других болести и догађајних и насилних узрока: од туберкулозе, шарлаха, богиња, дизентерије, дифтерије..., преко убистава, самоубистава, несрећних случајева... до смрти при порођају и после порођаја, како мајки, тако и новорођенчади.

³²² Јагодић, 2015: 24, напомена.

³²³ Бјелајац, 2021, 46.

³²⁴ Кривошејев, 2023а и Кривошејев, 2024а.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

МОРТАЛНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ У СРБИЈИ

На основу претходно изнетих чињеница уочава се да је, док је у урбанизованим областима Србије смртност била релативно мања, током главног удара епидемије у изразито руралним срединама умрло знатно више људи, али су каснија деловања епидемије била мање уочљива. У равничарској области у Бачкој, у Шајкашкој, уз велику разлику од села до села, током главног удара умрло је вероватно 0,3% до 0,4% становништва. Релативно мала смртност, од око 1%, уочава се и у алексиначком крају, у долињској равници уз Мораву, а густо испреплетаној повезаним насељима, с тим што се, зависно од насеља, кретала од 0,25% у самом Алексинцу, преко 1,7% у појединим селима тешичке, до 2,55%, у неким селима рутевачке парохије.

Мања смртност (од око 1%) је регистрована и у другим, Алексинцу блиским деловима источне Србије, који данас припадају Зајечарском округу. Знатно испод 1% износи проценат умрлог становништва у изолованим сеоским насељима некадашњег Бољевачког среза. Слично је и са забаченим брдско-планинским селима са територије Буцака испод врхова Старе планине, која данас припадају територији општине Књажевац. Са друге стране, поједина села општине Књажевац, која се налазе на падинама Тресибабе, била су нешто више угрожена; у њима је умрло око

2% сељана. Таква стопа смртности је знатно мања од стопе смртности у забаченим селима у западној Србији.

Наведено указује да је снажан епидемијски удар другог таласа у извесној мери поштедео ове делове источне Србије. Зато се, бар на примеру тресибабских села, уочава интензивније дејство трећег, па и четвртог таласа, него у другим крајевима. Мања смртност у Бољевачком срезу и старопланинским селима, до којих је епидемијски удар стигао са закашњењем, донекле се може тумачити ретком насељеношћу и природном изолованостју људи који су живели повучено на својим појатама. То се не односи на бранковачку и рабровичку парохију у ваљевском крају, али је и ту, за разлику од других околних, смртност током другог таласа такође била релативно мала, а исто се уочава и током релативно снажнијег удара четвртог таласа.

На први поглед се стиче генерални утисак да је у источном делу Србије, који се налазио у оквирима бугарске окупационе зоне, смртност била знатно мања него у делу Србије окупираном од стране аустроугарских снага. Најдиректнији пример за то је велика разлика у смртности код два суседна насеља, међусобно удаљена мање од десет километара, али смештена у две различите окупационе зоне. У оквиру аустроугарског гувернмана налазила се парохија цркве у Јагодини, са чије територије је од шпанске грознице страдало 1,73% парохијана, док је у суседној ћупријској парохији, са територије бугарског инспектората, умрло тек око пола процента житеља (?!).

Додатно се осврћући на питање разлике у смртности између територија аустроугарског гувернмана и бугарског инспектората, можемо да се запитамо да ли је Морава, као међа између две окупиране територије, заиста била тешко пропусна граница која је спречавала масовније ширење епидемије на источну територију? Вероватно није то у питању, будући да се други талас шпанске грознице још неослобођеном Србијом ширио после капитулације Бугарске, када су на локалним

фронтовима њене војне формације замениле аустроугарске и немачке.

Да се наведени закључак не може априори донети, указује и упоредни пример смртности у околини Пожаревца, из бугарске окупационе зоне, где је страдало око 2% становништва, и блиске територије смедеревског краја, из аустроугарске окупационе зоне, где је проценат смртности био дупло мањи. Да релативно мања смртност није одлика целе источне Србије могао би да укаже пример са југа, из Врања, где је према сећању савременика „владао велики страх“, али на жалост за сада нису доступни инструменти који би квантификовали смртност у том делу Србије.

Одговори на наведене дилеме се за сада не могу дати. Неопходна су даља опсежнија и инвентивнија, интердисциплинарна истраживања, усмерена између осталог и на анализу животних услова становништва, који су могли да утичу на стицање имунитета, већу отпорност и мању смртност. Уз то, треба да се има у виду и чињеница да у бугарској окупационој зони српске црквене књиге нису могле бити ажурно вођене, тако да извештај број упокојених вероватно остаје нерегистрован због ретроактивног и неажурног вођења књига на територији која је током окупације била под ингеренцијом бугарске цркве, без српских свештеника.

У западној и централној Србији, које су биле у оквиру аустроугарског гувернмана, регистрована стопа смртности била је знатно већа него на истоку. Ваљевски срез, делом долињски, делом са побрђима, а делом брдско-планински, имао је више од 2,37% жртава. Са друге стране, у географски слично конфигурисаном Трстеничком срезу страдало је 3,74% житеља.

У брдско-планинском Каменичком срезу Ваљевског округа умрло је око 4,5% становника (али је ту у појединим селима умрло и више од 9% житеља), а на територији изразито брдско-планинског Златиборског среза шпанска грозница је однела животе око 5% становника. У парохији цркве у Крчмару, испод Дивчиба-ра, умрло је око 4,5% парохијана. Крчмар се налази у оквиру Ми-

оничког среза где је претпостављена укупна смртност била око 3,3%, а у суседном, али знатно равнијем Убском срезу страдало је 2,9% становника. Смртност слична као у целом Мионичком срезу забележена је у јеловичкој парохији, у забукуљским селима у близини Аранђеловца, а у самом Аранђеловцу и околним селима умрло је преко 1,5% житеља. Већа стопа смртности је регистрована у гвоздачкој парохији у општини Бајина Башта, где је умрло 5,99% житеља; још већа у сечоречкој парохији, недалеко од Косјерића – 7,57%; а највећа, и то на знатно ширем подручју од једне парохије, у области Азбуковице – 7,69%.

Апсолутна већина умрлих на територији западне и централне Србије упокојила се у последњим јесењим месецима 1918, током трајања удара другог таласа. Том приликом је вероватно дошло и до масовне прокужености, а тиме и до стицања колективног имунитета, што је утицало да последице трећег и четвртог таласа не буду снажно изражене. Са друге стране, у појединим областима источне Србије, у тресибабским селима око Књажевца, где је пандемија почела доста касније и имала мање последице, трећи талас је био осетно израженији, односећи нешто више живота него у другим местима: око 1% становништва је настрадало током другог, а око 0,7% током трећег таласа, за разлику од мионичког краја где је однос настрадалих у другом и трећем таласу био 50 : 1.³²⁵ По свему судећи, прокуженост становништва на Тресибаби током ширења другог таласа није била довољна за стицање колективног имунитета, што је узроковало веће последице у трећем, блажем, па касније и у четвртом удару.

Као и трећи, и четврти пандемијски налет био је драстично мање леталан од другог таласа, с тим што, на оним територијама где су последице другог таласа биле изразито високе, последице налета трећег и четвртог таласа су биле благе, са становишта броја жртава, скоро неосетне, а међусобно, што се броја умрлих

³²⁵ А у Европи, зависно од државе и краја, кретала се од 7 : 1, до 3 : 1. (видети у првом тому).

тиче, релативно уједначене, уз нешто већи број умрлих током четвртог таласа. Насупрот томе, на територијама где је други талас пандемије оставио мање последице, попут Крагујевца, Бранковине и Рабровице, те је и прокуженост била мања, трећи и четврти талас су били знатно морталнији, али опет уочљиво мање него други; стиче се утисак да је ту четврти талас био осетно леталнији од трећега.

Тако је шпанска грозница, чији је главни смртоносни удар трајао око два месеца, на самом крају Великог рата, имала веома велико учешће у директним ратним губицима Србије, израженим у разлици броја становника пописаног 1910. и 1921. године.

ПОЛНА И СТАРОСНА СТРУКТУРА УПОКОЈЕНИХ

Генерално је усвојен став да је у свету страдало релативно подједнако припадника оба пола, нешто више мушкараца него жена, пошто су мушкарци имали учесталије комуникације са окружењем. Најугроженије је било становништво у пуној снази, од 20 до 40 година, што се тумачи акутним појачавањем имунитета (ефекат цикотинске олује), који контрапродуктивно делује у борби са вирусом, изнурујући цео организам и омогућавајући развој додатних компликација. Људи овога узраста су, генерално, у свету умирали у већем броју него млади (између пет и 15 година). Смртност старих (преко 60 година) је, у односу на проценат њиховог учешћа у укупној популацији, била релативно мала, претпоставља се због претходне прокужености ранијим епидемијама инфлуенце, пре свега руског грипа са краја 19. века.

У Србији је уочено нешто другачије стање. У односу на светски просек, уочљива је осетно већа стопа смртности женског становништва и мања стопа смртности особа у пуној снази, уз већу стопу смртности младих; реално је да се претпостави да је оваква слика привидна. Анализама уписа у књиге умрлих се

региструје смртност присутног становништва. Због претходних ратних страдања од 1912. до 1918, као и због повлачења преко Албаније, заробљавања и интернације, у Србији је у тренутку избијања пандемије живео знатно мањи број мушкараца у пуној снази. Због већег броја жена, већи је и степен њиховог страдања у својим домовима. Од последица шпанске грознице се умирало и на фронту и у интернацији, где су се скоро искључиво налазили управо мушкарци у пуној снази, али на то анализе црквених књига умрлих нису могле да укажу.

Привидна релативно мања стопа смртности становништва у пуној снази, у односу на светску статистику, доводи до изказивања веће смртности младих. Када имамо на уму ове чињенице, можемо да претпоставимо да се смртност са аспекта старосне структуре и пола у Србији није знатно разликовала од опште слике, уз могућност да је ипак преовлађавала смртност жена, будући да их је, због претходних ратних страдања, било више.

РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ УРБАНИХ И РУРАЛНИХ СРЕДИНА

Разлике у смртности које се уочавају од крајњег истока, преко средишњег дела до западних области Србије нису толико изражене између градских насеља. Свуда је умрло знатно мање од 1% становника: у Аранђеловцу 0,89%, у Ваљеву 0,68%, у Крагујевцу 0,53%, Ужице 0,43%, Зајечару 0,26%, Алексинцу 0,20%... У Врњачкој Бањи је умрла само једна особа, у Трстенику две. Са друге стране, те разлике су биле веома изражене када је реч о броју преминулих у селима. Кретале су се, примера ради, од мање, па и знатно мање од 1% у више руралних насеља источне Србије (а и у понеким селима на западу), али генерално више него у оближњој вароши, до преко 10% у појединим селима западне Србије, попут Годечева где је шпанска грозница однела животе 11,13% сељана.

У самом Крагујевцу је умрло 0,53% житеља, а 0,79% у парохијама крагујевачких цркава које су обухватале и околна села. У Аранђеловцу је умрло 0,89% становништва, а на широј парохијској територији 1,56%, док је у забукуљским селима парохије цркве у Јеловику шпанска грозница усмртила 3,44% становника.

Индикативан пример разлике у броју умрлих између урбане и руралне средине даје анализа везана за различите сегменте ваљевског краја, са само једним изразито урбаним насељем. Умрлих 39 грађана Ваљева (и приварошких заселака) је, према попису из 1916. године, представљало 0,68% варошког становништва. Са друге стране, 58 умрлих са територије парохије ваљевске цркве, која је уз варош обухватала и четири околна села, чинило је 0,79% житеља, док је 650 упокојених са територије Ваљевског среза, са вароши и 51 селом, представљало 2,37% становништва ове шире административне јединице. На још широј територији Ваљевског округа претпостављено је да је умрло око 3.700 људи, што је представљало око 3,15% становника. При томе, у појединим приградским селима, пандемијска болест је однела два, један или ниједан живот, док је у удаљенијим брдско-планинским насељима смртност досезала и преко 9%.

Знатно мања стопа смртности у урбанијим срединама, са гушћом насељеношћу и квалитетнијим саобраћајним комуникацијама, на први поглед делује парадоксално али је директно повезана са свакодневним животом који је, у изразито руралном окружењу, подразумевао знатно нижу здравствену културу. То се, са једне стране, односи на специфичности егзистенције породичних задруга у руралним пределима, на вишечлана домаћинства која живе у својеврсним полуколективним смештајима и хране се из истих посуда, не познајући и не примењујући основне мере превенције и самолечења. Сеоски начин живота, који је упућивао на пољопривредну производњу, у не малој мери је спречавао и „чување постеље“, односно дуго лежање, као важну меру препоручену за опоравак.

Уз све то, становништву забаченијих брдско-планинских крајева, са отежаним комуникацијама, у знатно мањој мери је била омогућена лекарска нега која је житељима вароши и њој ближих села била приступачнија, нарочито по повратку санитетских кадрова са Солунског фронта. Разболевали су се и лечили (или се нису лечили) сами, код својих кућа, далеко од вароши и лекара. При свему томе, не сме да се занемари ни веома важан фактор имунитета.

ПРОКУЖЕНОСТ И ИМУНИТЕТ

Уз све претходно наведено треба додати да су становници из удаљених, забачених руралних предела раније имали мање контаката са ширим окружењем, те нису били у могућности да се „прокуже” од болести које су се нешто теже преносиле, и створе снажнији општи имунитет, што је постала додатна потешкоћа када су се сусрели са новом, екстремно „прилепчивом“ болешћу. А уз то, због низа ратних околности, отпорност организма је била додатно смањена.

Битан фактор за олакшано оболевање становништва, не само Србије већ и целог света, представља општа исцрпљеност организма, и физичка и психичка, изазвана ратним условима, између осталог и неадекватном и недовољном исхраном, али и сталним стресним ситуацијама. У ратом измрцвареној и окупираној Србији, немаштина и глад су биле израженије него у другим деловима Европе, што се нарочито одражавало у забитим, заосталим, сиромашним крајевима. То је утицало на драстично смањење отпорности организма и олакшавало разболевање, а потом, уз низ других фактора везаних за хигијенске, здравствене и радне навике и обавезе, на повећану стопу смртности међу оболелима.

Чињеницу да су на подручјима где је уочена мања смртност у времену главног епидемијског удара накнадно уочавани израженији „репови“ епидемије такође можемо повезати са питањем иму-

нитета. Тамо где је за кратко време оболео већи број становника, могуће и сви, брзо је стечен колективни имунитет који је спречио појаву трећег и ублажио последице четвртог таласа. Могуће је да су током трећег таласа рецидивно умирали углавном појединци са тешко изнуреним организмом услед оболевања током другог. Насупрот тога, виша здравствена култура у урбанијим срединама је узроковала да проценат зараженог становништва буде нешто мањи, а тиме и колективни имунитет нижи, због чега се осетио и удар трећег таласа, али са мањим последицама. Сличну ситуацију имамо и у оним ретким селима где, због велике изолованости, други талас није наишао у својој пуној снази, тако да се није развио ни снажан колективни имунитет, што је омогућило да трећи, а касније и четврти талас оставе веће последице.

ПРЕЛИМИНАРНИ БРОЈЕВИ И ПРОЦЕНТИ

За даља истраживања, на основу овде презентованог узорка који није репрезентативан, могла би да се наведе паушална полазна хипотеза да је на територији предратне Србије умрло између 2,5% и 3,5% становништва, са средњом вредношћу од 3%, и то углавном током трајања другог таласа пандемије, у јесен 1918. године.

Што се броја жртава тиче, могло би да се претпостави да је на окупационој територији аустроугарског Војног генералног гувернмана за Србију, од шпанске грознице страдало више од 40.000 житеља, а да је на територији преткумановске Србије пандемија убила више од 70.000 становника. На територији посткумановске Србије умрло је око 105.000 цивила који су се затекли у Србији, а на које указују анализе црквених књига. Ако овом броју додамо у неутврђен број страдалих војника, заробљеника и интернираца, могли бисмо да претпоставимо да је светска пандемија однела животе око 115–120.000, па и више житеља посткумановске Србије.

Када имамо у виду чињенице да је број процењених жртава од последица велике епидемије тифуса из 1915. године око 100.000 цивила и око 15–35.000 војника, можемо да претпоставимо, под условом да су те процене исправне, да епидемија шпанске грознице са краја 1918, није била мање погубна за Србију од тифусне епидемије. Чак је, на извештајан начин, била и смртоноснија, ако се има у виду да је ту реч о само једној болести, чији је највећи мортални пик трајао два месеца, док је епидемија удружена три тифуса била активна скоро пола године. Уз то, на почетку 1915. године у Србији је живело више становника него на крају 1918.

Иако епидемија шпанске грознице у Србији није била знатно мање погубна од епидемије три тифуса, њој се није посвећивала пажња. За разлику од тифусне епидемије која је погодила само Србију и то у време обуставе ратних дејстава, тако да се нашла у првом плану проблема српске па и међународне јавности, епидемија шпанске грознице је захватила цео свет, а харала је док је главна пажња била усмерена на крај ратних дејстава и прекрајање граница. Зато је епидемија шпанске грознице, и у Србији и широм планете, доживљавана само као једна од ратних потешкоћа, коју је у други план потиснула еуфорија због завршетка рата.

*

Имајући на уму све изречено, као и наведену чињеницу да је пандемија шпанске грознице у Европи однела 1,1% становништва,³²⁶ Србија је, са жртвом од око 3%, била најпогођенија од свих европских држава за које постоје расположиви подаци. Разлози за то би могли да буду двојаки. На први разлог, тачније групу разлога, указује стара народна изрека „ударила као чума на гладна човека“, док је други директна последица изостанка јавних превентивних мера.

³²⁶ Видети у првом тому, у потпоглављу *Последице*.

Док су широм Европе препоручиване и спровођене разне заштитне мере попут ношења маски, забране јавних окупљања, затварања школа, ресторана, позоришта и слично, уз ограничавање комуникације и увођења карантина, у Србији такве мере нису примењиване. За војску је брзо ослобођење било апсолутан приоритет, поступало се супротно, а цивилно становништво је свечано и масовно сачекивало сваку ослободилачку јединицу која је пролазила кроз њихова насеља. Уз то, организовани су различити јавни скупови, дочекивани демобилисани војници и ослобођени заробљеници и интернирци... Наведене околности су неоспорно утицале на повећани морбидитет и морталитет, али и једно и друго је било додатно иницирано ратним стањем које је довело до слабљења организма појединаца.

Ратна страдања су свуда у Европи довела до сниженог стандарда становања и хигијене, као и веће или мање немаштине која је утицала на количину и квалитет доступне исхране, што је, удружено с ратним стресом, утицало на смањење отпорности организма. У Србији су те негативне одлике биле израженије него у другим деловима Европе. Ратна дејства нису вођена на рубним, пограничним областима, већ на територији целе државе, преко које је фронт протутњао у неколико наврата. Потом их је заменило окупационо време, са додатним потешкоћама, нарочито израженим у руралним крајевима, у којима је живела апсолутна већина становника. У те потешкоће спада и недостатак радне снаге, гладне године, али и низ локалних епидемија (тифуса, дизентерије, дифтерије, шарлаха...). Све то је могло да утиче на драстично смањење отпорности организма целокупног становништва Србије, нарочито у селима.

Тако се вирус слободно, без икаквих препрека, ширио Србијом и угрожавао исцрпљено, изгладнело становништво, остављајући за собом стравичне последице. Више од 13% од броја упокојених од свих узрока у Србији током четири ратне године, страдало је од шпанске грознице за неколико месеци последње године рата.

THE SPANISH FLU IN SERBIA

THE CONSEQUENCES OF THE PANDEMIC

Based on the previously stated facts, it can be observed that, while mortality was relatively lower in urbanized areas of Serbia, significantly more people died during the main impact of the epidemic in distinctly rural areas. Still, the later effects of the epidemic were less noticeable. In the lowland area of Bačka, in Šajkaš, with a large difference from village to village, probably 0.3% to 0.4% of the population died during the main shock. Relatively low mortality, of about 1%, is also observed in the Aleksinac region, in the valley plain along the Morava which is densely interwoven with connected places, with the fact that, depending on the place, it ranged from 0.25% in Aleksinac itself, over 1, 7% in certain villages of Tešica, up to 2.55% in some villages of Rutevac parish.

Lower mortality (about 1%) was also registered in other parts of eastern Serbia close to Aleksinac, which belongs to the Zaječar District today. The percentage of the dead population in the isolated rural places of the former Boljevac County is well below 1%. It is similar with the remote hill and mountain villages from the territory of Budžak below the peaks of Stara Planina, which today is the territory of the municipality of Knjaževac. On the other hand, some villages of the municipality of Knjaževac, located on the slopes of Tresibaba, were somewhat more threatened; about 2% of the villagers died in them. But still, the death rate was significantly lower than the death rate in remote villages in western Serbia.

The above indicates that the strong epidemic impact of the second wave spared these parts of eastern Serbia to a certain extent. That is why, at least in the example of the villages of Tresibaba, the impact of the third and even the fourth wave is more intense than in other regions. The lower mortality in the Boljevac county and the Stara Planina villages, where the epidemic arrived late, could be explained to some extent by the sparse population and natural isolation of the people who lived secluded on their farms. This does not apply to the Brankovac and Rabrovica parishes in the Valjevo region, even though here, unlike other surrounding areas, mortality during the second wave was also relatively low, and the same was observed during the relatively stronger impact of the fourth wave.

At first glance, one gets the general impression that in the eastern part of Serbia, which was within the Bulgarian occupation zone, mortality was significantly lower than in the part of Serbia occupied by the Austro-Hungarian forces. The clearest example of this is the large difference in mortality in two neighboring places, less than ten kilometers apart, but located in two different occupation zones. Within the Austro-Hungarian governorship was the parish of the church in Jagodina from whose territory 1.73% of the parishioners died of the Spanish flu, while in the neighboring parish of Čuprija, from the territory of the Bulgarian inspectorate, only about half a percent of the inhabitants died (?!).

By a more detailed contemplation on the difference in mortality between the territories of the Austro-Hungarian governor and the Bulgarian inspectorate, we can ask ourselves whether Morava, as the border between the two occupied territories, was a hard-to-pass border that prevented a more massive spread of the epidemic to the eastern territory? This is probably not the case, since the second wave of Spanish flu spread through the still unliberated Serbia after the capitulation of Bulgaria when its military formations were replaced by Austro-Hungarian and German ones on the local fronts.

That the aforementioned conclusion cannot be made *a priori* is shown by the comparative example of mortality in the vicinity of Požarevac, from the Bulgarian occupation zone, where about 2% of the population died, and the nearby territory of the Smederevo region, from the Austro-Hungarian occupation zone, where the percentage of mortality was twice as low. One example from the south, from Vranje, could show that relatively lower mortality is not characteristical for the whole of eastern Serbia, where, according to contemporaries' recollections, "great fear reigned", but unfortunately, for now, no instruments are available to quantify mortality in that part of Serbia.

For now, there is no definite answer to the mentioned dilemmas. More extensive and inventive, interdisciplinary research is necessary, aimed, among other things, at the analysis of the living conditions of the population, which could influence the acquisition of immunity, greater resistance, and lower mortality. In addition, the fact that Serbian church books could not had been kept up-to-date in the Bulgarian occupation zone should be taken into account, so that a certain number of the deceased probably remained unregistered due to the retroactive and non-up-to-date keeping of books under the authority of the Bulgarian church during the occupation and without Serbian priests.

In western and central Serbia, which were part of the Austro-Hungarian governorship, the registered death rate was significantly higher than in the east. Valjevo district, partly valley, partly craggy, and partly mountainous, had more than 2.37% of victims. On the other hand, in the geographically similarly arranged Trstenik district, 3.74% of the inhabitants died.

About 4.5% of the inhabitants died in the craggy mountainous Kamenica region of the Valjevo district (but in some villages, more than 9% of the inhabitants died), and in the territory of the extremely craggy mountainous Zlatibor region, the Spanish flu claimed the lives of about 5% of the inhabitants. In the parish of the church in Krčmar, below Divčibare, about 4.5% of the parishioners died. Krčmar is

located within the Mionica region, where the assumed total mortality was about 3.3%, and in the neighboring but much flatter, Ub region, 2.9% of the population died. Mortality similar to that of the entire Mionica region was recorded in the Jelovik parish, in Bukulja villages near Arandjelovac, and in Arandjelovac itself and the surrounding villages, over 1.5% of the inhabitants died. A higher mortality rate was registered in the Gvozdac parish, the municipality of Bajina Bašta, where 5.99% of residents died; even higher in Seča Reka parish, not far from Kosjerić – 7.57%; and the largest, in an area much wider than one parish, the area of Azbukovica – 7.69%.

The absolute majority of those who died in the territory of western and central Serbia died in the last autumn months of 1918, during the second wave. At that time, there was probably a mass infection, and thus the acquisition of collective immunity, leading to the third and fourth waves having fewer consequences. On the other hand, in certain areas of eastern Serbia, in the Tresibaba villages around Knjaževac where the pandemic started much later and had fewer consequences, the third wave was significantly more impactful, claiming slightly more lives than in other places: around 1% of the population died during second, and about 0.7% during the third wave, in contrast to the Mionica region where the ratio of victims in the second and third waves was 50:1 (in Europe, depending on the country and region, it ranged from 7: 1 to 3: 1). Most likely, the infection of the population on Tresibaba during the spread of the second wave was not enough to acquire collective immunity, which caused greater consequences in the third, milder, and later in the fourth wave.

Same as the third, the fourth pandemic wave was drastically less lethal than the second wave, considering that in those territories where the consequences of the second wave were severe, the consequences of the third and fourth waves were mild, looking at the number of victims almost imperceptible, and between these two the number of deaths was relatively uniform, with a slightly higher number of deaths during the fourth wave. Contrary to that, in territories where

the second wave of the pandemic left fewer consequences, such as Kragujevac, Brankovina, and Rabrovica, and the prevalence was lower, the third and fourth waves were significantly more deadly, but again noticeably less than the second; one gets the impression that the fourth wave was noticeably more lethal than the third.

Thus, the Spanish flu, the main deadly impact of which lasted for about two months at the very end of the Great War, had a large share in Serbia's direct war losses, expressed in the difference between the number of inhabitants enumerated in 1910 and 1921.

*

The general opinion is that members of both genders died relatively equally globally, slightly more men than women since men had more frequent interactions with the environment. The population at full strength, from 20 to 40 years of age, was most at risk, which is interpreted as an acute strengthening of immunity (cytokine storm effect), which has a counterproductive effect in the fight against the virus, exhausting the entire organism and enabling the development of additional complications. Globally, people of this age died in greater numbers than young people (between five and 15 years old). The mortality of the elderly (over 60 years old) was, concerning the percentage of their participation in the total population, relatively low, presumably due to previous influenza epidemics, primarily the Russian flu from the end of the 19th century.

A slightly different situation was observed in Serbia. About the world average, there is a significantly higher mortality rate for the female population and a lower mortality rate for persons in full strength, with a higher mortality rate for young people; it is realistic to assume that this state of affairs is apparent. Analyzing the entries in the death register the mortality of the present population can be observed. Due to the previous war suffering from 1912 to 1918, as well as the retreat through Albania, capture, and internment, at the time

of the outbreak of the pandemic, a significantly smaller number of men in full strength lived in Serbia. Due to the greater number of women living in Serbia, the number of their deaths at home is also higher. As a result of the Spanish flu, people died both at the front and in internment, where there were almost exclusively men in full strength, but analyses of the church registers of the dead could not indicate this.

The apparent relatively lower mortality rate of the population at full strength, in relation to world statistics, leads to a higher mortality rate among young people. When we keep these facts in mind, we can assume that mortality from the aspect of age structure and gender in Serbia did not differ significantly from the general picture, with the possibility that the mortality of women still prevailed, since there were more of them due to previous war sufferings.

*

The differences in mortality that can be observed from the far east, through the central part to the western areas of Serbia are not so pronounced between urban places. Everywhere, significantly less than 1% of the population died: in Arandjelovac 0.89%, in Valjevo 0.68%, in Kragujevac 0.53%, Užice 0.43%, Zaječar 0.26%, Aleksinac 0.20%... Only one person died in Vrnjačka Banja, and two in Trstenik. On the other hand, those differences were very pronounced when it comes to the number of deaths in the villages. They ranged, for example, from less, and even significantly less than 1% in more rural places of eastern Serbia (and also in some villages in the west), but generally more than in the nearby town, up to over 10% in some villages of western Serbia like Godečevo where the Spanish flu claimed the lives of 11.13% of the villagers.

In Kragujevac, 0.53% of the population died, and 0.79% in the parishes of the Kragujevac churches, which also included the surrounding villages. In Arandjelovac, 0.89% of the population died,

and in the wider parish territory 1.56%, while in Bukulja villages of the parish church in Jelovik, the Spanish flu killed 3.44% of the population.

An indicative example of the difference in the number of deaths between urban and rural environments is provided by the analysis of different segments of the Valjevo region, with only one distinctly urban place. According to the 1916 census, the 39 dead citizens of Valjevo (and the town's hamlets) represented 0.68% of the town's population. On the other hand, 58 deceased from the territory of the parish of the Valjevo church, which in addition to the town included four surrounding villages, accounted for 0.79% of the population, while 650 deceased from the territory of Valjevo district, with the town and 51 villages, represented 2.37% population of this broader administrative unit. In the even wider territory of the Valjevo district, it was assumed that around 3,700 people died, which represented around 3.15% of the population. At the same time, in some suburban villages, the pandemic claimed two, one or none lives, while in more distant hill and mountain places the mortality rate reached over 9%.

A significantly lower death rate in more urban areas, with a denser population and better traffic communications, at first glance seems paradoxical, but it is directly related to everyday life, which, in a distinctly rural environment, implied a significantly worse health culture. This, on the one hand, refers to the specifics of family cooperatives in rural areas, to multi-member households that live in a kind of semi-collective accommodation and eat from the same dishes, not knowing and not applying the basic measures of prevention and self-treatment. The rural way of life, which referred to agricultural production, to no small extent also prevented "keeping one's bed", i.e. lying down for a long time, as an important measure recommended for recovery.

Adding to that the population of more remote craggy and mountainous regions, with difficult communications, was provided with medical care to a much lesser extent. It was more accessible to

the inhabitants of the town and the villages closer to it, especially after the return of the medical staff from the Thessaloniki front. They got sick and were treated (or not treated) alone, at their homes, far from the townspeople and doctors. In all this, we must not forget the very important factor of immunity.

*

It should be added that residents from remote rural areas previously had less contact with the wider environment, and were not getting sick from diseases that were somewhat more difficult to transmit, and create a stronger general immunity, which became an additional difficulty when they encountered a new, extremely contagious disease. And, along with it, due to a series of wartime circumstances, the immunity was further reduced.

An important factor for such an easy transmission of disease, not only in Serbia but globally, was the general exhaustion of the organism, both physical and psychological, caused by war conditions, among other things, inadequate and insufficient nutrition, but also constant stressful situations. In the war-torn and occupied Serbia, poverty and hunger were more pronounced than in other parts of Europe, which was especially reflected in remote, poor areas. This had the effect of drastically reducing the body's resistance and making it easier to get sick, and then, along with several other factors related to hygiene, health, and work habits and obligations, it led to an increased mortality rate among the infected.

The fact that in areas where lower mortality was observed at the time of the main epidemic impact, more pronounced "tails" of the epidemic were subsequently observed, can also be linked to the issue of immunity. Where a large number of inhabitants, possibly all, fell ill in a short time, collective immunity was quickly acquired, which prevented the appearance of the third wave and mitigated the consequences of the fourth wave. It is possible that during the third

wave, mainly individuals with severely exhausted bodies due to illness during the second wave died. Also, the better health culture in more urban areas caused the percentage of the infected population to be somewhat lower, and thus the collective immunity lower, which is why the impact of the third wave was also felt, but with lesser consequences. We have a similar situation in those rare villages where, due to great isolation, the second wave did not come in its full force, so a strong collective immunity did not develop, which allowed the third and later the fourth wave to leave greater consequences.

*

For further research, based on the non-representative sample presented here, a general initial hypothesis could be that between 2.5% and 3.5% of the population died on the territory of pre-war Serbia, with an average value of 3%, and mostly during the second wave of the pandemic, in the fall of 1918.

As for the number of victims, it could be assumed that more than 40,000 inhabitants died from the Spanish flu in the occupation territory of the Austro-Hungarian Military Governor General for Serbia and that the pandemic killed more than 70,000 inhabitants in the territory of the pre-Kumanovo Serbia. On the territory of post-Kumanovo Serbia, about 105,000 civilians died, as indicated by analysis of church books. If we add to this number the undetermined number of dead soldiers, prisoners, and internees, we could assume that the global pandemic took the lives of around 115 120,000, and even more, of the inhabitants of post-Kumanovo Serbia.

Bearing in mind that the estimated number of victims from the great typhus epidemic in 1915 is about 100,000 civilians and about 15 35,000 soldiers, we can assume, provided that these estimates are correct, that the Spanish flu epidemic at the end of 1918 was not any less disastrous for Serbia than the typhus epidemic. It could even be, in a certain way, that it was more deadly if it is taken into account

that we are talking about only one disease, the highest mortal peak of which lasted for two months, while the combined epidemic of three typhus was active for almost half a year. In addition, at the beginning of 1915, more people lived in Serbia than at the end of 1918.

Although the Spanish flu epidemic in Serbia was not significantly less fatal than the three typhus epidemics, no attention was paid to it. Unlike the typhus epidemic, which only affected Serbia at the time of suspension of war actions, and it was at the forefront of the problems of the Serbian and international public, the Spanish flu epidemic gripped the whole world and raged while the main attention was focused on the end war actions and border redrawing. That is why the epidemic of Spanish flu, both in Serbia and around the world, was perceived as only one of the difficulties of the war, which was pushed into the background by the euphoria due to the end of the war.

*

As for the all mentioned above, as well as the stated fact that the Spanish flu pandemic in Europe claimed 1.1% of the population, Serbia, with their number of around 3%, was the most affected of all the European countries for which there are available data (the mortality should be also investigated in other Balkan countries, primarily in Macedonia, Montenegro, and Albania). There are two possible reasons for this. The first reason, or rather a group of reasons, is indicated by the old folk saying "It struck like a plague on a hungry man", while the second is a direct consequence of the absence of public preventive measures.

While various protective measures were recommended and implemented throughout Europe, such as wearing masks, banning public gatherings, closing schools, restaurants, theaters, etc., along with limiting communication and introducing quarantine, such measures were not applied in Serbia. For the army, quick liberation was an absolute priority, everything was done the opposite way

from the European measures, the civilian population festively and in large numbers greeted every liberation unit that passed through their places. In addition, various public gatherings were organized, demobilized soldiers and released prisoners and internees were welcomed... The aforementioned circumstances undoubtedly had an impact on increased morbidity and mortality, but both were additionally initiated by the state of war, which led to the weakening of the individual's body.

War suffering everywhere in Europe led to a reduced standard of housing and hygiene, as well as more or less poverty that affected the quantity and quality of available nutrition, which, combined with war stress, affected the reduction of the organism's resistance. In Serbia, these negative characteristics were more pronounced than in other parts of Europe. The war actions were not conducted in the peripheral, border areas, but on the territory of the entire country, over which the front roared on several occasions. Then they were replaced by the time of occupation, with additional difficulties, especially pronounced in rural areas, where the absolute majority of the population lived. These difficulties include the lack of manpower, hungry years, but also a series of local epidemics (typhoid, dysentery, diphtheria, scarlet fever...). All of this could have affected the drastic reduction of immunity of the entire population of Serbia, especially in the villages.

Thus, the virus spread freely, without any obstacles in Serbia and threatened the exhausted, starving population, leaving behind terrible consequences. More than 13% of the number of those who died from all causes in Serbia during the four years of the war, died from the Spanish flu in a few months of the last year of the war.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Ђорђевић: Ђорђевић, Милан. *Све како је са мном било* (1886–1920), непубликовано, рукопис, у власништву породице.

Књи́а цркве бранковинске храма Свети́х Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књи́а цркве буковичке, храма Свети́ога оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1933. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књи́а цркве ваљевске, храма Покрова Свете Богородице, за уписивање умрлих, за 1915–1923. годину (Град Ваљево, градска управа, матичарска служба).

Књи́а цркве трачаничке (Поћу́та), храма Свети́ог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књи́а цркве грачићке, храма Свети́х Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књи́а цркве јовањске, храма Рођења Свети́ог Јована, за уписивање умрлих, за 1902–1930. годину (Град Ваљево, градска управа, матичарска служба).

Књи́а цркве каменичке, храма Свети́ога оца Николе за уписивање умрлих, за 1915–1942. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве крчмарске храма Светиої Оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1917–1921. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве причевачке, храма Светиога оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1915–1934. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве пешничке, храма Успенја Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за 1916–1935. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве пустињске (Поћуша), храма Светиої Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Светиої Оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1935. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве Храма Сошествија Светиої Духа, Крагујевац, за уписивање умрлих, за 1914–1920. годину (дигитализовано – Историјски архив Крагујевац).

Књига цркве Храма Успенја Пресвете Богородице, Крагујевац, за уписивање умрлих, за 1915–1920. годину (дигитализовано – Историјски архив Крагујевац).

Књига цркве ужичке храма Светиої Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за 1915–1918. годину (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књига цркве ћелијске (Лелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве сечоречке, храма Светиої Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве косјерићке, храма Рожденства Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве ражанске, храма Упокојенија Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве севојничке, храма Светої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1907–1918. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве севојничке, храма Светої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1992–1893. и 1918–1923. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве сџапарске, храма Светої Архистраїиїа Михаїла, за уписивање умрлих, за период 1913–1932. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве субјелске, храма Светої Апостола и еванђелисте Луке, за уписивање умрлих, за период 1915–1919. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књи́а цркве славковачке, храма Светої Преображења, за уписивање умрлих, за период 1915–1935. (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве цвешановачке, храма Сабора Светої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1914–1930. (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве моравичке, храма Светої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916–1918 – парохија С. Поповаћа (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве моравичке, храма Светої Арханїела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918–1935 – парохија С. Поповаћа (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве моравичке, храма Светио́й Арханџела Гаврила, за уџисивање умрлих, за период 1918–1935 – парохија М. Радуловића (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве враћевичке, храма Великомученика Георгија (са уџисима за 1918. и 19) (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књи́а цркве убске, храма Вазнесења Господње́й, за уџисивање умрлих, за период 1916–1935. (Матичарска служба Општине Уб).

Књи́а цркве вуко́нске, храма Успје́ња Пресвете́й Боџородице, за уџисивање умрлих, за период 1914–1931. (Матичарска служба Општине Уб).

Књи́а цркве новачке, храма Рождеств́а Пресвете́й Боџородице, за уџисивање умрлих, за период 1915–1936. (Матичарска служба Општине Уб).

Књи́а цркве радљевске, храма Покрова́ Боџородице, за уџисивање умрлих, за период 1917–1919. (Матичарска служба Општине Уб).

Књи́а цркве памбуковачке, храма Вознесе́ња, за уџисивање умрлих, за период 1916–1935. (Месна канцеларија Памбуковица).

Књи́а цркве докми́рске, храма Ваведене́ја, за уџисивање умрлих за период 1916–1935. (Месна канцеларија Памбуковица).

Књи́а цркве аранђеловачке, храма Светио́й Арханџела Гаврила, за уџисивање умрлих за период 1912–1930. (Матична служба СО Аранђеловац).

Књи́а цркве бањанске, храма Св. Пророка́ Илије́, за уџисивање умрлих за период 1909–1935. (Матична служба СО Аранђеловац).

Књи́а цркве брезовачке, храма Светио́й Арханџела Гаврила, за уџисивање умрлих за период 1907–1932. (Матична служба СО Аранђеловац).

Књи́а цркве буковичке, храма Светио́й Арханџела Гаврила, за уџисивање умрлих за период 1880–1924. (Матична служба СО Аранђеловац).

Књига цркве баничинске, храма Светиої Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1914–1921. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве љибовачке, храма Рођења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1910–1935. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве кусачке, храма Светиої Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1915–1927. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве рашарске, храма Усијења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1905–1924. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве селевачке, храма Силаска Светиої Духа, за уписивање умрлих за период 1917–19?? (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве церовачке, храма Сош. Светиої Духа, за уписивање умрлих за период 1913–1932. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве великојланске, храма Светиої Оца Николе (Покајница), за уписивање умрлих бр. 1 (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве великојланске, храма Светиої Оца Николе (Покајница), за уписивање умрлих бр. 2 (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве милошевачке, храма Рођења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве крњевске, храма Светиої великомученика Георгија, за уписивање умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве лозовичке, храма Светиої Ајосџола Петра и Павла, за уписивање умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве новоселске, храма Светиої Георгија, за уписивање умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве јаџодинске, храма Светиої Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1915–1922. годину (Историјски архив Јагодина).

Књига цркве ћуријске, храма Светиої Великомученика Георгија, за уписивање умрлих за 1914–1919 годину (Историјски архив Јагодина).

Објављени извори:

Аранђеловић, 2018: Аранђеловић Наталија, *Дневник 1915–1918*, Београд: Историјски архив Београд, 2018.

Хатон, 1960: Hutton Isabel, *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman, 1960.

Јаковљевић, 2009: Јаковљевић Милица Мирјам, *Издаци Шумагије*, Београд: Штампар Макарије, 2009.

Краљевина Југославија, 1932: Краљевина Југославија, Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*. Сарајево: Државна штампарија 1932.

Краљевина Србија 1911: Краљевина Србија, Управа државне статистике, *Прелиминарни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији : 31 децембра 1910*, Београд: Управа државне статистике, 1911.

Кривошејев и Станојловић, 2020: Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић, *Др Милан Пецић : аутобиографија најстаријеј ћуковника српскої санишета*, Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

К.у.к 1917: К.у.к, *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade, 1917.

Матић Зрнић, 2002: Матић Зрнић Наталија, *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић (1880–1956)*, приредила и допунила Поповић Омшјански Олга, Београд: Сигнатуре, 2002.

Ortsverzeichnis, 1917: *Ortsverzeichnis fur das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

Поповић, 1985: Поповић Љубодраг, „Прилози за историју ујичког краја у Првом светском рату : губици у становништву од 1912–1918“, *Ујички зборник* бр. 14 (1985), Ужице, 137–150.

Поповић, 2000: Поповић, Љубодраг. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр 34 (2000), 159–170.

Списъкъ 1917: *Списъкъ на населениѣтѣ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско*, София 1917.

Трајковић, 1980: Трајковић, Љубица Д, *Казивања о старом Ваљеву*, Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија Милић Ракић, Ваљево, 1980.

Литература:

Антић и Вуковић, 2008: Антић Вукашин и Вуковић Жарко, „Аустралијска медицинска мисија са српском војском на Солунском фронту“, *Војносаниџетски преглед*, фебруар, Вол. 65, бр. 2 (2008), 181–182.

Аранђеловић, 2018: Аранђеловић Наталија, *Дневник 1915–1918*, Београд: Историјски архив Београд, 2018.

Арсић, 2000: Арсић Мирољуб, „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије“, *Архивски преглед*, 1/4 (2000, изд. 1996–1997), 52–59.

Балош, 1974: Балош Ђорђе, „Кретање смртности од заразних болести у Ечки у раздобљу 1871–1970“, у: *Зборник радова са ше-*

стої науочної састанкиа Научної друштва за историју здравствене културе Југославије – Секција САН Војводина, Панчево, 11–12. мај 1974, 269–277.

Бјелајац 2021: Бјелајац Миле, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева“, *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41–84.

Богдановић, 2018: Богдановић Бранко, *Велики рат : Записано у камену*, Београд, Медија центар Одбрана, 2018.

Брашанац, 1992: Брашанац М. Јован, „Учешће у српској војсци и помори становништва пријеполског краја у периоду 1912–1918. године“, *Зборник симпозијума Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, Том 14, Пријеполје: Општинска заједница образовања, 1992, 191–203.

Видановић, 2016: Видановић Предраг, „Моравска војно инспекцијска област и опште стање округа у извештају Васиља Кутинчева“, у: *Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу : Алексинац и околина у прошлости 500 година од првог писаног помена 1516–2016*, Алексинац: Завичајни музички Алексинац, 2016.

Гавриловић, 1995: Гавриловић, Живојин, „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919“. *Медицински преглед*, бр. 7–8 (1995), 277–280.

Група аутора, 1985: Група аутора, *Азбуковица, земља и људи*, Љубовија, 1985.

Дукић, 2010: Дукић Бранко, *Немачко тробље у Смедереву*, Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2010.

Ђенић, 1985: Ђенић Милисав, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата“, *Ужички зборник* бр. 14 (1985), 151–164.

Ђурђевић и Стевановић, 2018: Ђурђевић Светлана и Стевановић Зоран, *Алексинац и околина у Великом рату*, Алексинац: Центар за културу и уметност Алексинац, 2018.

Животић 2021: Животић Александар, „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату“, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2021), 248–262.

Илић, 2020: Илић Предраг, „Здравствена култура у Крагујевцу и Шумадији у време великих епидемија у 19. и у 20. веку“, *Глас Шумадије*, 20. 04. 2020.

Илић, 2021а: Илић Јелица, „Смрт од шпанског грипа у Зајечарском срезу“, у: Зборник радова са 12. конгреса историчара медицине „800 година српске медицине“, Београд, Српско лекарско друштво, 14–18. септембар 2021 (у процесу припреме за штампу).

Илић, 2021б: Илић Јелица, „Смрт од шпанске грознице у Бolečачком срезу“, *Флојстџон*, 29/2021, 225–244.

Илић, 2021в: Илић Јелица, „Грип или шпанска грозница у Буџаку на Старој планини : резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918–1919. године“, *Пиротски зборник*, 46/2021, 25–41.

Илић, 2021г: Илић Јелица, „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918–1919: резултати истраживања броја умрлих“, *Зборник Народног музеја Ниш*, 2021 (у процесу припреме за штампу).

Илић, 2022: Илић Јелица, *Шпанска грозница у долини Тимока*, рукопис монографије.

Јагодић, 2015: Јагодић Милош, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921“, *Српске студије*, Вол.6 (2015), 11–65.

Јосиповић, 2015: Јосиповић Митар, „Стрмово и Стрмовци у ратовима 1912–1920“, *Ужички зборник* бр. 39/2015, 31–87.

Јосиповић, 2016: Јосиповић Митар, *Стрмово, село поред Дрипе*, Београд: КПЗ Србије, 2016.

Јосиповић, 2020: Јосиповић Митар „Шпанска грозница – претеча короне“, фелџон у: *Бајинобаштанске*, бр 104 (март 2020), Бајина Башта, 2020, 14–15;

<http://www.bbn.prviportal.net/wp-content/uploads/2020/04/BBN-104.pdf>.

Јосиповић, 2021: Јосиповић Митар, *Оклеџац на кривој Дрини* (у процесу припреме за штампу).

Князев, 2018: Князев Святослав, „Испанский ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества“, *Российская наука*, 11 03. 2018, <https://russian.rt.com> (приступ: 25. 10. 2020).

Кнежевић, 1964: Кнежевић Сребрица, „Здравствена култура и проблеми народне медицине у Јадру“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* књ. 27, 459–502.

Кнежевић, 2000: Кнежевић Сребрица, „Тифус, колера и малаарија као узроци смртности наших студената у ратним приликама 1912–1919“, *За здравље : из историје народне медицине и здравствене културе – научни скуп Рајачке пивнице 2000*, 303–310.

Коларевић 2020: Коларевић Владета, *Бављи ујам, белешке из народног живота : (1976–1983)*, Аранђеловац, 2020.

Кривошејев, 2018: Кривошејев Владимир, *Ослобођење Ваљева у Великом рату 30. октобра 1918*. Ваљево: Књижевни клуб Ваљева, 2018.

Кривошејев 2020а: Кривошејев, Владимир, „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године“, *Етноантрополошки проблеми*, Вол. 15 бр. 2/2020, 601–626.

Кривошејев, 2020б: Кривошејев, Владимир „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја“, *Гласник историјског архива Ваљево* бр. 54 (2020), 61–97.

Кривошејев, 2020в: Кривошејев, Владимир, „Шпанска смрт : Прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији“, *Култура пописа* 43/XVII (2020), 11–28.

Кривошејев, 2020г: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице у Ужицу 1918“, *Историјска баштина* 28-29/2020, 115–128.

Кривошејев 2020д: Кривошејев Владимир, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад: Прометеј и Београд: РТС Издаваштво, 2020.

Кривошејев, 2021а: Кривошејев, Владимир, „Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу“, *Историја 20. века*, 1/2021, 35–52; doi.org/10.29362/ist20veka.2021.1.kri.35–52.

Кривошејев 2021б: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у Ужичком округу“, *Историјска баштина* 30/2021, 19–42.

Кривошејев 2021в: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу Смедеревског округа : У Паланачком и Великоорашком срезу“, *Смедеревски зборник* 7/2021, 77–104.

Кривошејев 2021г: Кривошејев Владимир, „Пандемија шпанске грознице у српској историографији“, излагање са *XII конгреса за историју медицине Српског лекарског друштва*, Београд 14–18. септембар 2021 (зборник у припреми).

Кривошејев 2022а: Кривошејев Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког округа“, *Занимљивости – годишњак Историјског архива Пожареваца*, 10/2022, 147–154.

Кривошејев 2022б: Кривошејев Владимир, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године“, *Шумадијски анали Историјског архива Шумадије*, 12/2022, 174–188.

Кривошејев 2022в: Кривошејев Владимир, „Епидемије у Србији током ратова 1912–1918: прилог квантификацији жртава“, *Баштина* Вол. 32 бр. 58 (2022), 281–303.

Кривошејев 2022г: Кривошејев Владимир, „Црквене књиге умрлих као извор за квантификацију епидемија у Србији : могућности и проблеми са посебним освртом на епидемију шпанске грознице“, излагање припремљено за *XIII конгрес Секције за историју медицине Српског лекарског друштва* (септембар 2022; зборник у припреми).

Кривошејев 2022д: Кривошејев Владимир, „Загонетне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 105 1/2022.

Кривошејев 2022ђ: Кривошејев Владимир. „Умрли од тифуса 1915. године на парохијским територијама цркава у Драчићу и Косјерићу : прилог демографској анализи ратних жртава“. *Војноисторијски гласник*, 2/2022, 102–118.

Кривошејев 2023а: Кривошејев Владимир, *Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918*, Нови Сад: Прометеј и Београд: РТС Издаваштво, 2023.

Кривошејев 2023б: Кривошејев Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице у Тамнавском срезу Ваљевског округа“, *Записи – годишњак Историјског архива Пожареваца*, 12/2023, 113–120.

Кривошејев 2023в: Кривошејев, Владимир. „Епидемије у српском народу и војсци током балканских ратова 1912–1913. године“. У: *Зборник научној скупи 110 година од мобилизације Гвоздене кука у ослободилачким ратовима Србије – Српска војска у историји и традицији*, Прокупље, 7–9. октобар 2022. године. Ур. Дарко Жарић, зборник у припреми. Прокупље, Народни музеј Топлице, Прокупље.

Кривошејев 2023г: Кривошејев Владимир. „Епидемије тифуса и шпанске грознице и њихове последице по становништво Србије“. *Војноисторијски гласник*, 2/2023, 81–104.

Кривошејев 2024а: Кривошејев Владимир, „Епидемије током Првог светског рата у руралним областима Ужичког и Ваљевског округа : прилог квантификацији ратних жртава“, *Историја XX века*, 1/2024, 45–64.

Кривошејев 2024б: Кривошејев Владимир, „Четврти талас пандемије шпанске грознице у Србији 1919–1920. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 109 1/2024 (број у припреми).

Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020: Кривошејев, Владимир, Кривошејев, Јелена и Ален Радосављевић (2020): „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа“, *Војноисторијски гласник*, 2/2020, 56–86.

Krivošejev and Lović Obradović, 2020: Lovrić Suzana, Krivošejev Vladimir i Yamashkin A.Anatoliy, "Utilization of hot spot analysis in the detection of spatial determinants and clusters of the spanish flu mortality", *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, Vol. 70 No. 3 (2020), 189–297. <https://doi.org/10.2298/IJGI2003289L>.

Krivošejev, Bjeljic and Lović Obradović, 2021: Krivošejev Vladimir, Bjeljic Željko, Lović Obradović Suzana, "Demographic consequences of the Spanish flu pandemic in Serbia", *Международни демографически форум „Демографија и глобални изазови“*, Воронеж, 30 септембра – 2 октобра 2021 године, 718–722.

Кривошејев и Никеџић, 2021: Кривошејев Владимир и Никеџић Александар, „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу“, у: *Зборник радова са научног скупља: Алексинац и Поморавље у прошлости*, Алексинац, 3. септембар 2021, 265–279.

Кривошејев и Петровић 2022: Кривошејев Владимир и Петровић Зорица, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац“, *Шумадијски анали Историјског архива Шумадије*, 12/2022, 189–224.

Кривошејев и Станојловић 2021: Кривошејев Владимир и Станојловић Нинослав, „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ћуприји“, *Списке студије* 12(2021), 205–217.

Кујачић, 1929: Кујачић Јован, „Нешто о грипу“, *Здравље* 1929, 33–34.

Лазић, 2018: Лазић Мирослав, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату 1914–1918*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2018.

Лукић, 2014: Лукић Милован, „Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године : Прилози поводом 100 година од Првог светског рата“, *Историјска баштина* бр 23/2014, 79–110.

Мадих, 2005: Мадих Милча (2005), „Ваљевска варошка (градска) гробља“, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр 39, 5–6.

Микић, Поповић и Чеканац, 2008: Микић Драган, Поповић Бранислав, Чеканац Радован, Ђурчић Петар, Зељковић Јово и Видановић Мирослав, „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године“, *Војносанијететски преглед*, вол. 65. (2008 Супл.), 59–69.

Миленковић, 2007: Миленковић Тома. *Трешеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*, Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Младеновић, 2015: Младеновић С Милан, *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве*, Љубовија: Библиотека „Милован Глишић“, 2015.

Мраовић, Вигњевих и Маринковић: Мраовић Маријана, Зоран Вигњевих и Дарко Маринковић, „Уводна студија“, у: *Попис војних и цивилних губишта Краљевине Србије у људству у Првом светском рату : Архивска грађа Војног архива*, ЦД издање, (Београд: Медија центар Одбрана), 5–25.

Недок, Тодоровић и Микић, 2018а: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Mikić Dragan (2018a), “The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part I, Surgical field hospitals during the breakthrough on the front and pursuit of the enemy, september-oktober 1918“. *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916-1918. Conference Proceedings*. November 5th–6th, 2018, Belgrade, Serbia: 337–357.

Недок, Тодоровић и Микић, 2018б: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Dragan Mikić (2018b), “The Serbian army medical

corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september-november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemy“, *International historical-comparative analisys of the Thessaloniki front operations 1916-1918. Conference Proceedings*. November 5th–6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359–376.

Ник, 1969: Nik Alfred, „Historiografija vojnog saniteta Jugoslovenskih zemalja, II dio: 1912–1919,“, *Acta historica Mediciniae, Pharmaciae, Veterinae*, 1969 X/1–2, 219–239.

Павловић, 2011: Павловић Љубомир, „Колубара и Подгорина : антропогеографска проматрања“, у: Павловић Љубомир, *Порекло по-рођица : Колубара, Подгорина и Тамнава*, Ваљево: Парнас Бокс, 2011.

Patterson and Pyle, 1991: K. David Patterson and Gerald F. Pyle, “The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic“, *Bulletin of the History of Medicine* Vol. 65, No. 1 (SPRING 1991), pp. 4–21; www.jstor.org/stable/444447656.

Пулетић 2021: Пулетић Радован, „*Животи у Чачку после Великої рата*“, у: Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави, Чачак 2021, 321–334.

Радусин, 2012б: Radusin, Milorad, “The Spanish Flu : Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski pregled*, 69(10) (2012), 917–92.

Радојчин, 1991: Радојчин Милош, *Товаришево : из прошлости села и ситановништва*, Нови Сад: Матица српска, 1991.

Радојчић, 2018: Радојчић Милорад, *Осечински крај у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*, Осечина–Београд: Народна библиотека Осечина – Музеј жртава геноцида Београд, 2018.

Радојчић, 2020а: Радојчић Милорад, *Мионица у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*, Мионица–Београд: Библиотека „Милован Глишић“ – Музеј жртава геноцида Београд, 2020.

Радојчић, 2020б: Радојчић Милорад, „Жртве шпанске грознице у Мионичком атару“, *Гласник историјског архива Ваљево* 54(2020), 5–56.

Радосављевић, 1925: Радосављевић Александар, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата“, у *Историја српској војној саниџије – наше ратно саниџијско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд, 1925, 470–487.

Сивчев, 2021: Сивчев Срђан, „‘Шпанска смрт’ у Великој Кикинди (1918–1920) : последице прве пандемије 20. века“, *Зборник Маџице српске за историју* 104 (2021), 157–164.

Спасић, 1968: Спасић, Крунослав Ј, „Пре педесет година“, *Развиџак* бр. 5/1968, Зајечар 1968, 39–49.

Спасић, 1986: Спасић, Крунослав Ј, „Луј Кордије о ослобођењу Источне Србије“, *Развиџак* бр. 2/1986, Зајечар 1986, 71–75.

Станојевић, 1938: Станојевић Владимир, „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта“, *Ратник: месечни војни лист*, том 54/ део 9 / 1938, 160–187.

Станојевић, 1992: Станојевић Владимир, *Историја српској војној саниџије и наше ратно саниџијско искуство*, Београд: Војноиздавачки центар, 1992 (прво издање 1925).

Стевчић, 1918: Стевчић Душан, *Учешће за лечење и сузбијање заразне болести Шпанска Грозница*, Ужице, 1918.

Степановић, 2019: Степановић Славко, „Велики рат 1914–1918. кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких“, излагање на: *Стручни скуп: Дванаести архивски дани Архива у Суботици, 27. септембар 2019*: <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf> (приступ 14. 11. 2020).

Цеков, 2020: Цеков Николай, „Когато испанският грип уби десетки хиляди българи“, <https://p.dw.com/p/3ZW32>, дата: 16.03.2020, приступ 07. 11. 2020.

Ђирић, 1972: Ђирић Јован, „Здравствене прилике у Пироту и срезу Нишавском у време између два светска рата“, *Пиротски зборник* 4/1972, 83–102.

О АУТОРУ

Др Владимир Кривошејев, историчар, културолог, музеолог *(ORCID: 0009-0002-9354-1932)*. Рођен у Ваљеву 1963. године. Дипломирао на катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, докторирао на катедри за менаџмент у култури Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Стекао је звања редовног професора, вишег научног сарадника и музејског саветника.

Запослен у Народном музеју Ваљево, на радном месту музејског саветника – историчара; претходно обављао послове кустоса педагога, кустоса историчара (1990–2000) и директора установе (2000–2018). Током његових мандата, Музеј је два пута добио награду Музејског друштва Србије за најбољи музеј (2005. и 2008), као и награду „Туристички цвет“ Туристичке организације Србије (2013).

Др Кривошејев је ангажован као предавач на Високој школи за комуникације у Београду и ваљевском одсеку Академије струковних студија Западна Србија. По позиву учествује у наставним процесима и у другим високошколским институцијама.

Лауреат је награде Националног одељења *ICOM*-а за најбољег кустоса у 2012. години и награде фондације „Драгојло Дудић“ за необјављено дело (2019).

Стручним и научним активностима интердисциплинарно повезује сфере историографије, културологије, музеологије и културног туризма.

Аутор је више тематских изложби и сталних музејских поставки, као и више десетина научних радова, међу којима су и монографије:

Управљање баштином и одрживи туризам;

Музеји, публика, маркетинг – сталне музејске поставке и Њевова Висока Посетилац и

Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју од теорије до праксе.

Коаутор је монографије *Држава и култура у транзицији: Изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020).*

Као историчар бави се националном прошлошћу у новом веку са аспекта догађајне и друштвене историје и историје медицине (члан је Секције за историју медицине Српског лекарског друштва).

Поред више десетина чланака, аутор је и коаутор књига:

Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију;

Ваљево, настанак и развој града – прилози за урбану историју града од првог помена до почетка 20. века;

Ваљево – град болница 1914/15. године;

Створене да сведоче – фотोगрафије др Аријуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912–1916;

Др Милан Пецић – аутобиографија најстарије пуковника српског санишета;

Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918;

Окупирана култура : нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата.

Радови доступни на *Researchgate* порталу:

https://www.researchgate.net/profile/Vladimir_Krivosejev

РЕЦЕНЗИЈЕ

**Др Коста Николић, научни саветник
Институт за савремену историју Србије**

Имао сам задовољство да прочитам рукопис наведене двотомне књиге, која је почела да настаје као резултат ауторових истраживања током 2020, прве године пандемије короне, а инспирисан управо њом. Основни истраживачки инструмент који је аутор применио била је темељна анализа књига умрлих и записа у њима. Те почетне резултате објавио је у више чланака и једној монографији. Истраживања је наставио и у наредним годинама, и после више објављивања нових чланака, довршио је двотомно дело које је пред нама.

Као што је и аутор истакао, шпанска грозница се као нова болест појавила током 1918. године и брзо се проширила широм планете. По завршетку Великог рата, у целом свету је дошло до опште еуфорије изазване радошћу због краја тешкоћа, погибија, разарања, немаштине и глади, али и због стварања нових држава, прекомпоновања светске мапе и прерасподеле моћи. Та еуфорија је, у великој мери, у други план поставила потешкоће изазване пандемијом која је однела више од 50 милиона живота, и она је постала заборављена болест. Тај заборав је у Србији трајао знатно дуже него у већини других држава. Због тежишта на проучавању војних, политичких и дипломатских аспеката Првог светског рата, тема болести и смрти у постели код нас није доживљавана као херојска. Стога су историографски радови који се баве овом темом веома ретки и ограничени

на мање територије, тако да су развој епидемије и последице које је она оставила на становништво остали непознати. А очигледно је да су последице биле велике. Наведене књиге представљају прво монографско историографско дело које на целовит начин указује на развој пандемије и њене последице у Србији.

У првој књизи, у уводном делу, аутор је изнео општа сазнања о досадашњим истраживањима ове теме, са фокусом на ретке радове објављене у Србији. Даље су презентоване опште одлике пандемије: њено жариште, узрочник, токови ширења, последице... У другом делу рада аутор је, склапајући мозаик од разних фрагмената до којих је дошао анализом бројних и разноврсних, објављених и необјављених историјских извора, представио развој свих фаза пандемије како на Солунском фронту тако и у окупираној, а потом ослобођеној Србији. Аутор је даље презентовао досадашња сазнања о последицама које је пандемија имала на појединим територијама Србије, уз додатне оригиналне ауторске анализе, квантификацију жртава и закључке.

У другој књизи аутор је изнео резултате потпуно оригиналних, нових истраживања која се односе на развој пандемије и последице које је она оставила у различитим деловима Србије, чиме је створио драгоцен историографско дело које представља путоказ за даља истраживања ове теме, која је, како и сам наводи, и даље остала отворена.

Презентујући резултате свога истраживања аутор је читалачкој јавности скренуо пажњу на чињеницу да је заборављена болест покосила око 3% становништва Србије, те да је однела око 1/5 укупних ратних жртава насталих током шест година ратовања; и то за само неколико месеци.

Имајући у виду све претходно наведено, као и чињеницу да рад представља резултат истраживања спроведеног у складу са научном методологијом, а да је презентован на занимљив и разумљив начин, препоручујем га за објављивање.

Проф. др Далибор Денда

Виши научни сарадник

Институт за стратегијска истраживања и

Војна академија и Школа националне одбране

Имао сам част и задовољство да као активан историчар – истраживач, а потом и уредник часописа *Војно-историјски гласник*, активно пратим четворогодишњи веома плодан и квалитетан рад колеге проф. др Владимира Кривошејева, који по први пут у Србији темељно третира појаву пандемије шпанске грознице на крају и по завршетку Првог светског рата, анализирајући појаву и развој ове болести, као и последице које је она оставила на српску војску и цивилно становништво.

Рад професора Кривошејева је настао као неформални пројекат, самоиницијативно покренути ауторски истраживачки пројекат, инспирисан појавом пандемије Ковида 19. Презентација резултата истраживања започела је средином 2020. године објављивањем чланка *Смрти у Крчмару* (Етноантрополошки проблеми, 2020), у којем је приказано стање на територији неколицине села крчмарске парохије, која је припадала Мионичком и Ваљевском срезу Ваљевског округа. Уз општи приступ пандемији, аутор је тежиште истраживачког фокуса поставио на темељној, критичкој анализи уписа у црквене књиге умрлих, као историјских извора првога реда, уз додатно укрштање са информацијама из објављене и необјављене мемоарске грађе, породичних сећања и у Србији ретке, али у иностранству бројне литературе. У поменутом чланку аутор је указао да су последице пандемије у Србији биле знатно веће него што се до тада сматрало, што је иницирало наставак темељног истраживања.

И резултати наредних истраживања, публиковани у релевантним научним часописима и презентовани на научним скуповима, такође су били везани за територију ваљевског краја. Прво је истражено и публиковано стање у селима која окружују Ваљево, затим за цео Ваљевски, као и Подгорски – Каменички срез, да би потом аутор проширио истраживачку визуру и на друге делове Србије.

Својеврсну синтезу претходних активности, уз извесна проширења, дораде и измене, др Кривошејев је на самом крају 2020. године објединио између корица монографије: *Пандемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. године: са посебним освртом на ваљевски крај*.

Глави допринос научној историографији професор Кривошејев даје открићем и презентацијом потпуно непознатих података. До тада је постојао став да је светска пандемија у великој мери заобишла Србију; да се ту и тамо појављивала, али без катастрофалних последица по српску војску и становништво. Користећи се статистичким анализама аката пронађених како у историјским изворима првога реда, тако и у мемоарској грађи, а поштујући разлике које су се уочавале, како између градова и села, тако и између различитих делова Србије, др Кривошејев је негирао наведени став указујући да се у Србији први талас пандемије региструје са закашњењем, током лета 1918. године, и да је био бениган, док је други талас, из јесени 1918, био изразито, а трећи, са почетка 1919. године, знатно мање морталан. Та два пандемијска таласа су однела животе око 3% становништва Србије, односно 120.000 појединаца, слично колико и много познатија и изучаванија епидемија тифуса са краја 1914. и из првих месеци 1915. године.

Објављивањем наведене монографије, као и чланака који су јој претходили, професор Кривошејев је отворио занимљиву тему за бројне истраживаче вољне да наставе у његовом правцу, подстичући млађе колеге да се и они, самостално или коаутор-

ски, прикључе истраживањима. Наставио је са анализама књига умрлих из различитих делова Србије, као и са проучавањем бројне новопронађене мемоарске грађе, али и светске литературе, која је, иницирана новом пандемијом (Корона вируса – Ковида) постајала све бројнија. Истраживачку визуру овај пут није окончао са завршетком трећег таласа, у зиму 1919, већ је наставио да прати и даљи развој пандемијске болести, која се претворила у стални, ендемски присутан сезонски грип, прво веома морталан а потом све бенигнији. Таквим приступом пружио је доказе за потврду нове хипотезе која се појавила у светској науци – да појава шпанске грознице у зиму 1919/20. године није представљала први налет ове болести као сезонског грипа, већ завршни четврти талас пандемије, који је у Србији однео више живота од трећег.

Уз све наведено, аутор је отворио и низ додатних питања, попут оних везаних за различит однос историографије и друштвеног сећања према пандемији шпанске грознице, са једне, и познате епидемије тифуса са друге стране, указујући да је по многим основама пандемија „шпањолке“ за Србију била погубнија од епидемије тифуса. Уз то, указао је да је светска пандемија у Србији била погубнија него било где у европским земљама, за које се поседују релевантни подаци. Завршни резултат нових истраживања је, додатном синтезом, три године по окончању прве фазе, довео до стварања ове, нове, знатно обухватније и обимније монографије.

Као што је наглашено, монографија се састоји од две одвојене логичне целине, фактички две књиге. У првој књизи су прво презентована општа сазнања о пандемији шпанске грознице у свету, од указивања на њеног изазивача и жариште настанка, преко начина и путева ширења по свету, уз уочавање и раздвајање четири ударна таласа, са различитом морталном снагом, до мера која су предузимане да се пандемија заустави, као и сазнања о последицама које је пандемија имала у различитим државама у целом свету, али и о вишедеценијском, скоро полувековном за-

немаривању ове болести у светској историографској и литератури историје медицине.

У првом тому су даље презентовани и општи токови развоја пандемије у Србији и међу Србима, како цивилима, тако и војницима, уз ток њеног кретања. Изнети су и разлози незадовољавајуће организованих адекватних превентивних мера, као и разлози непостојања истраживачког интересовања за ову пандемију и за постављање њених последица, које је у Србији потрајало знатно дуже него у већини других држава, дуже од једнога века.

Други том посвећен је квантификацији жртава пандемије шпанске грознице, како генерално, тако и појединачно, у различитим деловима Србије. Аутор је прво представио методе истраживања, указујући на бројне тешкоће и недоумице на које може да наиђе истраживач анализирајући сазнања из црквених књига умрлих и упоређујући их са информацијама из мемоаристике, као и са веома ретким чињеницама из архивске грађе. Тиме је читаоцима и корисницима књиге дао драгоцене путоказе за истраживачки рад не само на проблематици шпанске грознице у Србији, већ и на другим сродним темама, укључујући и скорашњу пандемју Ковида.

Централни део другог тома обухвата детаљне анализе и квантификацију последица пандемије шпанске грознице у различитим деловима Србије, од тренутка када се она појавила као релативно бенигна болест, све до окончања пандемије са четири ударна таласа (1918–1920), и до претварања пандемије у редовну сезонску болест. Кривошејев указује на последице у бројним црквеним парохијама из различитих делова Србије: у Бачкој, Кикинди, Врању, Алексинцу, различитим деловима Тимочке крајине, у Јагодини, Ђуприји, Трстенику, Крагујевцу, Аранђеловцу и селима око Смедерева и Пожаревца, Азбуковици, а затим и у ширим областима Ужичког и Ваљевског округа.

Реализујући даља драгоцене обимна истраживања, др Кривошејев је додатно ојачао хипотезу постављену четири године ра-

није, да је са 3% страдале популације, односно са око 120.000 директних жртава, само током другог и трећег таласа, Србија била најугроженија европска држава; последице пандемије шпанске грознице су заиста биле погубније од знатно познатије и изучаваније тифусне епидемије из 1915. године.

Имајући у виду све претходно наведено, додајући да је текст презентован на занимљив и разумљив начин и да представља резултат истраживања спроведеног у складу са научном методологијом, могу да закључим да је двотомна монографија *Шпанска грозница у Србији* оригинално научно дело чије ће објављивање допринети коначном упознавању и разумевању у Србији заборављене пандемије, али и других епидемиолошких појава, укључујући и пандемију Ковида. Тиме га свесрдно препоручујем за објављивање.

САДРЖАЈ

УВОД	5
ПРЕТХОДНА САЗНАЊА	9
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	15
У РАЗЛИЧИТИМ ДЕЛОВИМА СРБИЈЕ	29
У делу Бачке	30
У Кикинди	33
У Врању	35
У Алексинцу и околини	40
У Зајечарском срезу	45
У Бољевачком срезу	50
У селима књажевачке општине	53
<i>У Буџаку</i>	55
<i>На падинама Тресибаве</i>	57
У селима Пожаревачког округа	60
<i>У четерешкој парохији</i>	61
<i>У десинској парохији</i>	63
<i>У шештоњској парохији</i>	64
У Јагодини и Ћуприји	67
У Трстеничком срезу	74
У Крагујевцу и околини	77
У општини Аранђеловац	84
<i>Смртност од шпанске грознице у парохијама</i> <i>црква у Аранђеловцу и Буковик</i>	86
<i>Јеловичка парохија</i>	89
<i>Брезовачка парохија</i>	91
<i>Село Босуша и Даросава</i>	92
<i>Венчани, Раниловић и Тулеж</i>	94
<i>Бања</i>	96

<i>Орашац и Коњари</i>	96
<i>Спојник</i>	98
<i>Резиме</i>	99
У Смедеревском округу	100
<i>Последице пандемије у Паланачком срезу</i>	103
<i>Последице пандемије у Великоорашком срезу</i>	110
<i>Резиме</i>	115
У Чачку	116
У Азбуковици	117
У ВАЉЕВСКОМ ОКРУГУ	123
Епидемија у Ваљевском срезу	125
<i>Територија парохије цркве у Ваљеву</i>	127
<i>Територија парохије цркве у Јовањи</i>	130
<i>Територија парохије цркве у Бранковини</i>	132
<i>Територија парохије цркве у Рабровици</i>	135
<i>Територија парохије цркве у Пећиници</i>	139
<i>Територија парохије цркве у Драчићу</i>	142
<i>Територија парохије манастира Ђелије</i>	144
<i>Територија парохије цркве у Грачаници</i>	146
<i>Територија парохија манастира</i> <i>Пустинја и цркве у Причевићу</i>	148
<i>Резиме</i>	149
<i>Резултати G_i^* статистике</i>	155
Епидемија у Каменичком срезу	158
<i>Територија парохије цркве у Каменици</i>	160
<i>Територија парохије цркве у Горњој Буковини</i>	161
<i>Територија парохије цркве у Причевићу</i>	163

<i>Резиме</i>	166
Епидемија у Мионичком срезу	172
<i>На територији данашње општине Мионица</i>	173
<i>Ситуација случаја:</i> <i>епидемија у крчмарској парохији</i>	174
<i>Територија општине Љи и</i> <i>део територије општине Лајковац</i>	183
<i>Резиме</i>	191
<i>Екскурс: љиска села из Рудничког среза</i>	192
Епидемија у Убском срезу	195
<i>Парохија цркве у Рагљеву</i>	197
<i>Парохија цркве у Убу</i>	198
<i>Парохија цркве у Вукони</i>	200
<i>Парохија цркве у Новацима</i>	201
<i>Парохија цркве у Памбуковици</i>	202
<i>Парохија цркве у Докмиру</i>	204
<i>Резиме</i>	205
Ваљевски округ – резиме	206
У УЖИЧКОМ ОКРУГУ	213
Епидемија у Златиборском срезу	214
Епидемија у Рачанском срезу	216
Епидемија у Ужичком срезу	221
Епидемија у Косјерићком срезу	227
Епидемија у Пожешком срезу	232
Ужички округ – резиме	234
БРОЈ ЖРТАВА ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ	239
Шпанска грозница vs тифус	239
Прелиминарне бројке	247
Удео у укупном ратном губитку	254

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	257
Морталне последице пандемије у Србији	257
Полна и старосна структура упокојених	261
Разлике између урбаних и руралних средина	262
Прокуженост и имунитет	264
Прелиминарни бројеви и проценти	265
THE SPANISH FLU IN SERBIA	
THE CONSEQUENCES OF THE PANDEMIC	269
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	281
О аутору	299
Рецензије	303
Др Коста Николић	303
Проф. др Далибор Денда	305

Владимир Кривошејев

ИСПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ

Издавач:

Музеј жртава геноцида

За издавача:

Бојан Арбутина

Превод резимеа на енглески језик:

Оливера Ристић

Рецензенти:

др Коста Николић

проф. др Далибор Денда

Лектура:

Исидора Ињац

Извршни уредник:

Бојан Арбутина

Ликовно-графички уредник:
др ум. Никола Радосављевић

Прелом:
Студио Архетип

Штампа:
Intra.Net Centar, Београд

Тираж:
200

ISBN 978-86-82832-14-0 (за низ)

ISBN 978-86-82832-16-4

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94:616.921.5(497.11)"1918/1920"

КРИВОШЕЈЕВ, Владимир, 1963-

Шпанска грозница у Србији. Последице пандемије / Владимир
Кривошејев. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2024 (Београд : Intra.Net
Centar). - 313 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Едиција Sine ira et studio = Без гнева и
пристрасности / [Музеј жртава геноцида])

Тираж 200. - О аутору: стр. 299-300. - Стр. 303-309:

Рецензије / Коста Николић, Далибор Денда. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 281-297. - Summary: The spanish
flu in Serbia.

ISBN 978-86-82832-16-4

ISBN 978-86-82832-14-0 (низ)

а) Шпанска грозница -- Пандемија --
Србија -- 1918-1920

COBISS.SR-ID 155933705

